

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

**Карима Қосимова, Сафо Матчонов, Холида Ғуломова,
Шарофат Йўлдошева, Шарофжон Сариев**

ОНА ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

дарслик

Ўзбекистон Республикаси

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган

Тошкент – 2009

Мазкур дарсликда бошланғич синф она тили ўқитиш методикаси курсининг мақсад ва вазифалари, савод ўргатиш, синфда ва синфдан ташқари ўқиш, грамматика, фонетика, имло, сўз ясаши ва ўқувчилар нутқини ўстириш методикалари баён қилинган. Шу билан бирга илмий-назарий маълумотларни амалиётга татбиқ этиш усуллари очиб берилган.

Тақризчилар: педагогика фанлари номзоди

РАЪНО ИНОҒОМОВА

педагогика фанлари номзоди

МУҲАББАТ АБДУРАИМОВА

Она тили ўқитиш методикаси

(Бошланғич таълим методикаси факультети талабалари учун

дарслик): К. Қосимова, С. Матчонов, Х. Ғуломова,

Ш. Йўлдошева, Ш. Сариев. □ Т. □ 2009

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ОНА ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ - ПЕДАГОГИК ФАН

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси фанининг предмети ва вазифалари

Метод аслида юнонча “*методос*” сўзидан олинган бўлиб, “*билиш ва тадқиқот йўли*”, “*назария*”, “*таълимот*” каби маъноларни билдиради¹. Методика (юн. “*метҳодике*”) бирор ишни бажариш, амалга ошириш, адо этиш методларининг, усулларининг йиғиндиси ёки ўқитиш усуллари ҳақидаги таълимот² - таълим бериш методлари, йўллари ва воситалари ҳақидаги фандир.

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси фанининг предмети ўқувчиларга ўзбек тилини ўргатиш йўллари ва воситалари, она тилини эгаллаш, яъни нутқни, ўқиш ва ёзишни, грамматика ва имлони ўзлаштириб олиш тўғрисидаги илмдир.

Методика мактаб олдига қўйилган таълим ва тарбиявий вазифалардан келиб чиқиб, она тилини ўргатишнинг вазифаларини ва мазмунини белгилайди, таълим-тарбия бериш жараёнини текширади, шу жараённинг қонуниятларини ва таълим бериш усулларининг илмий асосланган тизимини белгилайди.

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – 5-жилд, 613-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: “ЎМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2006.– 2-жилд, 582-б.

Методика фани қуйидаги масалаларни ўрганади:

1. Ўқитишнинг вазифалари ва мазмунини аниқлайди. ***Нимани ўқитиш керак?*** саволига жавоб беради, яъни бошланғич синфлар она тили курсининг дастурларини, таълим мазмунини белгилаб беради, ўқувчилар учун дарсликлар ва қўлланмалар яратиб, уларни такомиллаштириб, самарадорлиги ва мувофиқлигини доимий назорат қилиб боради.

2. Ўқитиш методлари, тамойиллари, усуллари, дарс ва унинг турларини, ўқувчилар амалий ишлари - машқлар ва ёзма ишларнинг изчил тизимини ишлаб чиқади, яъни ***“Қандай ўқитиш керак?”*** саволига жавоб тайёрлаб беради.

3. Ўқувчиларга она тилидан билим бериш ва кўникма ҳосил қилишда илмий нуқтаи назардан энг фойдали шарт-шароитлар ҳақидаги масалаларни ҳал қилади, яъни ***“Нега худди мана шундай ўқитиш керак?”*** саволига жавоб тайёрлайди. энг фойдали материалларни ўрганади, танланган методларни асослайди, тавсияларни экспериментал текширади.

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси юқори синфларда она тили ўқитиш методикасининг дастлабки босқичи бўлиб, у текширадиган масалаларни бошланғич синф ўқувчиларига тадбиқан (мувофиқ равишда) ўргатади. Шу билан бирга, бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикасининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бошланғич синфларда она тилини ўқитиш грамматика, имло ва унга боғлиқ ҳолда нутқ ўстириш методикасинигина эмас, балки хат-савод ўргатиш, синфда ва синфдан ташқари ўқиш методикаларини ҳам ўз ичига олади.

Шулардан келиб чиқиб, бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси фани қуйидаги **вазифалар**ни бажаради:

а) бошланғич синфларда она тили курсининг мазмуни, ҳажми ва мавжуд тизимини, яъни курснинг (хат-савод ўргатиш, ўқиш, грамматика, имло, нутқ ўстириш ва ҳок.) дастурини белгилаш ва асослаш;

б) ўқиш ва ёзувдан билим ва кўникмаларнинг шаклланиши жараёнини ҳамда бу жараёнда ўқувчилар дуч келадиган қийинчиликларни ўрганиш,

хатоларнинг сабабини таҳлил қилиш, уларнинг олдини олиш ва тўғрилашга ёрдам берадиган иш турларини ишлаб чиқиш;

в) она тилидан бериладиган ўқув материални ўқувчилар аниқ тушуниши ва пухта ўзлаштиришига, уларда олган билимларини амалиётда татбиқ эта олишга ва ўқувчиларнинг умумий тараққиётига, яъни уларнинг зеҳнини, хотирасини, кузатувчанлигини, ёдда сақлашини, мантикий тафаккурини, ижодий ўйлашини, нутқини ўстиришга ёрдам берадиган метод ва воситаларни ишлаб чиқиш;

г) она тилини ўргатиш билан боғлиқ ҳолда мактаблар олдида қўйилган тарбиявий вазифаларни амалга ошириш, ўқувчиларда ахлоқий ва эстетик сифатларни шакллантириш.

Она тили ўқитиш методикаси таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини аниқлайди, ўқишнинг муваффақияти ва камчиликларини белгилайди, сабабини излайди, хато ва камчиликларни бартараф этиш усулларини топади.

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси фани куйидаги **бўлимларни** ўз ичига олади:

1. **Савод ўргатиш методикаси**, яъни элементар ўқиш ва ёзишга ўргатиш.
2. **Ўқиш методикаси**. Бошланғич синфларда ўқиш предметининг вазифаси болаларни тез (меъёрида), тўғри, онгли ва ифодали ўқиш малакалари билан қуроллантириш ҳисобланади.

3. **Грамматика, фонетика, имло ва сўз ясалишини ўргатиш методикаси**. Бу бўлим элементар тўғри ёзувга ва ҳуснихатга ўргатишни, грамматик тушунчалар, бошланғич имло малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

4. **Нутқ ўстириш методикаси**. Бу бўлим бошланғич синфларда алоҳида ўрин тутди. Болалар биринчи навбатда тилни, нутқни ўқув предмети сифатида англайдилар, улар хоҳлаган ва қизиқарли нарсаларнигина эмас, балки зарурий нарса ва ҳодисалар ҳақида ўйлаб, режали нутқ тузиш зарурлигини ҳам тушуна бошлайдилар.

Она тили ўқитиш методикаси фанининг методологик ва илмий асослари

Она тили ўқитиш методикасининг методологик асоси борлиқни **билиш назариясидир**. Бу фаннинг бош вазифаси ўқувчиларнинг ўзбек тили луғат бойлигини тўлиқ ўзлаштириб олишларини таъминлашдир.

Маълумки, жамиятда тил кишилар ўртасидаги алоқанинг зарурий воситасидир. Тилнинг алоқа воситаси сифатидаги аҳамияти узлуксиз ортиб боради. Тил борлиқни оқилона, мантиқий билиш воситасидир. Тил бирликлари ёрдамидагина билиш жараёнида умумлаштириш, тушунчани муҳокама ва хулоса билан боғлаш амалга ошади.

Тил ва нутқ тафаккур билан узвий боғланади. Тилни эгаллаш ва нутқ ўстириш билан ўқувчининг фикрлаш қобилияти ҳам ўсиб боради.

Мактабнинг вазифаси тилни кишилар орасидаги муносабатнинг ривожланган нозик қуролига айлантириш ҳисобланади.

Методик фан сифатида она тили ўқитиш методикаси бошланғич таълим стандарти белгилаб берган вазифаларни амалга оширади, яъни тафаккур қилиш фаолиятларини кенгайтириш, эркин фикрлай олиш, ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишда раво баён қила олиш, жамият аъзолари билан эркин мулоқотда бўла олиш кўникма ва малакаларини ривожлантиришга оид метод ва усулларни ишлаб чиқади.

Билиш назариясига кўра аналитик-синтетик ишлар ёрдамида тил устида кузатишдан умумий хулоса чиқаришга, назарий таъриф ва қоидага, шулар асосида яна оғзаки ва ёзма тарздаги нутқий алоқага, тўғри ёзув ва тўғри талаффузга ўтилади. Ўқувчилар жонли нутқий алоқага тўғри талаффуз ва тўғри ёзувни элементар назарий маълумотлар асосида амалий эгаллаш орқали киришадилар. Улар тил материалларини кузатиш, таҳлил қилиш орқали элементар назарий қоидалар чиқарадилар, ўрганган ва ўзлаштирилган назарий қоидаларни амалиётга онгли равишда татбиқ этадилар.

Мактабда она тили ўқитиш методикасининг бундай йўналиши ҳақиқатни билиш қонуниятларига ҳам, ҳозирги замон дидактикаси вазифаларига ҳам мос келади.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойиллари белгилаб берилди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги;
- ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг йўналишини: академик литсейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;
- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш³.

Бу тамойиллар бошланғич таълимда она тили ўқитиш методикасининг вазифаларини ҳам белгилаб, аниқлаштириб беради. Қонунда таъкидланганки, бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилган.

Она тили ўқитиш методикаси фани ҳам таълим жараёнини ташкил этиш шаклларини ва усулларини ишлаб чиқишда юқоридаги мақсадлар асосида иш юритади.

Она тили ўқитиш методикаси **психология** ва **педагогика** маълумотларига ҳам таянади. Методиканинг масалаларини ҳал этишда педагогик илмлар ҳам ёрдам беради. Шунинг учун ҳам психология ва педагогика фанлари ҳам методиканинг методологик асоси ҳисобланади.

³ Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. //Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ,1997. - 20-бет.

Педагогик психология кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганишни ўз предмети деб билади. У ўқувчиларда тафаккурнинг шаклланишини тадқиқ қилади, ақлий фаолият усуллари ва кўникмаларини ўзлаштириш жараёнини бошқариш масалаларини ўрганади. Методика психология фани маълумотларига таяниб ўқитишда ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб ёндашиш имкониятига эга бўлади.

Она тили ўқитиш методикаси **психоллингвистика** фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Психоллингвистика методикага нутқ ҳақида - фикрни баён қилиш турларини белгиловчи омиллар, “нутқни қабул қилиш сигналлари” аппарати, индивидуал муносабатга ва оммавий алоқага нутқий таъсирнинг фойдаси ҳақида маълумот беради..

Она тили методикаси **умумий педагогика** билан ҳам ўзаро боғланади. Мактаб таълимидаги ҳар бир ўқув предмети, шу жумладан она тили ҳам, фақат билим бериш, кўникма ва малака ҳосил қилиш билангина чекланмай, боланинг онгини ошириши ва тарбиялаши ҳам зарур. Ҳақиқатдан ҳам, она тили ўқитиш жараёнида болаларнинг дунёқараши шаклланади, билиш қобилиятлари ўсади, улар ақлий, ахлоқий, эстетик томондан ривожланади, характерида маълум ижобий хусусиятлар юзага келади, меҳнат қилишга ўрганади ва ҳок.

Педагогика фани болаларни ҳар томонлама ривожлантириш ва уларни тарбиялаш масалаларини илмий томондан ишлаб беради. Она тили ўқитиш методикаси педагогика фани янгиликларига, унинг юқорида қайд этилган масалаларни илмий томондан ишлаб берган маълумотларига таянади.

Она тили методикасини умумий педагогика билан боғлаш айниқса бошланғич синфларда муҳимдир. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг жамоавий ва шахсий ўқув фаолиятида зарур бўлган кўп одат ва кўникмалари ҳали тарбияланмаган бўлади.

Она тили ўқитиш методикаси ўзбек тилининг маълум қисмини назарий эгаллашни назарда тутаяди, шунинг учун ҳам **фонетика** ва **фонология**, **лексикология** ва **фразеология**, **сўз ясалиши** ва **этимология**, **грамматика** -

морфология ва *синтаксис*, *стилистика*, шунингдек, *орфоения*, *графика*, *орфография* каби фанлар она тили методикасининг муҳим асоси ҳисобланади.

Фонетика ва **фонология графика** билан боғлиқ ҳолда савод ўргатиш методикасини ишлашда, элементар ўқиш кўникмасини шакллантиришда асос бўлиб хизмат қилади. Фонетика ва графиканинг фонетик тамойил асосида ёзиладиган имло қоидаларини ўзлаштиришда ҳам аҳамияти катта. Хусниҳат методикаси графика назариясига таянади.

Лексикологияни билиш мактабда луғат иши (маънодош ва зид маъноли сўзларга оид хилма-хил машқлар ўтказиш, кўп маъноли сўзлар, уларнинг маъно бўёқлари устида ишлаш) ни тўғри ташкил этиш учун жуда муҳимдир.

Сўзнинг таркиби ва **сўз ясалишини** ўрганишда методикага сўз ясалиши, этимология, грамматика асос вазифасини бажаради.

Морфология ва **синтаксис** мавҳум тил ҳодисаларини шакллантиришни, тил қурилиши ҳақида тушунча ҳосил қилишни тўғри ташкил этишга, грамматик тушунчалардан тўғри ёзув масалаларини ҳал қилиш учун фойдаланишга имкон беради. Грамматикадан билими бўлмаган ўқувчиларда **имло** ва **пунктуациядан** кўникма ва малакаларни шакллантириш мумкин эмас.

Ўқиш методикаси адабиёт назариясига асосланади.

Она тили ўқитиш методикасининг тамойиллари

Ўқувчиларга она тилини ўргатиш, уларни тарбиялаш ва ҳар томонлама ривожлантириш вазифасидан келиб чиқиб, билиш назариясига асосланиб, барча яқин, ўзаро боғлиқ фанлар тавсияларига асосланиб, она тили ўқитиш методикаси ўз тамойилларини ишлаб чиқади. Бу тамойиллар умумдидактик тамойиллардан ўзгача бўлиб, ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги ўқув меҳнатининг йўналишларини белгилаб беради.

Она тили ўқитиш тамойиллари қуйидагилар:

1. **Тил материясига, нутқ органларининг ўсишига, нутқ малакаларининг тўғри ривожланишига эътибор бериш тамойили.** Нутқ, тил қонуниятларига, оз бўлса-да, эътибор бермаслик амалий нутқ фаолиятини эгаллашга салбий таъсир кўрсатади.

2. **Тил маъноларини (лексик, грамматик, морфемик, синтактик маъноларини) тушуниш тамойили.** Сўзни, морфемани, сўз бирикмасини, гапни тушуниш борлиқдаги маълум воқеа-ҳодисалар ўртасилаги боғланишни аниқлаш демакдир.

3. **Тилга сезгирликни ўстириш тамойили.** Тил - жуда мураккаб ҳодиса, унинг тузилишини, изчил тизимини фаҳмлаб олмай туриб, сал бўлса-да, унинг қонуниятларини, ўхшашликларини ўзлаштирмай туриб, уни ёдда сақлаб бўлмайди.

4. **Нутқнинг ифодалилигига баҳо бериш тамойили.** Бу тамойил тил ҳодисаларини тушунмай туриб саводли ёзиш, нутқ маданияти воситаларининг хабар бериш вазифасини тушуниш билан бир қаторда, унинг ифодалилигини (услуга оид) тушунишни, мазмунинигина эмас, балки сўз ва нутқ оборотларининг, тилнинг бошқа бадиий-тасвирий воситаларининг ҳиссий бўёқдорлигини ҳам тушунишни кўзда тутаяди.

5. **Оғзаки нутқни ёзма нутқдан олдин ўзлаштириш тамойили.** Бу тамойил ҳам киши нутқининг ривожланишига таъсир этади ва тил ўқитиш методикасини тузишда хизмат қилади.

Методика тамойиллари, дидактика тамойиллари каби, ўқитувчи билан ўқувчининг мақсадга мувофиқ фаолиятини белгилашга, уларнинг биргаликдаги ишларида қулай йўналишни танлашга ёрдам беради, методиканинг фан сифатида назарий асослаш элементларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Она тили ўқитиш методикасининг текшириш методлари

Амалий фанлар учун амалиёт муҳим роль ўйнайди. Она тили ўқитиш методикаси ҳам амалий фанлар сирасига киради. Ҳар қандай амалий хулосалар

ишонarli бўлиши, юқори илмий даражада, яъни пухта ва асосли бўлиши лозим. Методика тавсияларининг илмий даражаси, назарий тасдиқланиши юқори савияда бўлиши текшириш методларининг пухталилига ҳам боғлиқ.

Текшириш методлари 2 хил:

1. Назарий текшириш методлари. У қуйидаги ҳолларда татбиқ этилади:

а) бирор ходисанинг методик асосини, унга боғлиқ бошқа фанларни ўрганиш, қўйилган гипотезани асослаш, изланишнинг асосий йўналишини белгилашда;

б) масала тарихи, чет эл мактаб тажрибалари ва мавзуга доир адабиётларни ўрганиш, тажрибани таҳлил қилиш, масаланинг исботланмаган ва ҳал қилинмаган ўринларини аниқлаш, илгариги тажриба билан ҳозирги аҳволни таққослаш, ҳозирги кун талаби билан баҳолашда;

2. эмпирик метод (тажрибага асосланган метод). Бу метод қуйидаги мақсадларда қўлланади:

а) бу метод ўқитувчиларнинг иш тажрибасини ўрганиш, янгиликларини танлаш, умумлаштириш, баҳолаш ва оммалаштириш, ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятининг даражасини аниқлаш;

б) ўқувчиларни ўқитиш жараёнини мақсадга мувофиқ кузатиш (дарс, унинг бирор қисмини, ўқувчиларнинг жавоби, ҳикоясини, ёзма ишини текшириш), ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолиятини сўровнома орқали текшириш;

Экспериментал текшириш ўз мақсадининг кенглиги билан фарқланади: айрим методик усулларни текширишда оммавийлик талаб қилинмайди, аммо янги дастур, янги дарсликларни текширишга бутун туман, вилоят жалб қилинади.

Эксперимент натижасини чиқаришда белгиланган баҳо меъёрига амал қилинади. Бундай меъёр аниқ, барча ҳолатлар учун ҳам бир хил бўлиши лозим. Она тили методикасида ёзма ишларда йўл қўйилган хатолар сони ва характери, маълум бир вақтда ўқилган ёки ёзилган сўзлар сони, оғзаки ҳикоя ва ёзма иншонинг ҳажми ва изчиллиги меъёридан фойдаланилади.

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси ўз предмети ва вазифаларига мос равишда қуйидаги текшириш методларидан ҳам фойдаланади:

1. Илғор ўқитувчилар иш тажрибасини умумлаштириш.
 2. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси соҳасидаги мерос ва янгиликларни ўрганиш.
 3. Таълим беришнинг у ёки бу усуллари ва воситаларининг фойдали эканини текшириш.
 4. Она тилидан ўқувчиларнинг ўқишлари, ёзуви, мустақил ва ижодий ишлари устидан кузатиш олиб бориш.
 5. Ўқувчилар ижодий фаолиятининг натижаларини оғзаки қайта ҳикоялаш, ёзма иш каби усуллар ёрдамида таҳлил қилиш.
- Юқоридаги текшириш методлари ушбу фаннинг давр талабидан келиб чиқиб ривожланишида катта аҳамият касб этади.

Она тили - бошланғич синфларда ўқув предмети

Ўзбекистонда ўқитишнинг ўзига хос усуллари мавжуд бўлган ва улар ривожланиб борган. Бу жараён силлиқ кечмаган, баъзи хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Чунончи, XX асрнинг 20-йилларида мактабни ривожлантиришда жуда жиддий хатоларга йўл қўйилди. Комплекс дастурларда она тилини ўрганиш тизими бузилди: грамматик, орфографик кўникмаларга етарли аҳамият берилмади. Савод ўргатишда яхлит сўз методи тилнинг фонетик хусусиятларига мос келмади, аналитик-синтетик ишлар таъминланмади, пухта, тўғри ёзув масалалари учун замин яратилмади.

Кейинчалик 1931 йил 5-сентябрда қабул қилинган “Бошланғич ва ўрта мактаб ҳақида”ги, 1932 йил 25-август қабул қилинган «Бошланғич ва ўрта мактаб ўқув дастурлари режими ҳақида»ги қарорлар юқоридаги каби йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф қилишда ва ўқув машғулоти тизимини ишлаб чиқишда мактабга ва ўқитувчиларга ёрдам берди.

Ўтган асрнинг 50-70-йиллари мобайнида бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси соҳасида анчагина қўлланмалар яратилди. Бу йилларда она тили ўқитиш методикаси фан сифатида ривожлана бошлади, умумий педагогик, дидактик ва психологик характердаги илмий текширишларнинг натижалари она тили ўқитиш методикасини такомиллаштириш ва янги методика яратишга имкон берди.

1955 йилдан бошлаб педагогика институтлари қошида бошланғич таълим ўқитувчилари тайёрлайдиган факультетлар очила бошланди.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ она тили ўқитишга катта аҳамият берила бошланди. Бунда 1989 йил 21 октябрда «Ўзбек тилига Давлат тили мақомини бериш ҳақида»ги қарор алоҳида ўрин тутди.

Таълим соҳасидаги бу ўзгаришлар она тили ўқитиш методикасида ҳам бир қатор имкониятларни юзага келтирди. Бу янгиликлардан кўплари мактабларда амалиётга татбиқ қилинмоқда, баъзилари ҳозирча синовдан ўтказилмоқда.

Шундай қилиб, фан сифатида она тили ўқитиш методикасининг ўз предмети, вазифаси, назарий ва илмий соҳаси бўлиб, бир қатор фанлар ўртасида унинг маълум ўрни бор. Бу фан ҳам бошқа фанлар каби ривожланиб, тараққий этиб бормоқда.

Тил фикрни шакллантириш ва баён қилиш, таассурот, ҳис-кечинмаларни ифодалашда муҳим ўрин тутди. Тил жамият аъзоларининг бир-бири билан ўзаро алоқаси учун хизмат қиладиган воситадир. Бу восита қанчалик такомиллашса, фикр шунчалик аниқ, таъсирчан ифодаланади. Демак, кишиларнинг ўзаро муносабати, ҳис-туйғулари, кечинма ва ҳолатлари тил воситасида аниқлашади. Мактабда она тилини чуқур ўрганиш зарурати тилнинг бажарадиган асосий вазифаларидан келиб чиқади.

К.Д.Ушинский бошланғич мактаб ўқув предметлари тизимида она тилига катта аҳамият бериб, уни марказий ва етакчи предмет ҳисоблаган.

Она тили бошқа фанларни ўқитиш воситаси ҳамдир: жамият тарихи ҳам, табиий фанлар ҳам она тили ёрдамида ўрганилади. Демак, она тили боланинг

умумий камол топишида ҳам, билим ва меҳнатга ҳавасини уйғотишда ҳам алоҳида ўрин тутади.

Тил муҳим тарбия воситасидир. Бадиий адабиётларни, газета, журналларни ўқиган бола ўзида энг яхши хислатларни тарбиялаб боради, муомала маданиятини эгаллайди.

Она тили бошланғич синфларда асосий ўринни эгаллар экан, ҳар бир ўқувчида она тилига қизиқиш ва муҳаббатни тарбиялаб бориш зарур.

Бошланғич синфларниг она тили дастури икки қисмдан иборат:

1. Тушунтириш хати.

2. Асосий қисми.

Тушунтириш хатида она тили предметининг тутган ўрни, унинг вазифалари кўрсатилиб, методик йўл-йўриқлар берилади.

Дастурнинг асосий қисми қуйидаги бўлимлардан ташкил топган бўлиб, уларда ҳар бир синфда ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билим ва кўникмалар кўрсатилади:

1. Савод ўргатиш ва нутқ ўстириш.

2. Синфда, синфдан ташқари ўқиш ва нутқ ўстириш.

3. Фонетика, грамматика, имло ва нутқ ўстириш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 13 майдаги “Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида”ги 203-сонли қарорида умумий ўрта таълим икки босқичдан иборат қилиб белгиланди:

1. Бошланғич таълим.

2. Умумий ўрта таълим.

Республикада умумий ўрта таълимнинг стандарти яратилди. Унда бошланғич босқич ва умумий ўрта таълим ниҳоясида ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг минимал даражаси белгилаб берилди.

Ҳозирда ўқувчиларга билим бериш, билимларни оширишда мустақил ишларни уюштириш, билимларни ҳисобга олиш каби методик тавсиялар

тизими ишлаб чиқилмоқда, техник воситалардан унумли фойдаланиш, грамматик таълимий ўйинларни жорий этиш кенг тус олмақда, таълим жараёнида тест топшириқларидан, турли бошқотирма ва жадваллардан кенг фойдаланган ҳолда машғулотлар уюштирилмоқда.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, она тили ўқув фани сифатида шаклланиб, ривожланишнинг мураккаб йўлини босиб ўтмоқда.

Савол ва топшириқлар:

1. Она тили ўқитиш методикасининг предмети нимадан иборат?
2. Методика фани қандай масалаларни ўрганади?
3. Она тили ўқитиш методикасининг асосий вазифаларини таърифлаб беринг.
4. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси фанининг асосий бўлимларини айтиб беринг.
5. Она тили ўқитиш методикаси фанининг методологик асосларини изоҳланг.
6. Она тили ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан боғлиқлигини тушунтиринг.
7. Она тили ўқитиш методикасининг ўзига хос тамойиллари қайсилар? Уларга тавсиф беринг.
8. Назарий метод нима ва у қандай ҳолларда татбиқ этилади?
9. эмпирик методни тушунтириб беринг.
10. эксперимент вазифасига кўра қандай ҳолларда ўтказилади?
11. Она тилини ўқитиш тарихига тавсиф беринг. Камчиликларнинг сабаблари нимада эканлигини айтинг.
12. XX асрнинг 50-70-йилларида бошланғич синфларда она тилини ўқитишда қандай ижобий силжишлар бўлди?
13. Бошланғич синфларда она тили машғулотларининг тури ва мазмунини шарҳланг.

14. Бошланғич синф она тили дастури тузилиши ва мазмунини тушунтиринг.

15. Бошланғич синфлар она тили давлат таълим стандарти ва дастурига ўз муносабатингизни билдириб таъриз ёзинг.

16. «Она тили - бошланғич синфларда ўқув предмети» мавзусида қисқача маъруза тайёрланг.

САВОД ЎРГАТИШ МЕТОДИКАСИ

Савод ўргатиш методикасининг илмий, психологик ва лингвистик асослари

Ўқиш ва ёзиш - нутқ фаолиятининг тури. Мактабда ўқитиш элементар ўқиш ва ёзишга ўргатишдан бошланади. “Алифбе”га асосланган ҳолда қисқа вақт ичида ўқувчилар ўқиш ва ёзишга ўргатилади, яъни ўқиш ва ёзиш кўникмасини эгаллайдилар.

Савод ўргатиш даврида ўқиш ва ёзиш ҳаракатини мақсадга мувофиқ равишда бажара олиш **ўқиш ва ёзиш кўникмаси** дейилади. Бу кўникма билимни талаб қилади, чунки ҳар қандай кўникма билимсиз шаклланмайди. Билим кўникмага айланмаган бўлиши мумкин. Масалан, бола **в** ҳарфининг элементларини, ёзув чизиқлари орасига қандай жойлаштирилишини билиб, уни дафтарда ёза олмаслиги ёки ўқувчи ҳарфларни таниб, уларни ўқий олмаслиги мумкин. Ёзиш кўникмасини ҳосил қилиш учун бошқа фаолият турлари, яъни ёзиш жараёнида партада тўғри ўтириш, ручкани бармоқлар орасида тутиш, дафтарни қияликда қўйиш кабилар ҳам ўргатилади.

Ўқиш ва ёзиш кўникмаси такомиллаштирила бориб, малакага айлантирилади. Малаканинг шаклланиши учун бир фаолият бир неча бора такрорланиши лозим. Ёзиш малакасида ўқувчи ручкани қандай ушлаш, қандай юргизиш ҳақида ўйлаб ўтирмай, сўз ва гапларни ёза бошлайди. Демак, **ўқиш ва ёзиш малакаси** ҳаракатнинг ўйлаб ўтирмай амалга оширилиш жараёнидир. Малака ўқитишнинг кейинги босқичларида мустаҳкамланиб, автоматлашиш даражасига етказилади.

Ўқиш ва ёзиш малакаси бири иккинчисининг муваффақиятли амалга ошувини таъминлайди. Шунинг учун ҳам ўқишга ўргатиш билан ёзувга ўргатиш параллел олиб борилади ва бу фаолият мунтазам равишда машқ қилдирилади. Шундай экан, савод ўргатиш жараёнида бола жуда кўп ўқиши ва ёзиши зарур.

Ўзбек тили ёзуви товуш ёзуви, яъни фонематик ёзувдир. Ҳар бир товуш учун, ҳар бир фонема учун махсус график шакл (харф) олинган. Ўқишда график шакллар товушга айлантирилса, ёзувда аксинча, товушлар харфларга айлантирилади.

Ўзбек тилининг товуш тизими ва ёзуви. Ўзбек тили ёзуви фонематик ёзув ҳисобланади. 1993 йилдан бошлаб ўзбек тили ёзуви учун латин графикаси асос қилиб олинди. Нутқнинг ҳар бир товуши учун унга мос график шакл қабул қилинди.

Ўқитувчи савод ўргатиш жараёнида ўқувчиларни товуш ва харфлар билан таништиришда, уларни синтезлаб ўқишга ўргатишда ўзбек тилининг фонетик хусусиятларини ҳисобга олиши зарур.

Савод ўргатиш аналитик-синтетик товуш методига асосан олиб борилади. Сўз бўғинга бўлинади, бўғиндан керакли - ўрганилаётган товуш ажратилиб олинади, таҳлил қилинади, ўрганиладиган харф билан синтезланади, шу асосда харф ва бутун ўқиш жараёни ўзлаштирилади. Бунда ўзбек тили график тизими, товушларни ёзувда белгилаш хусусиятлари ҳисобга олинади. Савод ўргатишда ўзбек тили график тизимининг қуйидаги хусусиятларини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Тутук белгиси (ъ) унли товушдан сўнг келса, уни чўзиб талаффуз қилишга, ундош товушдан сўнг келса, ундошни унлидан ажратиб талаффуз қилишга хизмат қилиши ҳақида ҳам тушунчалар берилиб, аста-секин уни қўллашга доир кўникма ва малакалар шакллантирилади.

Ўқишнинг дастлабки босқичида орфографик ўқишдан фойдаланилади, аста-секин орфоепик ўқиш кўникмалари шакллантирилади. Талаффузи ёзилишига мос келмайдиган товушлар иштирок этган сўзлар олдин орфографик, сўнгра орфоепик ўқиб берилади ва уларнинг ўқилиши билан ёзилиши таққосланади. Ўқувчилар муайян даражада тушунчага эга бўлганларидан сўнг орфоепик ўқиш машқ қилинади.

Ўқиш ва ёзиш жараёнининг психофизиологик тавсифи. Ўқиш ҳам, ёзиш ҳам мураккаб нутқ фаолияти ҳисобланади. Бу жараёнлар кичик ёшдаги ўқувчидан ирода, ақл, ҳатто жисмоний ҳаракатни ҳам талаб қилади.

Кичик ёшдаги ўқувчини ўқишга ўргатишда қуйидагилар кузатилади:

1. Бола ўқиш пайтида битта ҳарфни кўради, уни билиш учун расмларни кўз олдига келтиради, расмларни ёки бошқа ҳарфларни эслайди, эсга туширгач, уни айтишга ошиқади, бироқ ўқитувчи айтишга йўл қўймайди, ундан бўғинни айтишни талаб қилади. Ўқувчи иккинчи ҳарфни эслаб олгунча, биринчиси эсдан чиқиб қолади ёки уларни қўшиб бўғин, бўғиндан сўз ҳосил қилгунча, ўқиш жараёни сустрлашади.

2. Кўпинча бола ўқиётган қаторни йўқотиб кўяди, ҳарфни, бўғинни, сўзни қайта ўқишига тўғри келади. Ўқувчининг диққати кенгайган сари бўғин ва сўзни бутунлигича идрок эта бошлайди.

Ўқишни муваффақиятли эгаллашлари учун ўқувчиларнинг идроки, хотираси, тафаккури ва нутқини ўстиришга катта эътибор бериш керак.

Фонематик эшитиш имловий малакани ҳосил қилишнинг муҳим шартидир. Шу боис савод ўргатиш даврида эшитиш идрокини ўстириш учун ҳам махсус хилма-хил машқлар ўтказиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ёзув жараёнида ўқувчилар ручкани тўғри ушлашни, дафтарни тўғри қўйишни, ҳарфни ёзишда ёзув чизиқлари, улар бўйлаб қўлни

ҳаракатлантиришни эса сақлаши, ҳарфни ҳарфга қандай улаш, қаторга сиғиш-сиғмаслигини мўлжаллаши лозим.

Ёзув жараёнида ўқувчи ручкани қоғоз устида секин, ишончсизлик билан қимирлатади, бир ҳарфни ёзиб тўхтайтиди ва намуна билан солиштиради, баъзан чизикдан чиқиб кетади, нотўғриларини бўяб, тўғрилайди.

Савод ўргатиш методларининг қиёсий-танқидий таҳлили

Ески мактабда ўқиш билан ёзиш бир вақтда ўргатилмаган, аввал фақат ўқиш ўргатилган. Ўқиш ҳижо (бўғин) усули билан ўргатилган. Ўқишга ўргатишнинг “ҳижжаи қадимий” деб аталган усули узоқ вақтлар давомида ҳеч қандай ўзгаришсиз давом этиб келган.

Ҳижо усулида ўқишга ўргатишни 3 босқичга бўлиш мумкин:

1-босқич. Ҳарфларнинг номини ёдлатиш (“харфий метод”). Бу методнинг моҳияти қуйидагилардан иборат бўлган: бир неча йилдан бери ўқиётган болалар мактабхонага янги келган болага бир неча кичик-кичик сурани оғзаки ёдлатган. Бола айтаётган сурадаги сўзларининг маъносини тушунмай, сураларни бирин-кетин ёдлаб олган, бу орада тахминан бир йилга яқин вақт ўтган. Шундан кейин араб алифбоси ёдлатила бошланган; бола уйдан ҳар икки томони рандаланиб силлиқланган махсус тахта олиб келган. Мактабдор тахтанинг бир томонига қора сиёҳ билан 28 та арабча ҳарфнинг ёлғиз шаклини алифбо тартибида бандларга бўлиб ёзиб берган.

Мактабдор биринчи банддаги ҳарфларнинг номини *алиф, бе, ме, се* деб айтган. Бола домлага эргашиб такрорлаган, айта олмаса, домла яна айтган ва шуни яхшилаб ўрганишни вазифа қилиб топширган. Бола биринчи бандни ёдлаб олгач, иккинчи бандни шу тариқа ёдлаган ва ҳок. Болалар 28 ҳарф номини 5-6 ойда зўрға билиб олганлар, уларнинг кўпчилиги ҳарфларнинг номини ёдлаб олсалар ҳам, қайсиси *бе* (ب), қайсиси *се* (ث) эканини кўрсатиб бера олмаганлар. Айрим домлалар, отинойилар ёш болаларнинг эслаб қолишига ёрдам бериш мақсадида ҳар бир ҳарф учун шартли иборалар ўйлаб топганлар (1-узунчоққина алиф, ب - биттагина *бе*, ت - иккитагина *ме*, ث - учтагина *се* каби).

2-босқич. Бўғин ҳосил қилиш. Ҳарфлар номи ёдлаб бўлингач, бўғин ҳосил қилишга, яъни “*зеру-забар*” ни ўргатишга ўтилган. Эски мактабда “*зеру-забар*” (забар, зер, пеш) ҳар хил ўргатилган. Масалан, баъзи домлалар ب (бе, забар-ба), *бе-зер-би*, *бе-пеш-бу*, *те-забар-та* ва ҳок. каби ўргатсалар, бошқалари *бе забар ба*, *те забар та* каби, яна бировлари *бе-забар-а*; *зер-и*, *пеш-у*; *те-забар-а*, *зер-и*, *пеш-у* ва ҳок. деб ўргатганлар.

Мактабхонада “*зеру забар*” куруқ ёдлатилган, нимага хизмат қилиши айтилмаган. Аслида эса бу белгиларнинг маълум хизмати бор: *забар (фатҳа)*-ундош ҳарф устидаги урғу белгисига ўхшаш чизикча бўлиб, ундошга *а* унли товушини қўшиб айтиш зарурлигини кўрсатади; *зер (касра)* ундош ҳарф остидаги чизикча бўлиб, шу ундошга *и* унли товушини қўшиб айтиш кераклигини билдиради; *пеш (замма)* эса ундош ҳарф устига қўйиладиган белги бўлиб, шу ундош товушга *у* унлисини қўшиб айтиш зарурлигини кўрсатади. Демак, арабча матнларни ўқиш учун “*зеру забар*”ни билиш жуда зарур бўлган, аммо ўқишга ўргатиш англаб ўқишга асосланмагани учун болалар *мим забар ма*, *мим зер ми*, *мим пеш му* деб ёдлаганлар, “*зеру забар*”нинг моҳиятини англамаганлар.

3-босқич. Бўғинларни қўшиш. эски мактабда бўғинларни қўшиш “абжад” билан бошланган. Мактабдор тахтанинг иккинчи томонида араб тили алфавитидаги 28 та ҳарф жамланган 8 сўзни “*зеру забар*” билан ёзиб берган. Болалар бу 8 та сўзни бирин-кетин ҳижо усулида ўқиб ёдлаб олганлар. Масалан, *абжад* сўзи *алиф*га забар қўйиб, *бега* уриштирилса *аб*, *жим*га забар қўйиб, *долга* уриштирилса *жад*, буларнинг иккисидан абжад ҳосил бўлган.

Абжаддан кейин эски мактаб ўқув китоби бўлган “Ҳафтияк”ка ўтилган. “Ҳафтияк”даги суралар ҳам “Абжад”даги каби ҳижо усулида ўқитилган. Болалар “Ҳафтияк”нинг бир бетини ҳижо усулида ўқиш учун жуда кўп вақт ва куч сарфлаганлар.

Сўзни ҳижо усулида ўқишда аввал сўздаги биринчи ундош ҳарфнинг, кейин иккинчи ундош ҳарфнинг номини айтиб, унга зарур ҳаракатни қўйиб ҳижо ҳосил қилинган. Шу усулда навбатдаги ҳарфлардан ҳам ҳижо ҳосил

қилиниб, ҳижоларни бир-бирига қўшиб, бу сўз бир бутунича айтилган. Сўзни ҳижо усулида ўқишда товуш эмас, балки шу товушни ифодаловчи ҳарфнинг номи асос қилиб олинган. Сўзни товуш жиҳатидан таҳлил қилишга оид ҳеч қандай иш қилинмаган, товушларнинг қўшилиши болаларга тушунарли бўлмаган, болалар сўздаги ҳар бир ҳарф маълум бир товушни билдиришини мутлақо англамаганлар. Ҳижо усулида ўқишга ўргатиш, биринчидан, механик равишда бўлиб, айтиш бир нарсани қайта-қайта айтишга мажбур қилинган, иккинчидан, бола ўзи айтган сўзининг маъносини тушунмай, мактабдордан эшитганини такрорлайверган.

“Ҳафтияк”нинг кейинги айрим суралари сўзни яхлит “ўқиш” усулида олиб борилган, аниқроғи бола ўқимаган, эшитганини тўтиқуш каби ёдлаган. Натижада болалар мактабхонада ўқиганларини ўзи ўқиб юрган китобидан “ўқиб берган”, аммо уларнинг қўлига мактабда ўқилмаган бошқа бир китоб берилса, уни ўқий олмаган; эски мактабда 6-10 йил мунтазам ўқиган болаларнинг жуда кўп деганда 4-5 фоизигина ўқиш ва ёзиш кўникмасини ҳосил қилган.

Туркистонда очилган рус-тузем мактаблари савод ўргатишда маълум даражада ижобий ўрин тутди. Рус-тузем мактабларининг ўзбекча синфларида ўзбекча хат-савод ўргатиш методи 1900 йилдан бошлаб аста-секин ислоҳ қилинди: ҳижо методидан товуш методига ўтилди. 1900 йиллардан рус-тузем мактаби ўзбекча синфларининг пешқадам муаллимлари товуш методи асосида тузилган татарча алифбедан фойдалана бошладилар. Бу китобнинг тили ва мазмуни ўзбекча синфларга мос келмас эди. 1902 йилда Саидрасул Саидазизовнинг товуш методи талабига мувофиқ тузилган она тили алифбеси - “Устоди аввал” нашр этилди. “Устоди аввал” нашр қилингандан кейин ўзбекча хат-савод ўргатишда янги давр бошланди. Товуш методи савод ўргатишнинг эски усулидан тамомила фарқ қилиб, ўқитишни осонлаштирди, таълимни бола тушунадиган, англайдиган таълимга, яъни фаол таълимга айлантди.

“Устоди аввал” 3 бўлимдан иборат эди: 1-бўлим, ҳозирги атама билан атаганимизда, алифбе давридир. Муаллиф бу бўлимда араб алфавитидаги

харфларни алфавит тартибида эмас, балки харф орқали ифодаланган товушнинг талаффузи осон-қийинлигини харфларнинг ёзилиши содда ёки мураккаблигини эътиборга олган ҳолда тизиб чиққан. Муаллиф ҳар бир харфнинг ёзувда бир неча хил шаклда келиши хат-савод ўргатишни қийинлаштиришини ҳисобга олган; алифбе даврининг бошида деярли ҳар доим бир хил шаклда қўлланадиган харфларни берган. У шакли ёзилиш ўрнига қараб турлича бўладиган харфларнинг сўз бошида, сўз ўртасида, сўз охирида ва алоҳида ёзилиш шаклини бериб, уларга мос мисоллар келтирган. Масалан, **қ** харфини танитиш учун *қор, уйқу, оқ* сўзларини, **ғ** харфини танитиш учун *ғор, уйғоқ, тоғ* сўзларини танлаган. Муаллиф соддадан мураккабга тамойилига амал қилиб, алифбе даврини аста-секин мураккаблаштира борган. Китобнинг алифбе қисмига, асосан, ўзбек тилининг луғат таркибидаги сўзлар танлаб олинган.

“Устоди аввал”нинг 2-бўлими алифбедан кейинги даврдир. Бу бўлимда ҳикоя, масал ва 50 мақола берилган. Уларнинг айримларида билим олиш тарғиб қилинса, бошқалари тарбиявий мазмунда бўлган.

С. Саидазизов китобининг 3-бўлимини “Алифбои қуръон” деб атаган ва ўз олдида болаларга “қуръон”ни тушуниб олишга ўргатишни мақсад қилиб қўйган.

Умуман, товуш методи Марказий Осиёга икки манбадан ёйилган:

1. Рус-тузем мактаблари русча синфларида хат-савод товуш методи билан ўргатилар эди. Ўзбекча синф муаллимлари товуш методи осон ва қулайлигини амалда ўз кўзлари билан кўрганлар ва аста-секин товуш методини ўз синфларига татбиқ эта бошлаганлар.

2. XIX асрнинг охиридан бошлаб Россиядан Марказий Осиёга келган татар муаллимлари, яъни жадидлар товуш методидида хат-савод ўргата бошлаган эдилар, орадан кўп ўтмай, бир қанча маҳаллий муаллимлар улар каби янги мактаблар очадилар ва болаларга хат саводни товуш методи асосида ўргата бошлайдилар.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёда товуш методи аста-секин ҳижо методининг ўрнини эгаллай бошлаган.

Маълумки, товуш методи билан хат-савод ўргатишга Россияда К.Д.Ушинский асос солиб, у синтетик товуш методини қатъий ҳимоя қилган.

Товуш методи билан савод ўргатилганда, сўзнинг энг кичик бўлаги, яъни нутқ товушлари асос қилиб олинади. Сўзнинг маъносини ўзгартира олувчи ҳар бир товуш ёзувда ҳарф орқали ифодаланиши: сўзда товушлар алмашилиши, ортиши ёки камайиши натижасида бошқа бир янги сўз ҳосил бўлиши мумкинлиги болалар онгига етказилади. Кейинги йилларда ҳам хат-савод товуш методида ўргатилмоқда. Атоқли методистлар (С.П.Редазубов, А.И.Воскресенская, К. Қосимова, Й.Абдуллаев, О. Шарафиддинов ва бошқ.) товуш методида хат-савод ўргатишни такомиллаштирдилар.

Араб алифбосида ёзувни ўргатиш қийин бўлган. Бу алифбодаги ҳарфлар сўзда қўллаш ўрнига қараб, ҳар хил шаклда ёзилган, бу ёзувни ўрганишни қийинлаштирган. Шунинг учун кўп мактабларда болаларга ўқиш ўргатилиб ёзув ўргатилмаган, чунки домла ва отинойиларнинг кўпчилиги ўқишни билиб, ёзишни билмаган.

Ески мактабда ёзиш чизиқсиз текис оқ қоғозга дастлаб йўғонроқ савағич қаламда ўргатилган; болалар ёзишни озроқ ўрганганларидан кейин қамиш қаламда ҳам ёзишган, уларга ручкада ёзишга рухсат этилмаган.

Ёзишни ўргатиш алифбо тартибида ҳарфларнинг алоҳида-алоҳида шаклини ёздиришдан бошланган. Аввал **алиф**ни ёзиш ўргатилган, кейин ўхшаш шаклли ҳарфлар бандларга бўлиниб, ўхшаш унсури бўлмаганлари эса айрим-айрим ёздирилган. Баъзи домлалар айрим ҳарфларнинг элементларини ёзишни ҳам алоҳида машқ қилдирганлар.

Шундан кейин ҳарфларни нусхага қараб алифбо тартибида катта-катта қилиб ёзиш (бу **муфрадот** (сарҳад) дейилган: бундай ёзиш бир-икки йилга чўзилган) ўргатилган.

Шундан кейин ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзиш машқи бошланган. Бу машқни **мураккаббот** дейилган. Ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзиш машқи бир неча босқичга бўлиниб, ҳарф бирикмаларининг маъно англантиш-англатмаслиги умуман эътиборга олинмаган, қандай қўшилиш машқ

қилинаверган. Кўпгина эски мактабларда бундай машқ *“абжод ёзиш”* билан тугалланган.

Мураккабботдан кейин байт, қитъа ва рубоийларни кўчириб ёзиш машқи бошланган. Бу машқни *муқаттаот* дейилган. Бу машққа ҳам жуда кўп вақт сарфланган; у маъноли сўзларни ёзиш билан бошланиб, *дуойи салом* (иншо) ёзиш билан тугалланган. Бола *дуойи салом* ёзишни билса, “хати чиққан” ҳисобланган.

Ёзувни ўргатиш ва хуснихат машқ қилдиришда *“Муфрадот”* китобидан фойдаланилган. Бу китобчада ҳар учала машқ тури, баъзи нашрларда эса иншо намуналари берилган.

Эски мактабда ёзувга ўргатишнинг бирдан-бир йўли кўчириб ёзув - нусха кўчириш ҳисобланган, натижада болада ёзма нутқ кўникмаси ҳосил қилинмаган. Бу машқ болани жуда зериктирган, ҳеч ўйланмасдан ёзишга одатлантирган. Мактабхонада ижодий кўчириб ёзув машқларининг, шунингдек, бошқа усулларнинг қўлланилмаганлиги орқасида бола чиройли кўчириб ёзиш кўникмасини ҳосил қилган бўлса ҳам, ўз фикрини ёзма ифода қила олмаган, энг оддий жумлаларни ҳам зўр-базўр хато билан ёзган.

Эски мактабларда, мадрасаларда ўзбек тили ўқитилмаган, натижада эски мактаб болаларигина эмас, ҳатто мадрасада бир неча йил умр ўтказган баъзи болалар ҳам ўз исмини тўғри ёзишни билмаганлар.

Арабчада тўғри, чиройли ёзувга ўргатиш учун хивалик шоир Шермуҳаммад Авазбий ўғли Муниснинг (1778-1829) *“Саводи таълим”* китобидан фойдаланилган.

Рус-тузем мактабларида ўқиш ва ёзишни ўргатиш, одатда, бир вақтда бошланиб, бир-бирига боғлаб олиб борилган, ҳар куни аввал ўқиш, кейин ёзув дарси бўлган; ўқиш ва ёзиш онглилик тамойили асосида ўргатилган; болалар қайси товуш, бўғин, сўз ёки гапни ўқиётган ёки ёзаётганини аниқ тасаввур қилган, маъносига тушунган, арабча ҳарфнинг ёлғиз шаклини ёхуд бирор ҳарфнинг элементини ёзаётганлигини онгли равишда билган.

Рус-тузем мактабларининг ўзбекча синфида кўчириб ёзишга ва диктантга кўп вақт сарф этилган. Булардан ташқари, иншо (турли тилхат, дуои салом ва савдо ишига оид ҳар хил хатлар) ёзишга ҳам ўргатилган.

Савод ўргатишда аналитик-синтетик товуш методи

Аналитик-синтетик (товуш-таркиб) товуш методига К.Д.Ушинский асос солган. Бу метод ҳозирги кунга қадар анча такомиллашди. Шу боис аналитик-синтетик товуш методи анъанавий ҳамда шаклланиш, ташкил топиш жараёнида вужудга келган тамойилларга эга.

Методнинг анъанавий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Савод ўргатишда аналитик-синтетик товуш методи шахсни шакллантириш мақсадига кўра таълимий ва ўстирувчи характерда бўлади, нутқий машқлар орқали ақлий ўсишини таъминлайди, ўқишнинг онгли бўлишини талаб этади.

2. Аналитик-синтетик товуш методи ташкилий томондан қуйидаги икки даврга бўлинади.

Бунда ёзувга ўргатиш ўқишга ўргатиш билан параллел ҳолда олиб борилади.

3. Аналитик-синтетик товуш методида психолингвистик нуқтаи назардан қуйидагиларга эътибор қаратилади:

а) савод ўргатиш болаларнинг жонли нутқига, улар эгаллаган нутқ малакасига асосланади;

б) ўқиш бирлиги сифатида бўғин олинади, бўғин устида ишлашга катта аҳамият берилади.

Методнинг шаклланиш ва ташкил топиш жараёнида бўлган тамойиллари қуйидагилардир:

1. **Таълим жараёнини ташкил этиш нуқтаи назаридан:** савод ўргатиш жараёнида ўқувчиларга дифференциал ва индивидуал ёндашиш (бу боланинг умумий ривожланиши ҳамда ўқиш ва ёзишга тайёрлигига боғлиқ).

2. **Ўқитишнинг истиқболи нуқтаи назаридан:** грамматика, сўз ясаши, имло, лексикологияга оид билимларни назариясиз амалий асосда мунтазам бериб бориш.

3. **Психолингвистик нуқтаи назаридан:** товуш ва ҳарфни ўқитишнинг қулай усулини излаш, товуш ва ҳарфларнинг мослигини, осонлигини, таълимнинг тарбиявий ва ўстирувчи характери ҳисобга олиш.

Таълим жараёнида ўқувчиларга тарбия ҳам бериб борилади. Тарбиялаш дидактиканинг муҳим тамойилларидандир. Мактабда ахлоқий тарбия берилади, илмий дунёқараш элементлари шакллантирилади. Болалар дарсда оммавий сиёсий тушунчаларни эгаллайдилар.

“Алифбе” саҳифаларида дўстлик, байналмилал муносабат, болалар меҳнати, табиат, катталар меҳнати, болалар ўйинлари, оила, мактаб ҳаётига оид расмлар берилган, турли мавзуларда матнлар келтирилган.

Болаларнинг савод ўргатишга тайёрлигини ўрганиш

Савод ўргатишни тўғри ташкил этиш учун болаларнинг унга нутқий тайёргарлигини махсус ўрганиш талаб этилади. Махсус ўрганиш август ойида, ҳатто ундан олдин - баҳордан бошланади. Бунда 1-синфга келадиган ўқувчининг оиласига ёки болалар боғчасига борилади, суҳбат ўтказилади, болаларнинг умумий билим савияси аниқланади.

Танишиш натижасини ҳисобга олиш ва нутқий тайёргарликни ўрганиш учун қуйидагиларни аниқлаш тавсия этилади:

1. Ўқиш кўникмасини аниқлаш.

- а) сўзни сидирға ўқийди;
- б) бўғинлаб ўқийди;

2. Ёзув кўникмаси.

- а) ҳамма ҳарфни ёзишни билади, сўз ёзади (босма ёки ёзма);
- б) айрим ҳарфларнигина ёзишни билади (босма ёки ёзма);

3. Товушни таҳлил қилишга тайёргарлиги.

а) сўзни бўғинларга бўлади;

б) сўз ёки бўғиндаги товушни ажратади;

4. Оғзаки боғланишли нутқи. Шеърни ёддан ўқиш.

а) 3 та ёки ундан ортиқ шеърни билади, уни завқланиб айтади;

б) 1-2 та шеърни билади, айтишга уялади;

5. Оғзаки боғланишли нутқи. эртак айтиш.

а) бир ёки бир нечта эртакни билади ва айтиб бера олади;

б) эртакни билади ва уни айтишга ҳаракат қилади, лекин айта олмайди;

6. Оғзаки боғланишли нутқи. Фикр баён қилиш (“Расмда нималар кўраётганингни айтиб бер”).

а) 20 сўздан ортиқ боғланишли ҳикоя, бир неча гап туза олади;

б) 10 тадан 20 тагача сўз, бир неча гап туза олади;

Шунингдек, бу жараёнда бола нутқининг синтактик қурилиши ҳам, фойдаланадиган сўзлар доираси ҳам ўрганилади, тўпланган материаллар икки вариантда ёзилади.

Маълумки, ўқувчилар 1-синфга ҳар хил тайёргарлик билан келади. Ўқув материаллари 1-синф ўқувчилари савиясига мос, изчил равишда берилади. Шунга қарамай, ҳар хил тайёргарлик билан келган ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари турлича бўлади.

Ўқитувчи синфда фронтал ишлаш жараёнида 3 гуруҳдаги ўқувчилар билан параллел иш олиб боради. 3 гуруҳ учун ҳам ўқув материали “Алифбе” ҳисобланади, унга қўшимча тарзда тарқатма материаллардан, жадваллардан, мустақил ишлардан фойдаланиш мумкин.

Савод ўргатиш жараёни

Аналитик-синтетик (тахлил-таркиб) товуш методида савод ўргатиш жараёни 4 ой давом этади. Бу жараён қуйидаги 2 даврга бўлинади⁴:

а) алифбогача тайёргарлик даври (2 ҳафта);

б) алифбо даври (31 декабргача давом этади).

Алифбогача тайёргарлик даври. Бу даврнинг асосий вазифаси ўқувчиларни мактаб, синф, тартиб-интизом қоидалари ва ўқув қуроллари билан таништириш, нутқ ўстиришга оид машқлар ўтказиб, фонематик эшитишни ўстиришдан иборатдир.

Алифбогача тайёргарлик даври, ўз навбатида, қуйидаги 2 босқичга бўлинади:

1. Ҳарф ўрганилмайдиган босқич (1 ҳафта).

2. Унли товуш ва ҳарф ўрганиладиган босқич (1 ҳафта).

Таянч сўзлар асосида гап туздириш, “Алифбе” саҳифаларидаги сўзларнинг талаффузи, ўқилиши ва маънолари устида ишлаш каби ишлар уюштирилади (Бу тарздаги ишлар ҳар бир дарсда мавзуларга боғлиқ равишда изчил давом эттириб борилади).

Бу босқичдаги ёзув дарсларида ўқувчилар ёзув дафтари ва ёзув чизиқлари билан таништирилиб, ҳарф элементларини ёзишга ўргатилади, уларда намунага қараб график хатоларини аниқлаш - ўз-ўзини текшириш, ҳарф ораларининг тенглигига риоя қилиш, чамалаб ёзиш каби кўникмалар ҳосил қилинади.

2-босқичда унли товуш-ҳарфлар ўргатилади. Бунда уларнинг қуйидаги уч хусусиятини ўқувчилар амалий равишда пухта эгаллашларига эришиш лозим.

Шунингдек, бу босқичда товуш билан ҳарфни фарқлашга ўргатиш кўзда тутилади. Ушбу босқичданок товуш ва ҳарф ўртасидаги чегарага қатъий риоя қилинади. Болаларга товуш ҳақидаги маълумотлар китоб очтирилмай берилади.

Алифбо даври. Бу давр 31 декабргача давом этиб, унда ўқувчилар алифбодаги барча унли ва ундош товуш-ҳарфлар билан таништирилади.

⁴ Баъзи адабиётларда бу жараён 3 даврга бўлинган. Қаранг: Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари/ Р. Сафарова, У. Мусаев, П. Мусаев, Ф. Юсупова, Р. Нуржанова. – Т.: Фан, 2005. – 217-218-бетлар.

Ўқувчиларнинг товуш ва ҳарфни яхши танишлари, элементар ўқишни муваффақиятли эгаллашлари учун бўғинга бўлиш, бўғин чегарасини аниқлаш, бўғиндан товушни ажратиш, товуш ва ҳарф муносабатини аниқлаш, кесма ҳарфлардан бўғин тузиш ва ўқиш, бўғин-товуш, товуш-ҳарф таҳлили каби машқлардан фойдаланилади.

3) ўрганилганлар такрорланиб, ҳарф бирикмалари *нг, ш, ч*, 2 товушни ифодалайдиган *ж*, тутуқ белгиси (*ъ*) ва *жўжа, журнал, жирафа, тонг, сўнг, бодринг, чойнак, шудринг* ва шу каби сўзларни ўқишга ўргатиладиган босқич.

Фонетик ишлар соҳасида жарангли ва жарангсиз ундошларни таққослашга, уларнинг сўз маъносини фарқлашдаги фаолиятини аниқлашга оид машқлар ўтказилади (*зийрак-сийрак, дил-тил* каби).

Асосий даврнинг охирларида жарангсиз жуфти талаффуз қилинадиган ундошли сўзлар: *кўриб (кўрип), қайтдик (қайттик), айтиб (айтип), кетаётиб (кетаётин), тортиб (тортин), териб (терин), олиб (олин), обод (обот), боришиди (боришти)*..

Юқоридаги каби сўзларни ўқиш билан бўғинлаб ўқиш малакаси такомиллашади: ўқувчилар талаффузи ва ёзилишида фарқланадиган сўзларни ҳам тўғри ўқишга ўрганадилар.

Савод ўргатиш машқларининг асосий турлари

Товуш устида ишлаш. Товуш савод ўргатишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Савод ўргатиш даврида сўз ва бўғинларни товуш томонидан анализ ва синтез қилиш, товуш ва уларнинг артикулятсиясини анализ қилиш машқлари ўтказилади, диктсия (равшан, бурро гапириш) устида ишланади, логопедик ишлар олиб борилади.

И. Анализ машқлари.

1. Нутқ (гап)дан сўзни ажратиш; сўзни аниқ талаффуз қилиш; бўғинларга бўлиш ва бўғинларни аниқ талаффуз қилиш, урғули бўғинни ажратиш ва уни бошқа бўғинлардан фарқлаб, кучли талаффуз қилиб ўқиш, махсус товушни ажратган ҳолда сўзни бўғинлаб ўқиш (*аааа-на, нооон, ишин, ссса-на, ки-иййик, ишии*).

2. Дарсда ўрганиладиган янги товушни ажратиш. Бундай товушни биринчи марта ажратишнинг бир неча усули бор:

Бу жараёнда Омонашвили ишлаб чиққан усулдан ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда товуш эмас, ҳарф асос қилиб олинади. Ўқувчилар ўрганилган ҳарфлар ичидан нотанишини топадилар, сўнг унинг ўқилиши ва фонетик белгилари устида ишланади:

Дарсда янги товуш биринчи марта ажратиб, талаффуз қилингандан сўнг, одатда, шу товуш сўз бошида, ўртасида, охирида келган ва аниқ талаффуз қилинадиган сўзлар танланиб, ўқувчиларга талаффуз қилдирилади.

3. Сўздаги товушларни санаш ва уларнинг номини тартиби билан айтиш, сонини аниқлаш, бўғинларни санаш: **Олма** - *ол-ма*; *о-л-м-а* - тўртта товуш, тўртта ҳарф, икки унли товуш, икки ундош товуш, икки бўғин Бу усулдан ўқув йилининг иккинчи ярмида ва кейинги синфларда ҳам фонетик таҳлил сифатида фойдаланилади.

III. Синтез машқлари.

1. Товуш томонидан анализ қилинган сўзни ёки бўғинни талаффуз қилиш ва уни кесма ҳарфдан тузиш (ёзиш); шу сўз ёки бўғинни ўқиш.

2. Ўрганилган ундош ёки унли билан (*на, ни, но; ла, ло, ли; ай, уй, ой, ...*) бўғин жадвалини тузиш; бўғин жадвалини китобдан ёки матндан ўқиш.

Хулоса қилганда, фақат анализ ёки фақатгина синтез билан кифояланиб бўлмайди, аммо тафаккур фаолиятининг у ёки бу тури етакчи ўрин тутаяди. Ўқувчи сўзни анализ қилиш билан уни лексик маънога эга бўлган бир бутунлик сифатида англайди, бу - **синтездир**; сўз синтез қилинганда унинг товуш таркибига диққат жалб этилади, бу эса **анализдир**.

Умуман, савод ўргатиш жараёнида аналитик-синтетик ишлар тизими боланинг фаол фикрлашини таъминлайди. Аналитик-синтетик ишлар усулигина ўқувчиларнинг билиш мустақиллигини таъминлайди, “муаммоли” вазият яратади, болаларда кузатувчанликни, зийракликни ўстиради.

Товуш-харф томонидан анализ ва синтезни енгиллаштирадиган фойдали воситалар сифатида кесма харфлар, кесма бўғинлар ва харф териш тахтаси, шунингдек, абак (ҳаракат қиладиган лентали кўргазма), кадоскоп ва шу каби техник воситалардан ҳам фойдаланилади; товушларнинг талаффузи устида ишлаш учун, шунингдек, ёзиб олинган ифодали нутқни (асосан, бадиий асарни) такрорий эшиттириш учун магнитофон ёки лингофон кабинети хизмат қилади.

Бошланғич таълимнинг асосий вазифаларидан бири ўқувчилар нутқини ўстиришдир. Нутқ ўстириш уч йўналишда: сўз устида ишлаш, сўз бирикмаси ва гап устида ишлаш, боғланишли нутқ устида ишлаш орқали амалга оширилиши методик адабиётларда қайд этилган.

Савод ўргатиш дарсларида ҳам юқоридаги уч йўналиш бўйича иш олиб борилади.

Болалар бу даврда, биринчидан, кийим-кечак, иш қуроллари, мевалар каби предметлар билан танишиш ёрдамида сўзни онгли ишлатишга; иккинчидан, турли содда йиғиқ гап (*Болалар югуряптилар*), содда ёйиқ гап (*Лола дўконга борди*), уюшиқ бўлакли гап (*Анвар ўқиди ва ёзди*) тузадилар. Улар бу кўникмаларни амалий-машқлар ёрдамида эгаллайдилар.

Ўқиш дарсларида ўқувчилар расмга қараб кичик ҳикояча тузадилар, ўқитувчи саволига тўлиқ жавоб беришга ўрганадилар. Алифбедаги рангли чиройли расмлар теварак-атрофдаги предмет ва ҳодисалар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг номини идрок этишга, билиб олишга ёрдам беради.

Савод ўргатиш даврида ўқувчиларнинг талаффузи устида ишлаш ҳам катта аҳамият касб этади, чунки кўпгина болалар талаффузида камчиликлар бўлади: бир товуш ўрнига бошқасини (*ш* ўрнига *с*, *р* ўрнига *л*) талаффуз қиладилар, чучук тил билан дудуқланиб гапирадилар, сўздаги айрим товушни тушириб ёки бошқа бир товуш қўшиб талаффуз қиладилар, товушлар ўрнини алмаштириб қўядилар ва ҳок. Бу камчиликларни бартараф этиш учун логопедлар махсус машқлардан фойдаланадилар. Ўқитувчи ҳам ҳар бир дарсда ва дарсдан ташқари вақтда ўқувчилар талаффузини кузатиб бориши, камчиликларни айтиб, тўғри талаффуз намунасини кўрсатиши лозим.

Савод ўргатиш давридаги ҳар бир дарс жараёнида нутқ ўстириш ишига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Шундагина ўқувчиларда адабий нутқ (шевалар таъсирсиз, адабий меъёр асосидаги нутқ) кўникмалари шаклланади ва малакага айланади. Шу ўринда “Алифбе” (муаллифлари: Р. Сафарова, М. Иноятова, М. Шокирова, Л. Шермаматова) дарслиги асосида бир соатлик дарс намунасини келтирамиз.

Савод ўргатиш даврида грамматик-орфографик билимларни амалий ўзлаштириш

Савод ўргатиш давридаёқ болалар грамматика ва имлодан айрим материалларни амалий ўзлаштира борадилар, яъни уларга мавзу тушунтирилмайди, назарий маълумот берилмайди. Болалар оғзаки ва ёзма нутқни ўзлаштириш ва ёзма машқларни бажариш билан ўқув йилининг иккинчи ярмида ёки кейинги синфларда ўрганиладиган мавзуларни ўзлаштиришга тайёрланадилар.

Савод ўргатишнинг биринчи ойларидаёқ болалар *Омон, Толиб, Лола, Наима* каби жуда кўп исмларни ўқийдилар ва кишиларнинг исмлари бош ҳарф билан ёзилишини амалий ўзлаштира борадилар. Бу билан улар кейинроқ ўрганиладиган кишиларнинг исми бош ҳарфлар билан ёзилишига доир имло қоидасини ўзлаштиришга тайёрланадилар.

Гап устида ишлаш. Фикр алмашиш, алоқа-аралашув гап воситасида амалга оширилади, шунинг учун ҳам гапни ўқишга, гап тузишга, гап мазмунини аниқлашга, гапни тўғри ёзишга оид амалий билимлар савод ўргатиш давридан бошлаб шакллантирилади.

Ўқувчиларда нутқ, унинг оғзаки ва ёзма шаклда бўлиши, нутқнинг гаплардан ҳосил бўлиши ва гап ҳақида амалий тушунча дарсликдаги мазмунли расмлар асосида ҳосил қилинади. Бунинг учун ўқитувчи расм юзасидан 3-4 сўзли саволлар тузиб келади.

Умуман, хат-савод ўргатиш жараёнида ўқиш ва ёзув дарсларида гап, гапнинг сўзлардан тузилиши, гапда сўзларнинг алоҳида-алоҳида ёзилиши, гапнинг охирига мазмунига қараб нуқта, сўрок, ундов белгиси қўйилиши,

гапнинг биринчи сўзи бош ҳарф билан ёзилиши ҳақида амалий тушунча берилади.

Бу жараёнда, аввало, “сўз” тушунчаси шакллантирилади. Ўқитувчи мазмунли расм асосида ҳикоя туздирди, ҳикоядан бир қанча предметлар танлаб олинади, предметлар номи бирма-бир сўралади. Бунда ҳар бир айтилаётган ном сўз эканлиги таъкидланади. Шу тариқа “сўз” тушунчаси расмлар ёки предметларнинг ўзи ёрдамида тушунтирилади. Бу ўринда гапнинг сўзлардан тузилиши айтиб ўтилади. “Бўғин” мавзуси ўтилганда сўзларнинг бўғинлардан ташкил топиши тушунтириб берилади.

Ўйин тарзида олиб бориладиган иш турлари ўқувчиларнинг луғатини бойитиш билан бирга, ўқишга қизиқиш уйғотади, имловий сезгирликни оширади ва сўзнинг товуш таркиби ҳақидаги тасаввурларни кенгайтиради.

Савод ўргатиш жараёнида ёзувга ўргатиш

Савод ўргатиш жараёнида ўқувчилар ўқишга ўрганиш билан параллел равишда ёзувдан ҳам элементар малака ҳосил қиладилар. Дастурга мувофиқ ўқувчилар ёзувдан қуйидаги малакаларни эгаллашлари лозим:

1. Партада тўғри ўтириш, дафтарни тўғри қўйиш, чизиқларни чамалаш, ёзаётганда ручкадан тўғри фойдаланиш, ҳошияга риоя қилиш (1-расм).

2. Иш дафтари ёки алифбе асосида ўзбек алифбосидаги барча катта ва кичик ҳарфларни ёзиш, шунингдек, ҳарфларни сўзда бир-бирига боғлаб ёза олиш: босма матнни ёзма матнга айлантириб ёзиш.

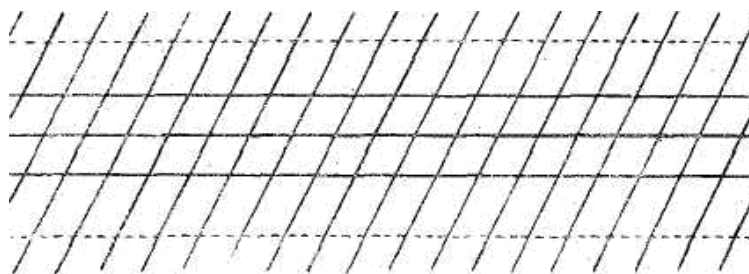
График малака, биринчидан, қўл-ҳаракат малакасидир, бу ҳаракат биринчи қарашда мускул кучига асосланади. Иккинчидан, ёзув жараёнида нутқнинг ўзлаштирилган бирлиги бўлган товуш график белгиларга, яъни ҳарфга таржима қилинади. Бу ёзувга онгли фаолият тусини беради. Ёзувнинг онглилиги, биринчидан, товуш ва ҳарфнинг тўғри нисбатини, иккинчидан, бир қанча график ва имловий қоидаларга риоя қилишни, учинчидан, ўз фикрини,

таассуротини, истакларини ифодалашда ёзув малакасидан фойдаланишни талаб қилади.

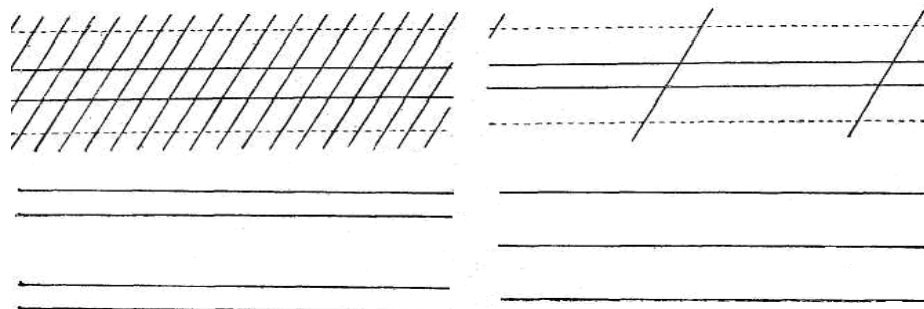
Шуни таъкидлаш керакки, савод ўргатиш даврида бола ҳарфларни ёзишдан олдин уни қандай шакллантиришни кўз олдига келтириб, фикрлаб олади, баъзан ҳарф шаклини ҳавода “чизади”, ҳарф намунасини кўчиради, таркибини таҳлил қилади, уни қандай ёзишни ўзича секин гапиради; ўқитувчи ўқувчи ёнига ўтириб, ручкани тўғри ушлатади ва унинг қўли билан ҳарфни ёзишни кўрсатади ёки ўзи ёзиб тушунтиради. Бундан ташқари, бола ёзувнинг техник томонига катта жисмоний куч сарфлайди. Савод ўргатиш охирида бола бир дарсда 20 тача сўзни ёзиши мумкин.

Ёзувга ўргатишнинг ташкилий ва гигиеник шартлари. Мактабда асосий ёзув қуроли шарикли ручка бўлиб, хаттахтага ёзишда бўрдан фойдаланилади.

Савод ўргатиш даврида болаларни ёзувга ўргатиш учун турли вақтларда турли хил чизиқли дафтарлардан фойдаланилган: дастлаб чизиқсиз силлиқ қоғоз ишлатилган бўлса, кейин қуюқ ётиқ чизиқлар билан кесилган уч чизиқли дафтардан фойдаланилган:

Бундай дафтарда ёзувга ўргатилган боладан бошланғич синфларни битиргунча беш хил дафтарга ёзишни ўрганиш талаб этилар эди:

Ҳозирги вақтда ёзувга ўргатиш учун икки чизиқли дафтар тавсия этилади. Хаттахта ҳам шунга мос бўлиши талаб қилинади; 2-синфдан, баъзан биринчи синфда ўқув йилининг иккинчи ярмидан бошлаб бир чизиқли дафтарга ёзишга ўтилади.

Дафтар тутишда болаларни хошия қолдиришга, дафтар чизиқларига риоя қилишга, ҳарфларни бир хил ҳажмда ёзишга, сарлавҳани аниқ ва тўғри ажратишга, хат бошидан ёзишда жой қолдиришни унутмасликка ўргатиб бориш уларда саранжом-саришталикни тарбиялайди. Ёзув дарсида ўқувчилар

Ёзувга ўргатиш, биринчи навбатда, график малака ҳосил қилишдир. Ҳар бир малака ҳам таълим бериш, кўникмани шакллантириш ва шу асосда қатор машқларни бажариш натижасида ҳосил қилинади.

График малака, биринчидан, қўл-ҳаракат малакасидир, бу ҳаракат биринчи қарашда мускул кучига асосланади. Иккинчидан, ёзув жараёнида нутқнинг ўзлаштирилган бирлиги бўлган товуш график белгиларга, яъни ҳарфга таржима қилинади. Бу ёзувга онгли фаолият тусини беради. Ёзувнинг онглилиги, биринчидан, товуш ва ҳарфнинг тўғри нисбатини, иккинчидан, бир қанча график ва имловий қоидаларга риоя қилишни, учинчидан, ўз фикрини, таассуротини, истакларини ифодалашда ёзув малакасидан фойдаланишни талаб қилади.

Ёзув дафтаридида ўқувчилар “Алифбе”да ўрганилган ҳарфни ёзма шакллантирадидилар. Сухбат учун дафтарнинг юқори қисмида предмет расми ёки бирор мазмунли расм келтирилиши, айрим предмет номларини ифодаловчи сўз чизмаси катакчаларга ажратиб берилиши, гап нусхаларининг келтирилиши мақсадга мувофиқдир. Баъзи ўринларда ўқувчилар берилган гап ёки сўз чизмасини ўзлари мустақил тасвирлайдилар.

Ёзувга ўргатишда орфографик элементлар. Орфография юнонча сўз бўлиб, “тўғри ёзув” деган маънони билдиради. Орфография (имло) адабий тилнинг ёзма шакли билан боғлиқ бўлиб, тўғри ёзиш ҳақидаги қоидалар йиғиндисидир. Орфографияни билмай туриб, фикрни адабий тил меъёрлари

асосида ёзма ифодалаб бўлмайди. Ўқувчиларнинг имловий саводхонлиги ҳақида ғамхўрлик қилиш тилнинг аниқлиги, фикрни тўғри ифодалаш, кишилар билан ўзаро хатосиз муомала қилиш учун ғамхўрлик демакдир. Савод ўргатиш даврида болаларда график малакани шакллантириш билан бирга имлога оид малака ҳам шакллантирилади.

Савод ўргатиш даврида ўқувчиларда ўз-ўзини текширишга оид малака шакллантирилади: улар ёзганларини намуна билан солиштирадилар, йўл қўйган хатоларини топадилар, уларни изоҳлашга ўрганадилар. Шу даврданок кўчириб ёзиш, диктант ва ижодий ёзув (иншо)лардан фойдаланилади.

Гап ва сўзларни ёзишдан олдинги тайёргарлик ишлари, мунтазам ўтказиб бориладиган ўз-ўзини текшириш машқлари, ўқилган матннинг имлосини кузатиш ўқувчиларда юқори саводхонлик гарови бўлган орфографик зийракликни аста-секин шакллантира боради, уларни юқори синфларда ўрганиладиган имло қоидаларини пухта ўзлаштиришга тайёрлайди.

Ёзув дарсларида ўқувчилар нутқини ўстириш. Ёзув дарсларида ҳам ўқувчилар нутқини ўстириш, фикрлашга ўргатиш асосий вазифалардан ҳисобланади. Ўқувчилар гап ёки ҳикояни оғзаки равишда эркин туза оладилар, лекин аммо ёзиш учун ўрганилмаган ҳарф бўлмаган сўзни танлашда қийналадилар. Бу жараёнда ўқитувчи ёрдам бериши ва ёзувни кузатиб бориши лозим.

Ижодий ёзув машқини доимо изчил равишда ўтказиб, аста-секин мураккаблаштириб бориш керак. Бундай машқлар ўқувчиларни иншо ва баён ёзишга тайёрлайди, ўз фикрларини мустақил равишда ёзма баён қилишга ўргатади.

Ёзув дарсларида юқоридаги каби машқлар ўқувчиларнинг ёзма нутқини оғзаки нутқи билан боғлиқ ҳолда ўстиришни таъминлайди.

Савод ўргатиш даврида ўқиш ва ёзув дарслари

Ўқиш ва ёзув дарсларига қўйиладиган талаблар. Дарс таълимнинг асосий шакли ҳисобланади. Аналитик-синтетик товуш методи асосида олиб

бориладиган савод ўргатиш дарслари хилма-хил бўлиши, ўқувчиларни зериктирмаслиги ва чарчатиб қўймаслиги керак.

Савод ўргатиш давридаги ўқиш ёки ёзув дарслари ва уларнинг айрим турлари учун умумий бўлган асосий талаблар мавжуд:

1. Умумдидактик талаблар:

а) ҳар бир дарснинг тарбиявий мақсади бўлиб, унда биронта ахлоқий сифат ўстирилиши лозим;

б) дарснинг таълимий мақсади, яъни ўқувчилар дарсда қандай янгиликни билиши, нимани ўрганиши, қандай кўникма ва малакалар ўстирилиши, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши ва фаоллигининг қандай бўлиши аниқ белгилаб олиниши керак;

2. Махсус методик талаблар:

а) ўқувчилар нутқи учун қайғуриш, дарсда адабий тил нуқтаи назаридан тўғри, ифодали, образли, аниқ нутққа эришиш лозим;

б) ўқиш дарсида ҳам, ёзув дарсида ҳам ўқувчилар нутқини ўстиришга, луғатини бойитишга, гап тузиш ва уни таҳлил қилишга, оғзаки ҳқиқоялаш ва шу каби иш турларига алоҳида аҳамият қаратиш керак;

Ўқиш ва ёзув дарсларининг турлари. Савод ўргатиш жараёнидаги дарслар қуйидаги белгиларига кўра фарқланади:

1. Таълимнинг предметиға кўра:

а) “Алифбе” дарслиги асосидаги ўқиш дарслари;

б) “Ёзув дафтари” асосидаги ёзув дарслари.

2. Таълимнинг даври ва босқичларига кўра:

а) алифбогача бўлган даврдаги дарслар;

б) алифбони ўрганиш жараёнидаги дарслар.

3. Дарсда янги мавзу ўтилиши ва ўтилмаслигига кўра:

а) янги товуш-ҳарф ўрганиладиган ўқиш дарслари;

б) янги ҳарфни ёзиш дарслари;

в) янги товуш-ҳарф ўрганилмайдиган дарслар.

Булардан ташқари, умумлаштирувчи ва такрорлаш дарслари ҳамда савод ўргатиш даврининг охирида “Алифбе” байрами ўтказилади.

Савод ўргатиш даврида ўқувчилар билими дарс жараёнида барча ишларга боғлаб аниқланади, боғланишли нутқни ўстириш ҳам ўқиш ва ёзув дарсларига узвий боғланиб кетади. Ўқувчиларнинг синфдан ташқари ўқишларига раҳбарлик қилишларига ҳафтада бир марта 20 дақиқа ажратилади.

Савод ўргатиш дарсларида иш турларини алмаштириб туриш, вақти-вақти билан дам олиш дақиқалари ўтказиш зарур. Бу ўқувчилар толиқишининг олдини олади.

Дарслар тизими дейилганда ўқув вақтини мавзуларга назарий ва амалий жиҳатдан режали тақсимланган, дарсларнинг мантиқийлиги ва истиқболи бири-бири боғланган, дарс турлари ва унда ўқитувчи билан ўқувчилар фойдаланадиган асосий методик воситалар хилма-хил бўлган изчиллик назарда тутилади.

Савод ўргатиш давридаги дарсларда ҳам интерфаол усуллар қўлланиладиган дарслардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Оз комплектли мактабларда савод ўргатиш дарсларининг хусусиятлари

Оз комплектли мактабларда савод ўргатишни ташкил этишда ўқитувчи бир вақтнинг ўзида икки ёки уч синф билан ишлайди, яъни бир вақтнинг ўзида бир неча синф ўқувчилари билан иш олиб боради. Бундай синфларда дарс жадвали интеграллаштирилган бўлиши керак ва дарслар 30 дақиқагача қисқартирилиши мумкин. Савод ўргатиш давридаги ёзув дарсларини бошқа синфларда олиб бориладиган математика, табиатшунослик ва баъзан ўқиш дарслари билан бирга олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Оз комплектли мактабларда ўқувчиларнинг мустақил ишларига алоҳида аҳамият берилади, чунки ўқитувчи икки синф ёки уч синф билан ишлаганда, бир синф билан алоҳида ишлай олмайди: у бир синф билан ишлаши учун

қолган синфларга мустақил иш топшириб, уларни банд қилишга мажбур. Шунинг учун махсус мустақил ишлар тизими ишлаб чиқилиши зарур. Оз комплектли мактабларда савод ўргатиш даврида мустақил ишларни муваффақиятли уюштириш учун “Алифбе”га қўшимча, ишни жонлантирадиган дидактик тарқатма материаллар муҳим аҳамиятга эга.

Мустақил иш савод ўргатиш жараёнида ўқитувчининг раҳбарлик қилишини талаб этади: ўқитувчи аниқ вазифа топширади, уни қандай бажаришни яхшилаб тушунтиради, ўқувчи бажарган ишни синфнинг ўзида текширади. Бошқа синфлар билан ишлаш жараёнида ҳам у 1-синф ўқувчиларининг мустақил ишни қандай бажараётганини кузатиб боради.

Савод ўргатиш жараёнида бажариладиган мустақил ишларга турли предметлар шаклини чизиш, бир хил ораликни мўлжаллаб нуқталар қўйиш, ётиқ тўғри чизиқлар чизиш, айрим ҳарфлар элементларини ёзиш, расмга қараб саволларга жавоб беришга тайёрланиш, расмга қараб гап тузиш каби машқларни киритиш мумкин.

Алифбо даврида эса ҳарф териш картони ва абак ёрдамида турли хил аналитик-синтетик ишларни уюштириш, расм асосида суҳбат, овоз чиқариб ёки ичда ўқиш, қайта ҳикоя қилишга тайёрланиш, берилган бўғинлар ёрдамида сўзлар тузиш, гапларни тўлдириш, ўқилган матнга оид расм чизиш, намуна асосида ёзиш, тушириб қолдирилган ҳарф ёки сўзни ўрнига қўйиб ёзиш, берилган предметларни маълум белгисига кўра гуруҳлаш ва умумлаштириш каби машқларни қўллаш, бу жараёнда техника воситаларидан унумли фойдаланиш зарур. Мустақил иш сифатида тарқатма материалда берилган сўзни ўқиш, унли ва ундош ҳарф тагига чизиш, сўзни бўғинларга ажратиш каби машқларнинг берилиши ўқитувчига жуда қўл келади.

Оз комплектли мактабларда техника воситаларидан фойдаланиш ҳам катта аҳамият касб этади.

Комплект синфларни тўғри тақсимлаш ва бирлаштириш, дарс ва мустақил ишларни моҳирлик билан уюштириш ва режалаштириш, дидактик материаллардан, кўргазмали воситалардан унумли фойдаланиш йўли билан оз

комплектли синф ўқувчиларининг билимларни пухта ўзлаштиришларига эришиш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Нутқ фаолиятининг турлари ва уларнинг шаклланишини тушунтиринг.
2. Савод чиқаришда ўқиш ва ёзувга ўргатиш деганда нима тушунилади?
3. эски мактабларда савод ўргатиш қандай метод ва босқичларда олиб борилган?
4. Ўзбек синфлари учун яратилган дастлабки ўқув кўлланманинг афзалликлари нималардан иборат?
5. Аналитик-синтетик товуш методи ва унинг тамойиллари ҳақида маълумот беринг.
6. Болаларнинг савод ўргатишга тайёргарлиги қандай йўналишларда ўрганилади? Ўзингиз бир-иккита боланинг савод ўргатишга тайёргарлигини ўрганинг ва таққосланг, фарқини аниқланг.
7. Савод ўргатиш жараёни ҳақида тўлиқ маълумот беринг.
8. Савод ўргатиш жараёни охирида ўқувчилар қандай билим ва кўникмаларга эга бўлишлари зарур?
9. Савод ўргатиш даври ўқиш дарсларига дарс намунасини ишлаб чиқинг.
10. Бўғин-товуш, товуш-ҳарф таҳлили машқларининг мазмуни ва аҳамиятини шарҳлаб беринг.

СИНФДА ЎҚИШ МЕТОДИКАСИ

Ўқиш дарсларининг мақсад ва вазифалари, таълимий - тарбиявий аҳамияти

Бошланғич синфларнинг ўқиш дарслари ўз моҳияти, мақсад ва вазифаларига кўра таълим тизимида алоҳида ўрин тутди. Негаки унинг заминида саводхонлик ва ахлоқий-таълимий тарбия асослари туради. Шунинг учун ҳам бошқа предметлар таълимини ўқиш таълимисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ўқувчи матнни тўғри, тез, тушуниб ўқиш, мазмунини ўзлаштириш билан илк бор ўқиш дарсларида юзлашади. Ўқиш дарслари орқали ўқувчиларнинг Давлат таълим стандартлари (ДТС) талаблари бўйича ўзлаштиришлари кўзда тутилган ўқув-билув кўникма-малакалари ҳамда билимларни эгаллашларига йўл очилади. Айнан ўқиш таълимида инсоннинг, аввало, ўзлигини, қолаверса оламни англашга бўлган интилишларига туртки берилади.

Шу мақсадда «Ўқиш китоби» дарсликларига она табиат, атрофимизни ўраб турган олам, Ватанимиз тарихи ва бугунги қиёфаси, катталар ва болалар ҳаёти, меҳнатсеварлик, истиқлол ва миллий-маънавий қадриятлар, халқлар дўстлиги ва тинчлик каби турли мавзулар бўйича атрофлича тушунчалар беришга мўлжалланган бадиий, ахлоқий-таълимий, илмий-оммабоп асарлар киритилади.

Ўқиш дарслари савод ўргатиш даврида ўқувчиларни бўғин, сўз ва гаплар билан таништириш ва уларни ўқиш, расмлар асосида ҳикоя қилиш тарзида уюштирилса, ўқиш техникаси эгаллангандан сўнг ўқиш муайян мавзулар бўйича танланган бадиий, илмий-оммабоп матнлар юзасидан олиб борилади.

Ижтимоий-тарихий мазмундаги мавзулар Ватанимиз ўтмиши, халқимиз ҳаёти, мардонавор кураши, улуғ сиймолар томонидан амалга оширилган ишлар, тарихий саналар тўғрисида муайян тасаввур беради.

Табиатга оид мавзулар ёрдамида ўқувчилар табиатдаги ўзгаришлар, йил фасллари аламуҳини, ҳайвонот оламига доир билимларни эгаллайдилар. Бундай мавзудаги асарлар ўқувчиларни кузатувчанликка, табиатни севишга, унга нисбатан тўғри муносабатда бўлишга ўргатади.

Умуман, «Ўқиш китоби» дарсликларидаги барча мавзулар ўқувчиларга таълим-тарбия бериш билан бирга, уларнинг луғатини бойитишга, оғзаки ва ёзма нутқини тўғри шакллантириш ва нутқ маданиятини ўстиришга ҳам қаратилади.

Амалдаги «Ўқиш китоби» дарсликларида материалларнинг синфдан синфга ўтган сари мавзу жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам кенгая бориши ҳисобга олинган. Масалан, 1-синфда ўргатиладиган «*Аجدодларимиз-фахримиз*», «*Илм-ақл чирози*», «*Зумрад баҳор*», «*Кумуш қиш*» каби мавзулар 2-4-синфларда ҳам давом эттирилган. Бу эса ўқувчиларнинг олдинги билимлари тўлдиради ва бойитади.

Дарсликлардаги ҳар бир мавзу учун танланган матнларнинг жанрий ранг-баранглигига, поетик мукамаллигига, ўқувчиларнинг билим даражаси ва ёш хусусиятларига мос келишига алоҳида эътибор қаратилади.

Ўқувчилар дарсликлар ёрдамида ўзлаштириладиган билим, кўникма ва малакаларининг келажак ҳаётда зарур бўлишини тушуниб етишишларига эришиш ўқитувчилар олдидаги муҳим вазифалардандир.

Шуни унутмаслик керакки, ҳар бир таълимий вазифани бажаришнинг аниқ ва илмий методик усуллари мавжуд бўлиб, улар замонавий ўқитиш усуллари

билан бойитиб борилмоқда. Бу вазифалар бошқалари билан ўзаро боғлиқ ҳолда ва синфдан ташқари ўқиш машғулоти жараёнида ҳал қилинади.

Ўқиш дарсларида қўлланиладиган метод ва усуллар

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да таълим беришнинг илғор педагогик технологияларини, замонавий ўқув-услубий мажмуаларини яратиш каби умумий ўрта таълимнинг асосий вазифаларидан бири сифатида таъкидланган.

Илғор педагогик технология усулларида фойдаланиш ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти доирасини аниқ белгилаб беради.

Инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ўқиш фаолияти барча предмет дарсларида амалга оширилади. Лекин ўқишга ўргатиш йўл-йўриқларини ўқиш методикаси ишлаб чиқади. Ўқиш методикаси кичик ёшдаги ўқувчиларнинг умумий ривожланиши, психология, хусусий методика соҳасидаги ютуқлар асосида такомиллаштирилиб борилади.

Ўқиш дарсларининг самарадорлиги кўп жиҳатдан таълим методларининг тўғри танланишига боғлиқ.

«Метод» атамаси юнон тилидан олинган бўлиб, муайян мақсадга эришиш, борлиқни амалий ва назарий ўзлаштириш усуллари мажмуидир. Бинобарин, фаннинг ўзи каби ўқитиш методлари ҳам доимий ривожланишда бўлади. Масалан, эски мактабларда ўқиш қуруқ ёд олиш методи асосида ўргатилган бўлса, ҳозир изоҳли ўқиш асосида олиб борилади. Ёд олиш методида матндаги сўзларга изоҳ беришга, маъносини тушунтиришга, ўқилганни қайта ҳикоялашга умуман олганда, ўқишнинг онгли бўлишига мутлақо эътибор берилмаган. Уларда кўпроқ тўғри талаффуз, қироат билан ўқиш, ифодали ўқиш назарда тутилган.

Бадиий асарни изоҳли ўқишга яқин бўлган методлардан бири **ижодий ўқиш**дир. Атоқли методист олим Н. И. Кудряшов ижодий ўқиш методи таркибига қуйидаги иш усулларини киритади.

Ифодали ўқиш. Бошланғич таълим тизимида **мантиқий ўқиш** (*матнни тўғри, тушуниб, тез (меъёрида) ўқиш*) ва **адабий ўқиш** мукамал ўзлаштирилганидан сўнг ифодали ўқишга ўтилади.

Насрий асарларни ифодали ўқишдан олдин унда қандай ғоя илгари сурилаётганини аниқлаш зарур. Масалан, 4-синфда *Х. Тўхтабоевнинг «Хатосини тушунган бола»* ҳикоясини ифодали ўқишдан олдин ўқувчиларга хатосини тушунган бола ким эканлиги, унинг хатоси нималардан иборат бўлганлиги, мақтанчоқликнинг иллат эканлиги тўғрисида тушунча берилади.

Синфда ўқишнинг муваффақиятини таъминлайдиган омиллардан бири **танлаб ўқиш**дир. Масалан, 3-синфда *Х. Тўхтабоевнинг «Ҳасса»* ҳикояси билан танишиш жараёнида Қобил бобонинг саволларига Шавкатнинг жавоблари ёки *С. Анорбоевнинг «Баҳс»* ҳикоясидаги болаларнинг баҳслашиш эпизоди юзасидан ўқитувчи топшириғига кўра мазкур ўринларни танлаб қайта ўқилиши натижасида ушбу асарларнинг бадиий-эстетик қимматини чуқурроқ ўзлаштиришга эришилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳар бир дарсда қандай методдан фойдаланиш, дарсда қандай усулларни қўллаш ўқитувчи томонидан олдиндан белгилаб олиниши ва пухта ишлаб чиқилиши керак.

Ўқиш малакаларининг сифатлари ва уларни такомиллаштириш йўллари

Дастур талабларини тўлиқ бажариш ва амалга ошириш учун, биринчи навбатда, ўқиш кўникмаларини тўғри ва пухта эгаллаш ва такомиллаштириб бориш зарур. Ўқиш кўникмалари савод ўргатиш жараёнида шаклланади, ўқитишнинг кейинги босқичларида такомиллашади.

Ўқиш малакаларининг сифатларига бадий асар матнини тўғри, тез, онгли ва ифодали ўқиш киради. Ўқиш дарсларида ўқувчиларнинг ўқиш малакалари шакллантирилади ва такомиллаштирилади.

Ўқиш дарсларида асар устида ишлашни шундай ташкил этиш керакки, асар мазмунини таҳлил қилиш ўқиш малакаларини такомиллаштиришга йўналтирилган бўлсин.

Тўғри ўқиш. Тўғри ўқиш деганда хато қилмасдан, янглишмасдан ўқиш тушунилади, яъни тўғри ўқиш сўзнинг товуш-ҳарф таркибини, грамматик шаклларни бузмасдан, сўздаги товуш ёки бўғинни тушириб қолдирмай, бошқа товушни қўшмай, ҳарфлар ўрнини алмаштирмай, аниқ талаффуз қилиб, сўзга урғуни тўғри қўйиб ўқиш ҳисобланади.

Тўғри ўқиш сўзнинг узун-қисқалигига, ўқувчининг сўз бойлигига, яъни сўзнинг лексик маъносини қанчалик билишига ҳамда сўзнинг бўғин ва морфемик таркибига боғлиқ..

Ўқитувчининг тузилиши мураккаб сўзларни олдиндан хаттахтага ёки картонга бўғинларга бўлиб ёзиб қўйиб, ўқувчиларга овоз чиқариб биргаликда ўқитиши яхши натижа беради.

Ўқувчилар йўл қўйган хато икки хил йўл билан тузатилади:

1. Ўқувчи сўз охиридаги қўшимчани нотўғри ўқиса, ўқувчини ўқишдан тўхтатмасдан хатони тўғрилаш мумкин.

2. Хато ўқиш билан гапларнинг мазмуни бузилса, қайта ўқитиш усулидан фойдаланилади. Бунда ўқувчига ўқиган матни юзасидан савол берилса, ўқувчи эътиборли бўлиб қайта ўқийди.

Тез ўқиш. Тез ўқиш меъёрий тезликда ўқиш бўлиб, бунда ўқиш суръати матннинг мазмунини тушунишдан ажралиб қолмаслиги керак. Ўқиш тезлиги матнни тушуниш тезлиги билан мувофиқ равишда ўсиб бориши лозим. Ўқиладиган асар мазмунини ўзлаштиришни, матн мазмунини онгли идрок этишни таъминлайдиган ўқиш **тез ўқиш** дейилади.

Ўқиш тезлиги тўрт йил давомида тўғри ва онгли ўқиш билан боғлиқ ҳолда аста ортиб боради. Ўқиш тезлигини текширганда ўқитувчи ўқиладиган

материалнинг характерини, яъни ғоявий-мавзувий мураккаблигини, сўз ва гапларнинг тузилишини, уларнинг болалар нутқида қайдаражада ишлатилишини, ўқишнинг тўғри ва онгли бўлишини ҳисобга олади. Ўқувчиларнинг ўқиш тезлиги ҳар хил бўлади, албатта. Ўқитувчининг вазифаси барча ўқувчиларнинг ўқиш тезлигини, иложи борича бир хилликка келтиришдан иборат. Ўқиш суръатини оширишда тез айтишларни, мақолларни ёд олдириш ва матнни овоз чиқариб ўқишни машқ қилиш кабилар самарали усуллардан ҳисобланади.

Онгли ўқиш. Онгли ўқиш яхши ўқишнинг асосий сифати ҳисобланади. Онгли ўқиш ўқилган матннинг аниқ мазмунини, асарнинг ғоявий йўналишини, образларини ва бадиий воситаларининг ролини тушуниб ўқиш, шунингдек, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатини ифодалай олишдир.

Ифодали ўқиш. Ифодали ўқиш интонатсия – оҳанг ёрдамида асарнинг ғояси ва жозибасини тўғри, аниқ, ёзувчи ниятига мос равишда ифодалай билишдир.

Интонатсия (оҳанг). Интонатсия оғзаки нутқнинг биргаликда ҳаракат қилувчи элементлари: урғу, нутқ темпи ва ритми, пауза, овознинг паст-баландлигининг йиғиндисидир.

Асарнинг мазмуни ва ғоявий йўналишини таҳлил қилиш ифодали ўқишга ўргатиш билан боғлаб олиб борилади. Ифодали ўқишга ўргатишда матн мазмунини тушуниш, муаллиф ҳикоя қилган воқеаларга ўз муносабатини билдириш асосий вазифа ҳисобланади. Ўқувчиларда ифодали ўқиш малакасини шакллантириш учун асарни ўқитувчининг ифодали ўқиши муҳим аҳамиятга эга.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг бадиий асарни идрок этишидаги психологик хусусиятлари

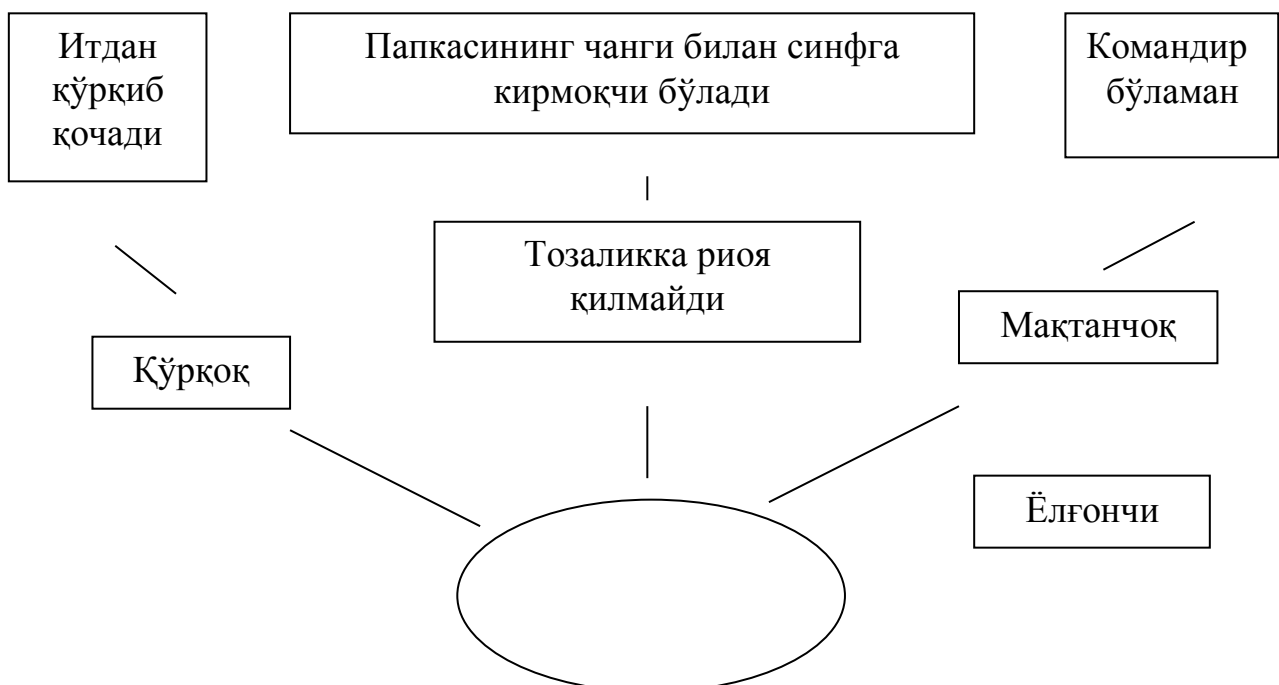
Бошланғич синфларда бадиий асарни таҳлил қилиш методикасида кичик ёшдаги ўқувчиларнинг бадиий асарни идрок қилишидаги психологик

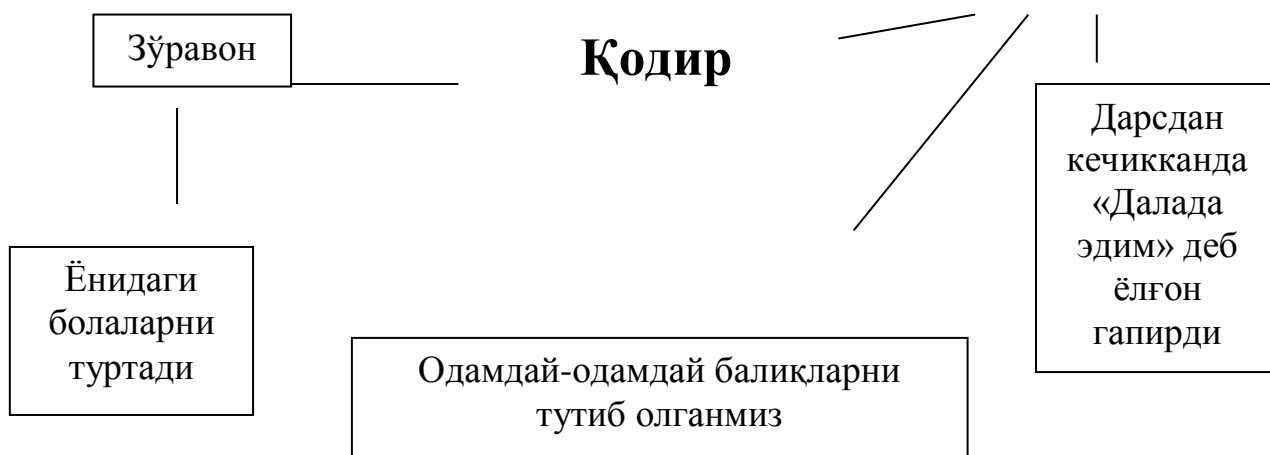
хусусиятлар ҳисобга олинади. Рухшунос олимларнинг текширишларидан маълум бўлишича, асарни идрок қилишга, билим олишга хизмат қиладиган компонентлар билан бирга, уни эмотсионал-эстетик ҳис этиш ҳам киради. Бадиий асарни яхши идрок этиш учун уни тушунишнинг ўзигина етарли эмас. Асарни идрок этиш мураккаб жараён бўлиб, асарга унда тасвирланган воқеликка қандайдир муносабатнинг юзага келишини ўз ичига олади. Психологик текширишлар натижасида кичик ёшдаги ўқувчиларнинг адабий қаҳрамонларни идрок этиши ва баҳолашидаги психологик хусусиятлари ўрганилган ва улар адабий қаҳрамонга икки хил муносабатда бўлишлари аниқланган:

1. Адабий қаҳрамонга эмотсионал муносабат.
2. элементар таҳлил қилиш.

Асарда қатнашувчи шахсларга баҳо беришда ўқувчилар ўз шахсий ва ахлоқий тушунчаларидан фойдаланадилар. Бундай ахлоқий тушунчалар кичик ёшдаги ўқувчиларда чегараланган бўлади, албатта. Улар ахлоқий сифатлардан ботирлик, тўғрилик, меҳнатсеварлик, яхшилик тушунчаларини кўп ишлатадилар.

Асардаги қаҳрамонларнинг характери уларнинг ахлоқий сифатларини англаш асосида тушунилади. Бунда қаҳрамоннинг нима қилиши эмас, нима учун шундай қилиши кераклигини билиш муҳимдир. Ушбу жараёнда асар қаҳрамонларининг ахлоқий сифатлари устида кўпроқ ишлаш лозим.

Ўқиш дарсларида ўқиладиган асарнинг онгли ўзлаштирилишини таъминлашда ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини албатта ҳисобга олиш зарур.

БОШЛАНГИЧ СИНФЛАРДА БАДИИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Замонавий мактаб олдида қўйилган вазифалар, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар умумий ривожланишининг ўсганлиги, психология ва хусусий методика соҳасидаги ютуқлар синфда ўқиш мазмуни ва ўқитиш методларига ўзгартириш киритишни талаб этмоқда. Шуларга боғлиқ ҳолда бадиий асарни таҳлил қилиш методикаси такомиллаштириб борилди: такрорий баён қилиш машқлари камайтирилди, ижодий ва ўқилган матн юзасидан ўз фикрини баён қилиш кўникмасини ўстирадиган машқлар кўпайтирилди, асар қисмлари устида эмас, балки яхлит асар устида ишланадиган бўлди, асар ғояси ва образларини тушунтиришда ўқувчиларнинг мустақиллиги ортди, матн устида ишлашда хилма-хил топшириқ турларидан, таълимда техника воситаларидан ва илғор педагогик технология усулларидадан кўпроқ фойдаланила бошланди ва ҳ. к.

XX асрнинг 60-йилларида яратилган мактаб дастурида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда шакллантириладиган матн устида ишлаш кўникмалари белгилаб берилди, шунингдек, 1-4-синфларда ўқиш малакасига қўйилган

талаблар анча аниқ ажратилди. XX асрнинг 70-йиллари бошларида мазмуни ва методик аппарати жиҳатидан ҳаётга яқинлаштирилган ўқиш китоблари яратилди.

Мустақиллик туфайли таълим соҳасида ҳам катта ислохотлар амалга оширилди. 1999 йил бошланғич таълимнинг ҳам “Давлат таълим стандарти” яратилди, ўқув дастурлари янгиланди. 2005 йил тажриба-синов натижалари ҳисобга олиниб, давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари қайта кўриб чиқилди, “Ўқиш китоби” дарсликлари ҳам янгиланди.

Ўзбек мактабларида таниқли рус методист-олимлари Т. Г. Рамзаева, М. С. Васильева, В. Г. Горетский, К. Т. Голенкина, Л. А. Горбушина, М. И. Оморокова, Е. А. Никитина, Н. С. Рождественскийлар, ўзбек олимларидан А.Зуннунов, К.Қосимова, Қ.Абдуллаева, С.Матчонов, М.Юсупов, М. Умарова, Х.Ғуломовалар ишлаб чиққан такомиллашган синфда ўқиш методикасидан ижодий фойдаланилмоқда.

Бошланғич синфларда бадиий асар қуйидаги муҳим методик қоидалар асосида таҳлил қилинади:

1. Асар мазмунини таҳлил қилиш ва тўғри, тез, онгли, ифодали ўқиш малакаларини шакллантириш бир жараёнда боради (асарнинг мазмунини тушунтиришга оид топшириқ ўқиш малакаларини такомиллаштириш топшириғи ҳам ҳисобланади).

2. Асарнинг ғоявий асослари ва мавзусини, унинг образлари, сюжет чизиғи, композитсияси ва тасвирий воситаларини тушунтириш ўқувчиларнинг шахс сифатида умумий камол топишига яхши хизмат қилади, шунингдек, боғланишли нутқининг ўсиши (луғатининг бойиши ва фаоллашиши)ни таъминлайди.

3. Ўқувчиларнинг ҳаётий тажрибасига таяниш асар мазмунини онгли идрок этишининг асоси ва уни таҳлил қилишнинг зарурий шарти ҳисобланади.

4. Синфда ўқишга ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш, атроф-муҳит ҳақидаги билимларини кенгайтириш ва илмий дунёқараш асосларини шакллантиришнинг самарали воситаси сифатида қаралади.

Асарни таҳлил қилишда ҳисобга олиш зарур бўлган муҳим омиллардан бири унинг ўқувчиларга **ҳиссий таъсир**дир. Ўқувчилар муаллифнинг асосий фикрини тушунибгина қолмай, муаллиф ҳаяжонланган воқеадан ҳам ҳаяжонлансинлар. Матнни таҳлил қилиш ўқувчида фикр кўзғатиши, ҳаётий тажрибасининг муаллиф қайд этган далилларга тўғри келиш-келмаслигини аниқлаши зарур. Таҳлил давомида асарнинг эстетик қиммати, бадиий гўзаллиги ҳам алоҳида қайд қилиб ўтилади.

Ўқиш дарслари ўқувчиларда бадиий асарларнинг бир-биридан фарқини ажрата олиш, ўқувчининг ҳаётий воқеаларни қандай бадиий воситалар орқали акс эттиргани ва қандай образлар яратганини аниқлай олиш, мустақил ўқиш ва асарни таҳлил қилиш малакасини ҳосил қилади. Ўқувчилар адабий маълумотларни ўзлаштириш орқали бадиий асарнинг мазмуни, ғояси ва аҳамиятини англаб ола бошлайдилар.

Ўқувчиларнинг нутқини ўстиришда, юқоридагилар билан бирга, адабий тушунчаларни шакллантириш ҳам муҳим ўрин тутди. Ўқувчилар адабий тушунчаларни ўрганиш натижасида бадиий адабиёт санъатнинг бир тури эканлиги, унинг ҳаёт билан алоқадорлигини билиб оладилар.

Бошланғич синфларда асар таҳлилида бадиий тил воситалари – сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, муболаға ва адабий жанр турлари – эртак, ҳикоя, масал, шеър, дoston, мақол, топишмоқ кабилар билан амалий равишда таништирилади.

Бадиий асар тилини таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда ўз она тилига муҳ

Ертакларда ўхшатишлар, жонлантириш ва муболағалардан фойдаланилган. Ўқувчиларга уларни изоҳлаб бериш, кейинчалик матндан топтириш, қайта ҳикоялашда улардан нутқларида фойдаланишга ўргатиш зарур.

Асар ўқиб бўлингач, бадиий тил воситалари устида ишланади. Чунки уларнинг маъноси матндан, асар мазмунидан англашилади. Айниқса, масалларда аллегорияни очишда кўчма маъноли сўзлардан кўп фойдаланилади. Улар болаларга масал мазмунини тушунишга халал бергани учун айрим кўчма маънода ишлатилган сўзлар асарни ўқишдан олдин тушунтирилади.

Ўқиш методикаси адабиётшунослик, психология, педагогика ишлаб берган назарий қоидаларга асосланади. Синфда ўқишни тўғри уюштириш учун ўқитувчи бадиий асарнинг ўзига хос хусусиятларини, таълимнинг турли босқичларида ўқиш жараёнининг психологик асосларини, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг матнни идрок этиш ва ўзлаштириш хусусиятларини ҳисобга олиши зарур.

Ўқиш таълими бўйича ўқувчиларни фақат матн билан таништириш ёрдамида дастур талабларига жавоб бериб бўлмайди. Негаки, матн тағзаминидаги тарбиявий ғоя уни тушуниш, идрок қилиш натижасидагина очилади. Бошқача айтганда, ҳар қандай асардаги сеҳр-жозиба матн заминидеги яширин мазмун-моҳиятни англаб етилганда ўқувчи диққатини ўзига жалб этиши мумкин. Бунга адабий-назарий тушунчаларни ўзлаштириш, адабий таҳлил малакаларини шакллантириш орқали эришилади.

БАДИЙ АСАР УСТИДА ИШЛАШ ЖАРАЁНИ

Бадиий асар устида ишлаш ва унинг асосий босқичларини белгилашда ўқитувчи бадиий асарнинг санъат асари сифатида ўзига хос хусусиятлари ва ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини назарда тутлади.

Бадиий асарда барча қисмлар (ғоявий асос, композитсия, сюжет, тасвирий воситалар) ўзаро боғлиқ бўлади. Сюжет ривожига асосида асар қаҳрамонларининг янги-янги қирралари очила боради. Бу хусусиятлар асар устида ишлашда уни яхлит ўқиш ва идрок этишни талаб этади.

Ўқувчиларни бадиий асар устида ишлашга ўргатиш уларда адабий-эстетик таҳлил малакасини шакллантириш ва ўстириш орқали таълим-тарбия беришни назарда тутлади. Асар матнини таҳлил қилиш муаллиф фикрини, ҳиссиёти ва хулосаларини тушунишга ёрдам беради, асарда ифода этилган воқеаларга муносабат уйғотади. Асар таҳлили ўқитувчидан ўқувчилар фаолиятини маълум мақсадга йўналтиришни тақозо қилади.

Ўқувчи асарнинг мазмуни билан уни мутолаа қилиш пайтида танишса, таҳлил қилишда унинг поетик воситаларига мурожаат қилади. Мутолаа

ҳиссиётни бойитиб, ақлни пешласа, таҳлил асар замиридаги маънони чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Бошланғич синфларда бадиий асар устида ишлаш уч асосий босқичга бўлинади:

Биринчи босқич (*биринчи синтез*). Бу босқичнинг асосий вазифаси матнни яхлит идрок этиш асосида асарнинг аниқ мазмуни ва тасвирий ифода воситалари билан таништиришдан иборат.

Иккинчи босқич (*анализ*). Бу босқичнинг вазифаси ва иш мазмуни воқеалар ривожининг боғланишини белгилаш, иштирок этувчи шахсларнинг хулқ-атвори ва уларнинг асосий хусусиятларини аниқлаш (нега шундай қилди ва бу унинг қандай хусусиятини очади), асар композитсиясини очиш (тугун, кульминатсион нуқта, ечим), асарнинг аниқ мазмунини тасвирий воситалар билан бирга таҳлил қилиш ва қаҳрамонлар хулқ-атворини баҳолаш (муаллиф нимани тасвирлагани, қандай тасвирлагани, нима учун у ёки бу далилни танлагани)дан иборат.

Учинчи босқич (*иккинчи синтез*). Бу босқичнинг иш мазмуни иштирок этувчи шахсларнинг муҳим хусусиятларини умумлаштириш, қаҳрамонларни таққослаш ва баҳолаш, асарнинг ғоясини аниқлаш, бадиий асарни ҳаётни билиш манбаи ва санъат асари сифатида баҳолаш (қандай маълумотларга эга бўлдик, асар нимага ўргатади, муаллиф ўз фикри ва таассуротларини қандай қилиб аниқ, равшан ва таъсирли тарзда етказди ва ҳоказо)дан иборатдир.

Асар мақсадга мувофиқ таҳлил қилинса, ўқувчилар фаоллиги ортади, чунки асарни таҳлил қилиш улар учун ижодий жараён дир.

Бадиий асарни ўқишга тайёргарлик

Асарни ўқишга киришишдан олдин ўқувчиларни бадиий асарни ўқишга тайёрлаш лозим бўлади. Чунки ўқувчилар асар мазмунини тўғри идрок этишлари учун ҳаёт ҳақида маълум тасаввурга эга бўлишлари зарур. Бунинг учун тайёргарлик ишлари ўтказилади.

Маълумки, синфда ўқиш асосида бадиий ва илмий-оммабоп матнлар туради. Ўқувчиларни матн билан таништириш ўқишга тайёргарлик босқичидан бошланади.

Тайёргарлик босқичи ёзувчилар ҳақида маълумот бериш, ўқувчиларни асарда тасвирланадиган воқеа-ҳодисаларни идрок қилиш, асар пафосини ҳис этиш, нотаниш ва кўп маъноли сўзлар, мураккаброқ тарздаги образли ифодаларни изоҳлаш каби масалаларни ўз ичига олади. Агар асар йил фасллари ҳақида бўлса, табиат қўйнига саёҳат уюштириш ҳам синфда ўқиш муваффақиятини таъминлашга хизмат қилади.

Тайёргарлик шаклларида бири – **экскурсия**дир. Бу иш туридан табиат тасвирига бағишланган ёки ишлаб чиқариш, қурилиш, шаҳар, қишлоқ ҳаётига, касбга доир мавзулар ва тарихий асарлар ўрганилганда фойдаланиш мумкин.

Ишлаб чиқариш корхоналарига, музей ва бошқа жойларга экскурсиялар эса тарихий воқеаларнинг тўғри идрок этишларини таъминлайди, катталар меҳнати билан таништиради, ўқувчида меҳнатга муҳаббат уйғотади, касбга йўналтиради.

Фильм намойиш қилиш. Тарихий материалларни, асар муаллифи ҳаётини ўрганишдан олдин фильм намойиш қилинса, ўқувчиларнинг асарни идрок қилишлари фаоллашади. Масалан, 2-синфда “Гулзорда” ҳикоясини ўқишда ”Меҳробдан чаён” фильмидан парча кўрсатилиши, 3-4-синфларда Ибн Сино ҳақидаги асарларни ўрганишда ”Улуғбек хазинаси”, Алишер Навоий ҳақидаги асарлар билан таништиришда “Алишер Навоий” фильми намойиш этилиши мумкин.

Ўқитувчи ҳикояси. Бу метод асар муаллифи ҳақида маълумот беришда энг самарали ҳисобланади. Асар муаллифи шоир ва ёзувчилар ҳақида сўзлаб берилаётганда уларнинг портретлари, болалар учун ёзган асарлари намойиш этилса, ўқувчиларнинг муаллиф ижодига қизиқишлари ортади.

Асарни ўқишга тайёргарлик бевосита ўқувчиларнинг **мустақил изланишлари** асосида ҳам ташкил этилади.

Синфдан синфга кўчиш билан ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақидаги ўқувчилар билими ортиб боради. Асар муаллифи билан таништиришга қўйилган талаблар ҳам кўпаяди. Ўқитувчи қисқа маълумот беришдан ёзувчи ҳаёти билан тўлиқроқ таништиришга ўтади. Бунда у кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ёшига мос имкониятларни, улар ёзувчи билан қай даражада таниш эканлиги ва унинг асарларидан нималарни ўқиганлигини ҳисобга олади.

Асар билан таништириш

Тайёргарлик давридан сўнг 1-босқич амалга оширилади. Бу босқичнинг асосий вазифаси асар мазмунини билан таништиришдир. Бадиий асарни яхлит идрок этиш муҳим бўлгани учун мактаб тажрибасида асар устида ишлаш шу асар ёки унинг бир дарсда ўрганишга мўлжалланган қисми яхлит ўқиш усулида таништирилади.

Ҳикоя, масал, шеърнинг мазмунини тўғри идрок этиш, шунингдек, матннинг ҳиссий таъсирини ошириш учун ифодали ўқиш катта аҳамиятга эга.

Асар матни билан таништиришнинг бир неча усуллари мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Матн ўқитувчи томонидан ифодали ўқиб берилади (баъзан асар матни магнитофон орқали ҳам эшиттирилиши мумкин). Ўқувчилар матн мазмуни билан таништирилгач, ўқитувчи уларга бошланғич таассуротларини айтишни талаб қиладиган саволлар беради. Масалан, *«Ҳикоянинг қайси ўрни сизга ёқди?»*, *«Қаҳрамонлардан қайси бири сизга айниқса ёқди?»*, *«Ҳикоя ўқилганда сиз қайси ўринда жуда хурсанд бўлдингиз?»* каби ва ҳок. Кириш суҳбати, биринчидан, асарнинг ўқувчиларга қандай таъсир қилганини билиш, иккинчидан, болаларни асар матнини таҳлил қилишга қизиқтириш, дарсда ўқувчилар фаоллигини ошириш мақсадини кўзда тутаяди.

2. Яхши ўқийдиган ўқувчига ўқитиш. Ўқувчининг олдиндан ўқитувчи ўқиш йўллари билан таништиради ва унинг ўқилишини ўзи кузатади, хато ва

камчиликларни бартараф этади. Шундан сўнг тайёрланган ўқувчи синф жамоасига ўқиб беради.

Умуман олганда, асарнинг жанрий хусусияти ҳисобга олинган ҳолда у билан таништиришнинг ўзига хос усулларини танлаш лозим.

Бадиий асар матни устида ишлаш

Бошланғич синфларда тўғри, тез, онгли ва ифодали ўқишга ўргатиш вазифаси ўқувчиларда асарни таҳлил қилиш кўникмасини шакллантириш билан бирга амалга оширилади. Ўқиш малакаларини шакллантириш билан матн устида ишлашнинг ўзаро боғлиқлиги асарни таҳлил қилишга қандай ёндашишни белгилаб беради.

Бадиий асар устида ишлашнинг 2-босқичи асар таҳлиlidir. Асарни таҳлил қилишнинг асосий йўналиши матннинг аниқ мазмуни (воқеалар ва унинг ривожланиши)ни, композитсиясини, иштирок этувчи шахсларнинг ахлоқи ва характерли хусусиятларини, асарнинг ғоясини аниқлаш ҳисобланади.

Асарни таҳлил қилишнинг методик шартларидан бири асар мазмунини унинг тасвирий-ифодавий воситалари билан боғлиқ ҳолда қарашдир. Яна бир асосий қоида асар устида ишлаш жараёнида таълим-тарбиявий вазифаларни умумий равишда амалга ошириш ҳисобланади. Бу қоидалар асар устида ишлашнинг асосий йўналишини белгилайди, шунингдек, матнни таҳлил қилиш жараёнида ўқувчилар бажарадиган топшириқларни ва муҳокама қилиш учун уларга бериладиган саволларнинг характерини аниқлаб олишга ёрдам беради.

Асар таҳлили жараёнида матн устида ишлашнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади:

1. Танлаб ўқиш. Бунда ўқувчи матннинг берилган вазифага мос қисмини ўқийди. Вазифа асарнинг мазмунини ойдинлаштириш, сабаб-натига боғланишини белгилаш, бадиий хусусиятини очиш, ўқилган матнга ўз шахсий муносабатини ифодалашдан иборат бўлиши мумкин. Масалан, 4-синфда “Олтин куз” матнидан “Табиатдаги ўзгаришлар берилган қисмларни топиб

ўқинг”, “Бақа ва тақа” эртагидаги “Тақачининг насихати берилган жойни топиш ўқинг” каби топшириқлар берилиши мумкин.

2. Ўқувчиларнинг берилган савол ва топшириқларга ўз сўзлари билан жавоб бериши. Машқнинг бу тури ўқувчиларда ўқилганлар юзасидан муҳокама юритиш кўникмасини ўстиришга, асарда қатнашувчи қаҳрамонларни баҳолашга, муаллиф тасвирлаган ҳаётий лавҳалар билан асар ғояси ўртасидаги боғланишни аниқлашга имкон беради. Ишнинг бу турида бериладиган саволлар маълум мақсадга йўналтирилган ва муайян изчилликда бўлиши, ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундаши лозим.

3. Ўқувчиларни савол беришга ўргатиш. Ўқувчиларни савол беришга ўргатиш матн устида ишлашда яхши натижа беради. Методист олимларнинг фикрича, тўғри берилган саволда ярим жавоб тайёр бўлади. Ўқувчилар матнни онгли ўзлаштира олсаларгина, матн юзасидан савол бера оладилар. Ўқувчиларга савол беришни ўргатишни 2-синфдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларни онгли равишда савол тузишга ўргатиш учун ўқитувчи матнга ўзи тузган ёки «Ўқиш китоби»да берилган саволларни таҳлил қилади. Таҳлил учун *“Нега у ёки бу савол қўйилган?”*, *“Унда ким ёки нима ҳақида гап боради?”*, *“Савол кўпроқ қайси сўзлар билан бошланади?”* каби саволларни ишлатади ва матндан фойдаланган ҳолда бу саволларга жавоб беришни ўргатади.

4. Матнни тасвирлаш. Матнни тасвирлаш матн устида ишлашда катта аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиради, ундан тўғри фойдаланиш эса асарда ёзувчи тасвирлаган ҳаётий манзараларни ўқувчилар аниқ тасаввур қилишлари учун қулай имконият яратади. Матнни икки хил тасвирлаш мумкин: **1) сўз билан тасвирлаш; 2) график тасвирлаш.**

Сўз билан тасвирлаш ўзига хос мураккаб иш тури бўлиб, унда манзарани сўз ёрдамида аниқ қайта тиклаш талаб этилади. Сўз билан тасвирлаш, шунингдек, график тасвирлаш учун ҳам ўқувчи матнни, ундаги воқеа содир бўлган вазиятни, қатнашувчиларнинг ташқи кўринишини, характерли

хусусиятларини яхши билиши зарур. Сўз билан тасвирлашда сўзларни аниқ танлаш талаб қилинади, бу эса ўқувчилар нутқини ривожлантиришда фойдали воситалардан бири ҳисобланади.

Тасвирлашдан ўқитувчи турли мақсадларда, чунончи, режа тузишга асос сифатида, қайта ҳикоялашга тайёрлашда, воқеа юз берган шароитни аниқлашда фойдаланади. Тасвирлашдан мустақил иш сифатида ҳам фойдаланилади: ўқитувчи матннинг маълум қисмидан ўқувчиларга жуда маъқул бўлган манзарани сўз билан ёки график тасвирлашни, унга муаллиф сўзини танлашни ҳамда турли табиат манзараларини, қатнашувчи кишиларнинг ташқи кўринишини, воқеа содир бўлган жойларни тасвирлашни топшириқ қилиб бериши мумкин.

График тасвирлаш кўпроқ уйда бажарилади. Бунинг учун ўқувчилар тасвирланадиган матн қисмини ажратадилар, уни диққат билан ўқиб чиқадилар, мазмунини ўзлаштирадилар ва унга мос расм чизадилар. Бунда ўқувчилар билан қандай ранглардан фойдаланиш, ранглар ифодалайдиган маънолар бўйича суҳбат ўтказилади. Расмлар кўрғазмаси ташкил этилади. Ҳар бир расм муаллифи ўзи чизган ранг тасвирини изоҳлаб беради. Компьютерлаштирилган синфларда график тасвирлаш синфда ҳам бажартирилиши мумкин. Бунда ўқувчиларнинг ижодий ёндашувларига имкон берилади.

Ўқувчилар асар воқеалари ривожини серияли расмлар асосида муайян изчилликда тасвирлашлари ҳам, ҳар бир расм серияси остида шу қисмда ифода этилган муҳим фикрларни ёзиб қўйишлари ҳам мумкин. Булар асар матнини тўлиқ қайта ҳикоялаш, шунингдек, ўқилган ҳикоя, мақоланинг режасини тузиш, матн мазмунини, унинг тасвирий воситаларини билиб олишга ёрдам беради.

5. Асар режасини тузиш. Режа матн мазмунини онгли ва чуқур тушунишда, асосий фикрни ажратишда, воқеаларнинг изчиллигини белгилашда, матн қисмларининг ўзаро боғланишини тушунишда ўқувчиларга ёрдам беради. Режа устида ишлаш ўқувчилар нутқи ва тафаккурини ўстиради. Улар матнни мазмунан тугалланган қисмларга бўлишга ва ҳар бир қисмнинг

асосини топишга, уларга қисқа ва аниқ сарлавҳа топишга, уни режа қисми сифатида шакллантиришга ўрганадилар.

Режа тузишга тайёргарлик ишлари савод ўргатиш давридаёқ бошланади. Тайёргарлик машқининг энг оддий тури берилган сарлавҳалардан кичик матн мазмунига мосини топиб қўйиш ҳисобланади. Бундай машққа ўргатишда ўқитувчи сарлавҳа асосий фикрни ифодалашини таъкидлайди, болалар топган сарлавҳани таҳлил қилиб, у ёки бу сарлавҳа нима учун мос ёки мос эмаслигини тушунтиради. Режа тузишга тайёргарлик ишининг иккинчи тури ўқитувчи раҳбарлигида танлаб ўқиш ҳисобланади, болалар матндан ўқитувчи берган саволга жавоб бўладиган ўринни топиб ўқийдилар.

Картонга **кўчма маъноли сўзлар** ёзиб қўйилади. Уларнинг маъносини изоҳлаш бўйича қуйидагича савол-топшириқлар берилади:

– *Бирикмаларни ўқинг. Тагига чизилган сўзларнинг маъносига диққат қилинг. Уларнинг қайси маънода қўлланганини изоҳлашга ҳаракат қилинг.*

оловнинг қип-қизил тиллари – гуруллаб ёнаётган оловнинг юқорига бўралаб-бўралаб кўтарилиши;

оловнинг ... тиллари осмонни ялар – баланд кўтарилар;

ўзини ўтга урмоқчи – оловнинг ичига кирмоқчи.

Ўқувчиларга ёрдам бериш мақсадида шу сўзларни ўз маъносида қўллаб, таққослаш услубидан фойдаланиш мумкин:

оловнинг тили – одамнинг тили;

одам тили билан ялайди – олов тили билан осмонни ялайди;

ўтга урмоқчи – болани урмоқчи.

Қайси бирикмада “тил”, “ялайди”, “уради” сўзлари ўз маъносида, қайси бирикмада кўчма маънода қўлланганлиги аниқланади.

Ўхшатишлар устида қуйидагича ишланади: гаплар олдиндан хаттахтага ёки картонга ёзиб қўйилади ва улар юзасидан топшириқ берилади:

– *Гапни ўқинг. Аланга нимага ўхшатиляпти?*

... ёнғин борган сари кучаяр, қимматли китобларни аждаҳодек ютаётган аланга қутуриб, хужра эшигидан тутун аралаш чиқиб турар эди.

– *Парчани ўқинг. Сув алангага қандай таъсир қилди? Нима учун?*

...Челаклаб сепилган сув унга кор қилмас, аксинча, мойдек таъсир қилаётгандек эди.

– *Қуйидаги парчада Ибн Синонинг ҳолати нимага ўхшатиляпти?*

...Ибн Сино худди яқин кишисини кўриб, қабристондан қайтган кишидек бошини қуйи солиб, ярим-ёрти куйган бир неча китобни қўлтиқлаган ҳолда уйига жўнади...

Сўнгра **иборалар устида ишланади**. Бунда қуйидагича топшириқлар берилади:

– *Берилган гапларни ўқинг, тагига чизилган ибораларнинг маъносига диққат қилинг. Уларни бир сўз билан алмаштириш мумкинми? Ёки уларнинг маъносини бошқа сўз билан ифодалаш мумкинми?*

Ҳозир мактаб тажрибасида изоҳли ўқиш, ижодий ўқиш, адабий ўқиш усулидан, муаммоли ўқитиш методларидан, илғор педагогик технология методларидан ҳам кенг фойдаланилмоқда. Масалан, **А. Қодирийнинг «Чин дўст»** ҳикоясини ўрганишда изоҳли ўқиш методидан фойдаланиш мумкин. Чунки бу асар матнида ўқувчиларга луғавий маъноси тушунарсиз бўлган сўзлар учрайди. Масалан, ҳикоядаги *сабоқдош, мирзабоши, ҳаволанмас, асранди, гарқ, ҳолда, маҳдум, марсия, хун, ҳамнишин, дилдор, нотавон, гурбат* каби сўзлар изоҳ талаб этади.

Методик адабиётларда бадиий асар матнини таҳлил қилишнинг уч усули: *бадиий асарни ёзувчига эргашиб яхлит ўрганиш, образлар воситасида ўрганиш, мавзули-муаммоли ўрганиш* алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Бошланғич синфларда, асосан, матн асосидаги таҳлилдан фойдаланилади, яъни, ўқитувчи асарни таҳлил қилишда асар матнига асосланади. Уни ўзгартирмаган ҳолда ундаги маънони, жозибани ўқувчиларга етказиб беради.

Бошланғич синфларда муаммоли таҳлил усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, **«Бобур ва Ҳумоюн»** ҳикоясини ўрганишда ўқувчиларга *«Бобурнинг айтган гаплари ўринлими?», «Ҳикоядагидай ҳолат содир бўлиши мумкинми?»* каби муаммоли саволлар бериш ўринли бўлади.

Шундай қилиб, бошланғич синфларда ҳам бадиий асар матнини таҳлил қилишда, умуман, бадиий асарларни ўрганишда ўқувчи шахсига кучли таъсир қилувчи, уларнинг савиясига мос, билимларнинг ўзлаштирилишини таъминловчи метод ва усуллардан, таҳлил турларидан фойдаланиш мумкин.

ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАР

Мустақил иш машқнинг фаол тури бўлиб, уни бажариш жараёнида ўқувчилар фикрлашга ва мустақил фаолият юритишга ўрганадилар. Бир вақтнинг ўзида икки ёки уч синф билан ишланадиган оз комплектли мактабларда мустақил иш, айниқса, жуда зарур ҳамда катта аҳамиятга эга.

Ўқиш дарсларида мустақил ишни бажаришга болалар тахминий тайёрланади, албатта. Ўқувчиларни мустақил ишга тайёрлашда топшириқнинг мақсади уларга қисқа ва аниқ тушунтирилади. Мустақил иш учун танланган матннинг ҳажми кичик ва ўқувчилар савиясига мос бўлиши лозим. Мустақил иш турлари ҳар хил бўлиб, уни танлашда ўқувчиларнинг тайёргарлиги, ўқиладиган матннинг характери, асарни ўрганиш босқичи ҳисобга олинади.

Бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида мустақил ишнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади:

1. Асарни ичда ўқиш. 1-синфда бу машқни топширишдан олдин айрим сўзларни кесма ҳарфлар билан туздириш ва уни ўқишни машқ қилдириш мақсадга мувофиқ. Ўқув йилининг иккинчи ярмидан бошлаб ичда ўқиб, айрим қатнашувчи шахсларнинг гапларини топиш, уни ўқиш ва ўз сўзи билан гапириб бериш, матндан ўқитувчи берган саволга жавоб бўладиган ўринни топиш каби топшириқлар берилиши мумкин.

2. Ўқилган матн юзасидан берилган саволларга жавоб бериш. Бу машқ болаларни диққат-еътибор билан ўқишга ўргатади; бу иш туридан оз комплектли мактабларда фойдаланиш дарс тартибини белгилашга ҳам ёрдам беради. Машқнинг бу тури аста мураккаблаштира борилади: аввал ўқувчилар матнга оид саволларга жавоб бериш билан унинг мазмунини ўзлаштирадилар,

кейин асарнинг асосий ғоясини билиб оладилар, воқеа-ҳодисалар ўртасидаги сабаб-натига боғланишларини тушунадилар.

3. Ўқилган асар мазмунини тўлиқ англаш, билиб олиш учун ўқитувчи топшириғини бажариш. Топшириқлар қуйидагича бўлиши мумкин:

а) Ўқинг ва омонатга хиёнатнинг жазоси қандайлигини айтиб беринг.
(«Омонатга хиёнат», ИВ синф)

б) Ўқинг ва нима учун ҳунарсиз киши ўлимга яқинлигини тушунтириб беринг. («Ҳунарсиз киши ўлимга яқин», ИВ синф) ва ҳок.

4. Ўқилган матн режасини тузишга тайёрланиш ва режа тузиш. Бунда қуйидаги иш турларидан фойдаланилади:

1) ўқилган матнга оид расм чизиш;

2) расмга матндаги сўзлар ёки ўз сўзи билан сарлавҳа қўйиш;

Мустақил ишнинг қандай бажарилганлигини ҳисобга олиш ўқувчиларнинг тайёрлик даражасини аниқлашда ва кейинги босқичларда мустақил машқни тўғри ташкил қилиш учун материал танлашда ўқитувчига ёрдам беради.

ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА БАДИИЙ АСАРЛАРНИ ЖАНРИЙ ХУСУСИЯТЛАРИГА КЎРА ЎРГАНИШ

Бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида гарчи илмий жиҳатдан бўлмасда, амалий жиҳатдан турли жанрга мансуб асарлар ўқиб ўрганилади. Ўқиш дарсликлариغا, асосан, ҳикоя, шеър, эртак, масал, мақол, дoston, ривоят ва топишмоқ каби жанрдаги асарлар киритилган. Булардан ташқари, илмий-оммабоп асарлар ҳам ўқитилади.

Турли жанрдаги бадиий асарлар қурилиши, услуби жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларнинг ўқувчиларга таъсири ҳам ҳар хил бўлади. Табиийки, ҳар бир жанрга оид асар матни лингвистик жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, шеърый асарлар матни ҳикоя матнидан, эртак матни шеър матнидан, илмий-оммабоп мақола матни масал жанрига таалуқли асарлар матнидан тубдан фарқ қилади. Топишмоқлар предмет, воқеа-ходисалар ўртасидаги ўхшашликни таққослаш орқали ўзлаштирилса, мақоллар мазмуни ҳаётий мисоллар воситасида шарҳлашни тақозо этади. Шунга кўра, турли жанрдаги бадиий асарларни ўқишда ўқитувчидан унга мос усуллар танлаш талаб этилади.

Ертакни ўқиш методикаси

Халқ оғзаки ижодида эртак жанрининг болалар томонидан яхши қабул қилиниб, қизиқиб ўқилишининг сабабларидан бири эртак тилининг таъсирчанлиги, ўткирлиги, маънодорлиги ва халқ тилига яқинлигидир. эртакларнинг кўпчилигида реал ҳаёт тасвири саргузашт элементлар билан қўшилиб кетади.

Ертакнинг ўткир мароқли сюжети, воқеа ривожидagi фавқулодда ажойиб вазият болаларни мафтун қилади, ундаги мард, кучли, топқир, довюрак, чакқон қаҳрамонлар, эртакнинг ғоявий йўналиши, унда эзгулик кучининг — яхшилиқнинг доимо ғалаба қилиши болаларни ўзига тортади. эртакда қабул

қилинган ҳикоя қилиш шакли бир хил сўз ва ибораларнинг қайта-қайта такрорланиб туриши, оҳангдорлиги, тилининг таъсирчанлиги, ифода воситаларининг жонлилиги, болалар учун жуда қизиқарлилигидир. эртақда қатнашувчилар кўпинча раҳмдил, сахий, адолатли ҳамда уларнинг акси бўлган ёвуз, бахил, очкўз образлар бўлади.

Эртақнинг педагогик қиймати шундан иборатки, ўқувчилар унда тўғрилиқ, ҳалоллик ғалаба қилганидан, камбағал кишилар қийинчиликдан қутилганидан, яъни яхшилик, эзгулик рўёбга чиққанидан ва ёмонлик, ёвузлик маҳкумлиқка учраганидан қувонадилар. Улар ҳаётда ҳам доимо шундай бўлишини истайдилар. Масалан, «Ҳалоллик» эртагида (3-синф) асосий фикр камбағалларга ёрдам кўрсатиш, ўз меҳнати билан ҳаёт кечириш бўлиб, бу ҳатто бутун халқ истаги эканлиги ғояси илгари сурилган бўлса, «Ҳийлагарнинг жазоси» эртагида (4-синф) соддадилнинг тўғрилиги ҳийлагарнинг макри устидан ғолиб келиши, хиёнат жазосиз қолмаслиги ғояси илгари сурилган. Ҳар икки эртақ ҳам тўғрисўзлилиқнинг ғалабаси билан яқунланади. Бундай ғалаба

Эртақ устида ишлашда болаларни эртақни ўқишгагина эмас, балки уни айтиб беришга ўргатиш ҳам муҳимдир. эртақ айтиш оғзаки нутқни ўстиради, болалар нутқини янги сўз ва иборалар билан бойитади.

Эртақларда келтирилган мақоллар устида ишлаш, уларда илгари сурилаётган ғояларни болалар онгига етказиш, ёд олдириш йўли билан боғланишли нутқни ўстириш, нутқнинг таъсирчанлигини ошириш лозим. Масалан, «*Ростгўй бола*» (1-синф) эртагида бола ўз ростгўйлиги билан подшога маъқул бўлганлиги ҳикоя қилинган. эртақ ғоясига мос хулоса эса «*Бошингга қилич келса ҳам тўғри гапир*» мақоли билан ифодаланган. Ўқувчилар ушбу мақол мазмунини тушуниб олишса, ўзлари ҳам юқоридаги каби эртақ тузиб, ҳикоя қилиб беришлари мумкин.

Эртақни ўқиб, мазмуни билан таништирилгач, ўқувчилардан *шайланиб, рўпарасида, шарбат, хайрли иш, хивчин, муҳайё* сўзларининг маъноси сўралади. Жавоблар тўлдирилади, умумлаштирилади.

Эртақ матни билан ишлаш жараёнида унда қўлланган бадиий воситалар: жонлантириш, метафора, муболағалар устида ишлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридаги барча фикрларни ҳисобга олганда, **эртақни ўрганиш дарсларининг қурилиши қуйидагича бўлиши мумкин:**

1. эртақ билан таништириш:

а) ўқувчиларни эртақни идрок этишига тайёрлаш;

б) ўқитувчининг эртақни ифодали ўқиши, ёд айтиб бериши ва ҳок.

2. эртақни ўқувчилар қай даражада идрок этганликларини аниқлаш мақсадида қисқача суҳбат ўтказиш;

3. эртақни қисмларга бўлиб ўқиш ва таҳлил қилиш; ундаги айрим тасвирий воситалар, маънодош сўзларни топиш, луғат иши (айрим сўзлар маъносини тушунтириш);

4. эртақни айтиб беришига тайёрланиш (ичда ўқиш);

Ҳикояни ўқиш методикаси

Ҳикоя кичик ҳажмли бадиий асар бўлиб, унда киши ҳаётидаги маълум бир воқеа, ҳаётнинг муҳим томонлари умумлаштириб тасвирланади.

«Ҳикоя кўпинча киши ҳаётида бўлган бир эпизодни тасвир этади. Унинг мазмунини эртақдагидан ортиқроқ ҳаётгидир»⁵.

Ҳикоя мазмунан бошланғич синф ўқувчилари учун мос жанр ҳисобланади. Кичик ёшдаги ўқувчиларни қахрамонларнинг хатти-ҳаракати, ташқи кўриниши, портрет тасвири, воқеа-ҳодисалари ҳақидаги ҳикоялар кўпроқ қизиқтиради. Шунинг учун болаларни бадиий асар тури бўлган ҳикоя билан таништириш унинг сюжетини тушунтиришга боғлаб олиб борилади.

Бошланғич синфларда ҳикояни ўқишга бағишланган изоҳли ўқиш дарсларида ўқилган ҳикоя мазмунини очиш, луғат устида ишлаш, ўқилган матнни қайта ҳикоялаш кабилар асосий иш турларидан ҳисобланади. Ҳикоя

⁵ Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 245-бет

мазмунни одатда саволлар асосида таҳлил қилинади. Сўроқлардан икки мақсадда: ҳикоя мазмунини таҳлил қилиш ҳамда далиллар, мулоҳазалар, хулосаларни таққослаш, воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракат ўртасидаги боғланишларни аниқлаш ва умумлаштириш учун фойдаланилади.

Ҳикояни ўқиш дарсида ўқувчилар тушунмайдиган сўз ва иборалар маъносини тушунтириш ҳам муҳим, акс ҳолда улар ҳикоя мазмунини тушуна олмайдилар.

Ҳикояни ўқишда унинг мазмунини таҳлил қилиш ва шу асосда ўқувчилар нутқини ўстириш марказий ўрин эгаллайди. Ҳикоя ўқиб бўлингач, ўқувчилар ўйлаши, ўз мулоҳазаларини айтиши учун тайёрланишга вақт бериш керак. Ўқилган асар юзасидан бериладиган дастлабки саволлардан мақсад ҳикоя болаларга ёққан-ёқмаганлиги, ундаги қайси қаҳрамоннинг характери болага таъсир этганини билишдан иборат. Шундан кейингина ҳикоя сюжети, воқеанинг йўналишини очишга, персонажлар характерини тушунишга, ниҳоят, асарнинг асосий ғоясини билиб олишга ёрдам берадиган саволлардан фойдаланилади.

Бадиий асарни таҳлил қилишда сюжетни тўлиқ тушунтиришга берилиб кетиб, қаҳрамонларга тавсиф бериш, асар қурилиши ва тилини таҳлил қилиш каби иш турлари эътибордан четда қолмаслиги лозим.

Ертак жанрига хос матнлар жозибадорлиги билан болани ўзига тортади. Лекин, ҳикоя жанри ҳам ҳаётийлиги билан ўзига хос. Ҳикояда воқеалар тез ривожланиб боради. Унда инсон ҳаёти, у билан боғлиқ ҳаётий лавҳалар баён этилади. Ўқувчилар қаҳрамонларнинг характери, улардаги хусусиятлар билан қизиқадилар. Масалан, 3-синф «Ўқиш китоби»даги «*Дадам қурган денгиз*» (Ҳаким Назир), «*Олма*» (Малик Муродов), «*Илмли минг яшар*» (Нурмат Мақсудий), «*Хазончинак*» (Ў. Ҳошимов), «*Кўштерак*» (А. Ирисов), «*Меҳнаткаш қиз*» (Ойбек) ва бошқа қизиқарли ҳикоялар берилган. Улар мавзу жиҳатдан хилма-хил бўлиб, қаҳрамонларнинг характер-хусусиятлари билан ҳам фарқ қилади.

Ҳикоя бирор бир давр билан боғлиқ бўлади. Ўқувчилар қаҳрамонларнинг маънавиятига бўлган қизиқишлари туфайли ҳаётнинг нурли ва қоронғи томонлари хусусида муайян тушунчага эга бўла бошлайдилар. Уларда гўзаллик ва нафосатга муҳаббат, ёвузликка нисбатан нафрат туйғуси ҳикоялар билан танишиш ва уни таҳлил қилиш давомида шаклланиб боради. Масалан, 3-синфда «*Жалолиддин Мангуберди*» ҳикоясида Чингизхон ва унинг кўшинларига нисбатан нафрат уйғотилса, Жалолиддин Мангубердининг хатти-ҳаракати орқали она-Ватанга меҳр-муҳаббат уйғотилади, унинг тақдири орқали ўз аждодларидан фахрланиш туйғуси пайдо бўлади.

Ҳикоя таҳлили адабий тур сифатида ўзига хос хусусиятлари ва вазифасидан келиб чиқиб иш кўришни тақозо этади. Ундаги ҳар бир сўз, ибора, гап ёзувчининг фикрини ифодалашга хизмат қилади.

Ҳикоя матни унинг мазмунини ёки бадиий хусусиятларини ўрганишдагина эмас, таҳлилнинг ифодали, адабий, шартли ёки ижодий ўқиш, муаммоли усуллардан фойдаланиш учун ҳам манба бўлиши лозим.

Бошланғич синфларда ҳикоя сюжети, композитсияси, қаҳрамонларини ўрганиш бўйича турли таҳлиллар матн устида ишлаш асосида олиб борилади. Бунда ўқувчининг ижодий фаоллиги ортади, ижодий фикрлаш доираси кенгаяди.

Ҳикоя мазмунини ўзлаштириш бўйича матн асосида қуйидагича ишлар амалга оширилади:

1. Матн мазмуни юзасидан ўқитувчи саволларига жавоб бериш.
2. Ҳикоя матни асосидаги савол-топшириқларни бажариш.
3. Ҳикоя мазмуни юзасидан ўқувчиларнинг саволлар тузиши.
4. Ҳикоя мазмунига мос расмлар чизиш.
5. Ҳикоя матнини қисмларга бўлиш.
6. Ҳар бир қисмга сарлавҳа топиш.
7. Ҳикояга режа тузиш.
8. Режа асосида қайта ҳикоялаш (тўлиқ, қисқартириб ва ижодий қайта ҳикоялаш).

9. Режа асосида баён ёзиш.

Таҳлилда ўқиладиган ҳикоя матнининг тушунарлилиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга. **Тушунарlilik** деганда ёзувчи яратган бадиий оламнинг ўзига хослиги, образли тасвирнинг ўқувчи ҳаётга таърибаси, билим даражасига мувофиқлиги назарда тутилади.

Ҳикояни ўрганишда саволларни, одатда, ўқитувчи беради, аммо асар мазмуни, қатнашувчи шахсларнинг хулқ-атворини очиш юзасидан ўқувчиларга ҳам савол туздириш жуда фойдали. Бу усул болаларга жуда ёқадиган ва ишни жонлантиради, асар мазмунини яхши тушуниш, ўз фикрини изчил баён қилиш малакасини эгаллаш, мазмун ва воқеалар орасидаги боғланишни тўлиқ эса сақлаб қолишда ўқувчиларга ёрдам беради.

Масални ўқиш методикаси

Масал - ахлоқий, сатирик ва кесатик мазмунини киноявий образларда акс эттирган аксарият кичик шеър, баъзан насрий асардир. Инсон характерида хос хусусиятлар масалда мажозий образлар – ҳайвонлар, жониворлар ва ўсимликлар дунёсига кўчирилади. Тимсолларнинг киноявий характерда бўлишидан ташқари, кулгили савол-жавоб ҳам масал тили ва услуби учун характерлидир. Кўпинча масалнинг кириш қисмида, баъзан пировардида қиссадан ҳисса - ибратли хулоса чиқарилади.

Адабиёт назариясида масалга лиро-эпик жанрлардан бири сифатида шеър шаклидаги, мажозий характердаги қисқа сюжетли асар деб таъриф берилади. Масалларда турли ҳайвонлар мажозий суратда асарнинг қаҳрамонлари сифатида тасвирланади.

Масал кичик ҳажмли, аммо бой мазмунли, тугун, кульминацион нуқта ва ечими бўлган кичик пьесани эслатади. У бирор воқеа-ҳодисани қисқа, мазмунли тасвирлашда ажойиб намуна бўла олади.

«Антик адабиётда эзоп масаллари жуда машҳур бўлган. Ўз маъносидан кўчирилган (мажозий) сўз ва киноявий иборалар орқали қилинадиган

“яширинча” танқиднинг тили ва услуби эзопга нисбатан берилиб, “Езоп тили” дейилган ва шу таъбир жорий қилинган»⁶.

Езоп қулдорлик жамияти шароитида ҳукмрон доираларнинг жирканч кирдикорларини очикдан-очик танқид қилиш иложини тополмагач, ўзининг сатирик асарларини киноявий тил ва услубда ёзишга мажбур бўлган. Феодал истибдоди шароитларида яшаб ижод этган машҳур рус масалчиси И. А. Крилов ҳам, атоқли ўзбек масалчиси Гулханий ҳам “езоп тили”да ёзганлар. Франтсуз шоири Лафонтеннинг масаллари ҳам машҳур. А. Навоий дostonларининг бир қанча эпизодлари, “Шер билан Дуррож”, “Кабутар” сингари масаллари яхши хислатларни тарбиялашда катта роль ўйнайди.

Ўзбек адабиётида Сайидо Насафий, Махмур, Гулханий каби шоирлар ҳам Навоий анъаналарини давом эттирганлар, болаларбоп кўпгина масаллар ёзганлар.

Ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар, гуллар ҳақидаги мажозий асарларни болалар қизиқиб ўқийдилар. Мана шу нуқтаи назардан Сайидо Насафийнинг “Баҳориёт” (“Ҳайвонотнома”) асари аҳамиятлидир. Насафийнинг масаллари, ахлоқий ва тарбиявий масалаларга доир фикр ҳамда қарашлари болаларнинг ўқиш ва тарбиясида катта аҳамият касб этиши билан бирга, уларнинг китобхонлик доирасини ҳам кенгайтиради.

Машҳур масалнавис Гулханийнинг “Тошбақа билан Чаён”, “Маймун билан Нажжор” масаллари бошланғич синф ўқувчиларининг ёшига мос келади. Уларда дўстлик, ростгўйлик, қўлидан келмайдиган ишга уринмаслик каби ғоялар илгари сурилади.

Маълумки, тарбия кўпроқ таълим жараёнида бериб борилади. Болаларга мактабга келган кунидан бошлаб, билим олишга ҳавас туйғуси шакллантирилади. Уларда аста-секин билим олишга эҳтиёж пайдо бўлади ва бу орқали ўқувчилар маънавий озуқа ола бошлайдилар. Бу билан болада келажакка интилиш, орзу-ҳавас, меҳнатга чанқоқлик, хайру эҳсонда софдиллик,

⁶ Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1979. 104 - бет.

она-Ватанга меҳр-муҳаббат, фидойилик, миллий ғурур, матонат, меҳр-оқибат, дўстлик, эзгулик каби юксак ҳислар пайдо бўлади.

Жумладан, масал жанридаги асарлар ҳам боладаги қўполлик, кўрслик, ёлғончилик, ялқовлик, бепарволик каби иллатларни бартараф этишда ёрдам беради. Лекин амалдаги бошланғич синф “Ўқиш китоби” дарсликларида масал жанрига кам ўрин берилган. Ваҳоланки, бола тарбиясида масалнинг ўрни беқиёсдир. Масалдаги қиссадан ҳисса ўқувчи матндаги эътибордан четда қолдирган, юзаки ўқиб ўтиб кетган, яхши англашга ҳаракат қилмаган ўринни, бўшлиқни тўлдиради.

3-синф “Ўқиш китоби”дан ўрин олган “*Қайсар бузоқча*” (О. Қўчқорбеков) масали оиласи, ўртоқлари, дўстларидан ажралиб, ёмон йўлларга кириб қолган, оқибатда кўнгилсиз ҳолатларга тушиб қолган болаларни тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Ушбу масалдаги асосий хулоса масал охирида берилган қиссадан ҳиссада, яъни ота-боболаримиз яратиб, бизга насиҳат сифатида қолдирган “*Бўлинггани бўри ер*” ҳикматида ўз ифодасини топган. Бу ҳозирги кунда мақол тусини олган. Шоир эса бундан жуда усталик билан фойдаланган.

“*Чумоли ва Типратикан*” масали эса насрий турга мансуб бўлиб, унда Чумоли тимсоли орқали болалар ҳалолликка ўргатилади, ҳар бир нарсани, у катта ёки кичик бўлишидан қатъий назар, сўраб олишга, эгасининг рухсати билан фойдаланишга даъват этилади. Масални ўқишда болалар Типратикан тимсолига танқидий назар билан ёндашадилар, агар ўзининг ҳаётида бирон-бир шундай ҳолат-воқеа юз берса, уни бошқа такрорламасликка ўрганадилар.

Масалнинг, аввало, ихчамлиги, тилининг қисқа ва лўндалиги, соддалиги, ўткирлиги ва халқчиллиги бола ҳиссиётига қаттиқ таъсир қилади. Булар ўқувчилар нутқини ўстиришда ҳам муҳим материал ҳисобланади. Масал қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, феъл-атворлари, нутқий ўзига хосликлари ўқувчининг диққатини ўзига жалб қилади.

3-синф “Ўқиш китоби”да “*Қайсар бузоқча*” (О. Қўчқорбеков), “*Чумоли ва Типратикан*”, “*Ўжар Тошбақа*” (Х. Ёқубов), “*Чаёндан сўрадилар*” каби масаллар жой олган. Бу масалларнинг қаҳрамонлари ҳам ҳайвонлар: бузоқча,

чумоли, типратикан, тошбақа, чаён. Мажозий қаҳрамонларни танлашда ҳам ёзувчи ҳар бир ҳайвоннинг хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, бузоқчалар арқондан бўшатиб юборилса, шаталок отиб, узоқ-узоқларга кетиб қолади. Қайсар бузоқча ҳам тўдасидан ажралиб, бўрига дуч келади, яъни кўнгилсиз воқеа юз беради. Бузоқча орқали онасидан узоқлашиб кетган болалар, ватанидан йироқда турли кулфатларга дуч келаётган кишилар назарда тутилган.

Масалнинг аллегорик мазмунига тўхталмасдан, бош қаҳрамон қиёфасини таҳлил қилишга киришилади. 1-синфда болалар масални ҳайвонлар ҳақидаги эртатка ўхшаш кулгули асар каби қабул қилсалар, 2-синфдан бошлаб улар масалдаги ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати, ўзаро муносабатлари баъзан кишилар ҳаётида ҳам учрашини, масал ахлоқий билим берадиган ҳикоя эканини, кўпроқ шеърӣ тарзда бўлишини, унда кишилардаги айрим камчиликлар тасвирланишини билиб ола бошлайдилар.

Масалларда яширинган ўткир киноя, воқеаларнинг тез-тез ўрин алмашилиб туриши уни бир маромда ўқишга халақит беради. Шунинг учун ифодали ўқишга етарли малака ҳосил қилмаган ўқувчи аввал матн билан яхшилаб танишиб чиқиши лозим.

Масал таҳлил қилинаётганда, воқеа ривожини жонли тасаввур қилиш, образларни аниқ идрок этишда ўқувчиларга ёрдам бериш зарур. Чунончи, уларга айрим эпизодларни сўз билан тасвирлаш, баъзиларига ўқитувчи ёрдамида тавсиф бериш, ишнинг охириги босқичида ролларга бўлиб ўқиш кабиларни тавсия қилиш мақсадга мувофиқ. Қаҳрамонларга тавсиф беришда унинг хатти-ҳаракати билан бирга, тилнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳам фойдаланилади. Масални ифодали ўқишга тайёрланишда унинг сюжетини билиш билан бирга, муаллиф тилини яхши тушуниш зарур.

4-синф “Ўқиш китоби”да берилган “*Бақа билан Тақа*” (Азиз Абдураззоқ) масалида бақа тимсоли орқали ёзувчи ўзига мос бўлмаган, ўзига тўғри келмайдиган нарсаларни орзу қилиш ва бу орзунини амалга оширишда бошқаларнинг маслаҳати, насиҳатига қулоқ солмай, ўз айтганидан қайтмайдиган, ўжар кишиларни танқид остига олади. Бақа отлар каби тақа

билан товуш чиқариб юришни, юрганда ерни жаранглатиб, одамларга бу дунёда ўзининг борлигини билдириб яшашни истайди. У тақачининг *“Тақани ўйлама, уни отга чиқарган, сенга тақа қоқсам, сакрашдан маҳрум бўласан ... Сен тақа билан йўрғалай олмайсан. Йўрғалашни ҳам отга чиқарган”*, *“Сен борлигингни билдириб юрмоқчи бўлсанг, сайраб юравер”* дейишларига кулоқ солмайди. Бу ўжарлик унинг бошига кулфат келтиради: сув тагига чўкиб кетади. Ёнидаги бақалар бўлмаганда ҳалок бўлиши ҳам тайин эди. Кеч бўлса ҳам бақа хатосини англаб етади, тақачи олдида хижолат чекади. Бу ҳолатлар ўқувчини ўз ҳаётига, хатти-ҳаракатига бир назар ташлашга ундайди. Улар ўз тенгқурлари каби яшаш кераклигини англайдилар.

Шеърни ўқиш методикаси

Шеър оҳанг жиҳатидан маълум бир тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқдир. Шеърини нутқни оҳанг жиҳатидан маълум бир тартибга солиш воситалари ритм (бир-бирига монанд кичик бўлақларнинг изчил ва бир меъёردа такрорланиб келиши) ва қофия (мисраларнинг охирида келадиган оҳангдош сўзлар) ҳисобланади⁷.

Шеърни ўқиганда кичик ёшдаги ўқувчилар табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларининг поетик тасвиридан ҳаяжонланишлари муҳим аҳамиятга эга. Бошланғич синфларда шеър тарзида ёзилган ҳикоялар, эртаклар, яъни шеърини асарлар ва лирик шеърлар ўқитилади.

Шеърини ҳикоя, шеърини эртакларда сюжет, яъни воқеалар тизими ва унинг ривожини характерлидир. Лирик шеър “бирор ҳаётини воқеа-ҳодиса таъсирида инсонда туғилган руҳий кечинма, фикр ва туйғулар орқали турмушни акс эттиради”. Лирик шеърнинг хусусияти “кишининг ҳис-туйғуга тўла ҳаяжонли нутқини таъсирлироқ ифодалашда қўл келади”⁸.

Шеърни ўқиш дарсларида асосий иш тури ифодали ўқиш ҳисобланади. Ўқувчи шеърнинг асосий мазмунини тушунсагина, уни ифодали ўқий олади.

⁷ Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Т.: Ўқитувчи, 1967. 92 - бет.

⁸ Ўша асар, 93 - бет

Шеърӣ ҳикояни таҳлил қилишда, асосан, ҳикоя, эртак, масални таҳлил қилишда қўлланган иш турларидан фойдаланиш мумкин.

Лирик шеърни ўқиш ва таҳлил қилиш ўқитувчидан катта маҳорат талаб қилади. Ҳолбуки, кўп ҳолларда шеърга оддий матн нуқтаи назаридан ёндашилади. Бундай ҳолда шеърӣ санъат ҳиссиёт билан боғлиқ эканлиги унутилади, шеър маъносининг сатрлар, сўзлар заминида яширин берилиши англаб етилмайди. Бунинг оқибатида ўқувчилар шеърдаги образликнинг мағзини чақа олмайдилар. Ваҳоланки, ҳар қандай асар заминидаги яширин маънони ўқиш меҳнатталаб ишдир. Бусиз ҳатто адабий таълимнинг мақсади ҳам амалга ошмайди.

Шеърӣ оҳангни ҳис қилмаслик, матн сўзларини тўла тушуниб етмаслик шеър ёдлашни зерикарли машғулотга айлантиради.

Бошланғич синфларда кўргазмали таълимнинг асосий шакли шеърни ифодали ўқиш ҳисобланади. Лирик шеърни ҳам ўқувчилар ҳаяжон билан яхлит идрок этишларига эришиш муҳим. Шунинг учун шеър биринчи марта ўқилганда, ҳеч қандай тушунтириш берилмайди. Шеър ўқувчиларга қандай таъсир қилганини ҳисобга олиш, билиш зарур. Ўқитувчи шеърни шундай ифодали ўқиши керакки, болалар унинг асосий мазмунини англасинлар, уларга жонли сўз кучлироқ таъсир этсин. Сўнгра шеърни мустақил ўқиш топширилади. Ўқиш оддий бўлиши керак. Ўқиётганда табиий завқ-шавқ, шодлик, хурсандлик, қаҳр-ғазаб ҳиссини қичқириқ овоз билан сохта ифодалашга йўл қўймаслик зарур. Болалар шеърни ўқиганда, шеърӣ сатрга риоя қилишлари керак, бу жараёнда уларнинг шеър ритмининг бузмасликларига эришиш керак.

“Қиш” (Турсунбой Адашбоев) шеърининг ҳажми унчалик катта эмас. Лекин у қишда ҳайвонлар ҳаётида рўй берадиган ўзгаришларни билиб олишга яқиндан ёрдам беради. Бу шеърни ўқишдан олдин ҳам ўқувчилар билан савол-жавоблар ўтказилади. Ўқувчилар барглари тўкилиб, совуқда қор босиб турган дарахтларни кўрар экан, шу ҳолатни ифодалаган “қор кўрпасига ўранган яланғоч дарахт” ёки “совуқда мудраётган дарахт” каби ибораларни топишга

ҳаракат қилади, бу эса ўқувчиларнинг луғат бойлигининг ошишига хизмат қилади.

Шеър матни ҳам саволлар асосида таҳлил қилинади. Аммо, шеър мазмуни ҳақида ўқувчиларга кўп савол бериш тавсия этилмайди. Ўқувчилар шеърнинг асосий мазмунини тушунганликларига ишонч ҳосил қилишнинг ўзи кифоя. Шунини ҳам айтиш керакки, болалар ҳаёти, уларнинг ўзига хос фикрлари, ҳис-туйғулари, кизиқишларини ифодаловчи, шунингдек, замонамиз қаҳрамонлари, ўзбек халқи, Ватан ҳимояси, халқимизнинг қаҳрамонона ишлари ҳақидаги шеърлар мазмунини тўлиқроқ таҳлил қилиш талаб этилади. Бундай шеърларни ўқишга махсус тайёрланилади: шеър мазмунига асос бўлган тарихий воқеа ҳақида қисқача сўзлаб берилади ёки суҳбат ўтказилади.

Бошланғич синфларда ўрганиладиган кўпгина шеърларни таҳлил қилиб, ифодали ўқиш машқ қилинганча, ифодали ёд айтиб бериш вазифаси топширилади.

Шеърини нутқ енгил ёдлаб олинади, болада эстетик ҳис-туйғу уйғотади. Кичик ёшдаги ўқувчилар савиясига мос болаларбоп равшан тил билан ёзилган содда ритмли жарангдор шеърларни болалар тез ва осон ёдлаб оладилар.

Кичик ёшдаги ўқувчиларга шеърни қандай ёдлаш кераклиги ўргатилади. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчилар билан шеърни тенг сатрли бир неча қисмга бўлади. Ўқувчиларга ҳар бир сатр охирида пауза (тўхтама) қилиш, бунинг учун сатр охирида тиниш белгиси бўлиши шарт эмаслиги, ритмик тўхтамада овозни нуқтадаги каби пасайтирмаслик лозимлиги, бу тугалланмаган фикрни давом эттиришга имкон бериши тушунтирилади ва бўлинган қисмлар навбати билан ёдлатилади.

Епик (воқеий) шеърлар ёки шеърини усулдаги адабий эртақлар кишилар ҳаётида юз берган ёки юз бериши мумкин бўлган бирор воқеани умумлаштирган ҳолда ифодалаш билан ҳикояларга ўхшайди. Воқеаларни ифода этувчи воситаларнинг оҳанг жиҳатдан тартибга солиниши, кичик бўлақларнинг изчил ва бир меъёردа такрорланиши, мисраларда оҳангдош сўзларнинг қўлланиши билан шеърини нутқ саналади. Шу сабабли бундай

асарларни ўрганишда шеър ва ҳикоя устида ишлаш методикасидан фойдаланилади.

Эпик шеърларни ўқишга ўқувчилар алоҳида тайёрланади, уларда ифода этилган воқеалар юз берган давр ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Бундай шеърларнинг мазмуни қай даражада ўзлаштирилганлигига ҳам алоҳида эътибор қаратилиши лозим. Бунда таълимий воситалар-расмлардан фойдаланиш яхши самара беради. Асар матни устида ишлашда уни қисмларга бўлиш, ҳар бир қисмдаги асосий фикрни аниқлаш, режа тузиш ва қайта ҳикоялаш, қаҳрамонларга тавсиф бериш ва тарбиявий хулосалар чиқариш каби таҳлилий ишлар амалга оширилади.

Эпик шеърларнинг насрий асарлар каби тугуни, кульминатсион нуқтаси, ечими мавжуд бўлади. Шу сабабли асар мазмуни савол-топшириқлар орқали таҳлил қилинади. Савол-топшириқлар ўқувчилар томонидан ҳам тузилиши мумкин.

Бундай шеърларни таҳлил қилиш асар воқеалари жараёнида қаҳрамон ҳолатларини ўқувчи кўз олдида яққол гавдалантириш имконини беради. Бунда айрим эпизодларга расмлар ҳам чиздириш мумкин.

Эпик шеърларнинг бадий тил воситалари маъноларини очиш, оҳангдош сўзларни аниқлаш, банд ва мисралар, бўғинлар сонини белгилаш, ифодали ўқиш, айрим эпизодларни ёд олдириш каби иш турлари қўлланса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқишдан умумлаштирувчи дарсларни ташкил этиш

Умумлаштирувчи ўқиш дарслари қурилиши жиҳатидан ўқиш дарсларининг бошқа турларидан фарқланади. Бундай дарс бўлим материаллари ўрганиб бўлингач ташкил этилади. Янги дастур ва методик қўлланмаларда тавсия қилинганидек, ҳар бир ўқиш дарсида ўқувчилар тасаввури ва билиминини умумлаштириш, малакаларини мустаҳкамлашга алоҳида аҳамият берилади.

Шунинг учун умумлаштирувчи дарснинг қурилиши ўмумлаштиришнинг мақсад ва характериға қараб белгиланади.

Ўқишдан ўтказиладиган умумлаштирувчи дарс ўқувчилар билимини бир тизимға солиш, ўрганилганларни такрорлаб умумлаштириш мақсадига хизмат қилади. Умумлаштирувчи дарс одатда ўқиш дастуридаги у ёки бу муҳим мавзу юзасидан ўтказилади. Умумлаштирувчи дарс дастурнинг бутун бир бўлимини яқунлашға хизмат қилиши ҳам мумкин.

Умумлаштирувчи дарс болалар тасувури ва тушунчаларни кенгайтиришға ёрдам беради; бундай дарсларда ўқувчилар эгаллаган билимларининг синф ва мактаб жамоаси ҳаётида, ҳар бир ўқувчи ҳаётида қандай аҳамиятға эга эканини тушунадилар. Бу дарсда ўқитувчи болалар билимини бойитадиган шу мавзуга оид қўшимча материаллар ҳам бериши мумкин.

Умумлаштирувчи дарсда такрорлаш илгари ўқилганлар мазмунини ўқувчилар ёдида қайта тиклаш эмас, балки умумлаштирувчи характерда бўлиши, болалар билимини маълум бир тизимға солишға, айрим тасаввур ва тушунчаларни тартибға солишға ёрдам бериш лозим. Шундай экан, бундай дарслар учун китобдан ўқиганларнигина эмас, балки болаларнинг кузатишлари натижасида бевосита идрок қилинган табиатдаги предметлар ва ҳодисалар, ижтимоий ҳаёт воқеалари, шахсий тажрибалари ҳам материал бўлади. Мактаб ҳаёти, оила мавзусига ёки табиатшуносликка оид мавзуга бағишланган умумлаштирувчи дарснинг вазифаси китоб материалини ўқувчиларнинг кузатишлари, экскурсиялар жараёнида олган билимлари билан боғлаш ҳисобланади.

Умумлаштирувчи дарсларда иш турлари хилма-хил бўлиб, кўрилган ва кечирилганлар юзасидан, иллюстратив материалларни (расмлар, мисоллар) кўрсатиш ва таҳлил қилиш, ўқувчиларнинг айрим асарлардан парчалар ўқиши, экскурсия ва кузатишлар асосида ўқувчиларнинг оғзаки ҳикояси кабилардан фойдаланилади.

Умумлаштирувчи дарс учун иш тури дарснинг аниқ мақсадидан келиб чиқиб танланади.

Ўқувчилар муайян мавзу устида ишлаб, ўқиганлари, кўрганлари, эшитганлари, кузатганлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини дадил ва эркин айтиш имкониятига эга бўлсинлар. Масалан, маълум бир мавзуни яқунлаб ўтказилган умумлаштирувчи дарсда болалар китобдан шу мавзуга оид ўқиган ҳикоя ва мақоллардан қайси бири қизиқарлироқ эканини, шунингдек, у ёки бу ҳикоя ёки мақолда қатнашувчи шахслар, уларнинг хулқ-атворлари ҳақида ўз фикрларини айтадилар, айрим зарурий ҳолларда ўқилган асар мазмунини қисқа баён қиладилар. Агар мавзуни ўрганиш жараёнида ўқувчилар билан экскурсия ўтказилган бўлса, улар экскурсияда кўрганларидан нималар қизиқарли бўлганини, қайсилари кучли таассурот қолдирганини айтиб беришларига ўқитувчи ёрдам беради. Булар ўқувчилар тафаккурини фаоллаштиради, уларни мустақил фикрлашга ўргатади, ўстирувчи таълимнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

4 - синфда Ватан ҳақида билим берадиган “Ўзбекистон - Ватаним маним” мавзусида берилган “Серқуёш ўлка” шеъри (З.Диёр), “Тошкентнома” (М.Шайхзода), “Дехқон бобо ва ўн уч болакай қиссаси” (А.Орипов), “Харита” (Н.Норқобилов), “Мадрлик ва ақл ёруғлиги” (М.Аъзам) шеър ва ҳикоялари ўқилгандан кейин ўтказиладиган умумлаштирувчи дарснинг вазифаси ўқувчиларнинг ўқиганларини, Ватан бўйлаб қилган саёҳатлари жараёнида кўрганлари, ҳозирда кўраётганлари билан боғлаб, умумий хулоса чиқарадилар. Бунда ўқувчиларнинг шахсий тажрибаси, оила ва мактаб, шаҳар ҳаёти ҳақидаги билимлари катта аҳамиятга эга. Бундай дарсларда умумий хулосани ўқитувчининг ёрдамисиз ўқувчиларнинг ўзлари мустақил равишда чиқаришлари жуда муҳим бўлиб, бу уларнинг келгуси ишончларини шакллантириш учун мустаҳкам асос ҳисобланади.

“Ўқиш китоби” дарсликларида берилган савол ва топшириқлар болалар қизиқишларига яқин, уларнинг ёш хусусиятларига мос, шунинг учун улар юзасидан болалар тўғри яқун ва умумий хулоса чиқара оладилар. Мустақил хулоса чиқариш тарбияловчи таълимда муҳим аҳамиятга эга.

Умумлаштирувчи дарсни муваффақиятли ўтказиш унга ўқитувчининг қандай тайёргарлик кўрганига боғлиқ. Бундай дарсда жуда кўп материал юзасидан умумий хулоса чиқаришни режалаштириш мумкин эмас; бу дарсга кўп материал юклаш ўқувчилар диққатини тарқатиб юборади, идрок этиш қобилиятларини пасайтиради ва фаол фикрлаш имконини чегаралайди. Ўқитувчи умумлаштирувчи дарсда ўқувчилардан нималарни сўрашни, мавзу юзасидан яна нималарни умумлаштиришни белгилаб олади; дарсининг мақсади ҳақида ўйлаб, болалар тафаккури ва фаолиятини фаоллаштиришга таъсир этадиган иш турларидан фойдаланишни режалаштиради.

Умумлаштирувчи дарсни ўқиш дастуридаги ҳар бир мавзу ўрганилгандан сўнг ўтказиш шарт эмас. Уни фақат ўқиш дарсининг муҳим ва катта бўлими материаллари ўрганилгандан кейин ўтказиш мақсадга мувофиқ. Мавзуларни ўрганиш даврида фойдаланилган кўргазмалардан, савол ва топшириқлардан, экскурсия, кузатиш, учрашув ва суҳбат материалларидан умумлаштирувчи дарсларда шундайлигича – бир хилда фойдаланиш тавсия этилмайди.

Умумлаштирувчи дарс олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш учун ўқитувчи кундалик машғулотларда фойдаланилган жуда кўп материаллардан ҳар бир мавзу учун жуда муҳим ва характерлиларни танлаши, ўқувчилар мустақил хулоса чиқара олишларига ва ўз фикр-мулоҳазаларини мустақил равишда баён этишга имкониятни экскурсия ва кузатишда ёзган хотираларни (агар бўлса) ўқиб чиқишлари, илгари тайёрланган расмларини йиғишлари, китобдаги материалларни кўздан кечириб, қизиқарли ўринларини белгилашлари, у ёки бу асардан айрим парчани ёдлашлари ёки матнга яқин баён этишга тайёрланишлари лозим.

ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА НУТҚ ЎСТИРИШ

Маълумки, нутқ тафаккур билан боғлиқ, шунинг учун у тафаккур билан узвий ўстирилади. Дарсда ўқилган асарни ўқувчилар онгли тушуниши, асосий

мазмунини, ғоясини англаб етиши учун анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш каби мантиқий усуллар қўлланади. Ўқилган асарни анализ қилишда ҳар хил иш услубларидан фойдаланилади. Болалар ҳикоядаги асосий қатнашувчи шахсларни айтадилар, ўқитувчи раҳбарлигида асар режасини тузадилар. Қатнашувчи шахсларни ўқувчилар ҳар хил тартибда айтишлари мумкин, аммо ўқитувчи уларни асарда қатнашиш тартибида айтишни сўрайди. Натижада ўқитувчи раҳбарлигида ҳикоянинг чизмаси тузилади. Ўқитувчи берган саволлар ёрдамида асарларнинг мазмуни аниқланади.

Шундай қилиб, асар мазмуни билан биринчи танишиш ўқувчилардан онгли ишлашни, яъни воқеаларни, қатнашувчилар таркибини анализ қилишни талаб этади. Ўқиш билан боғлиқ ҳолда бажариладиган бундай мантиқий ишлар аста-секин мураккаблаша боради.

Бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида ўқувчилар нутқини ўстириш воситаларидан бири турли уюштирилган қайта ҳикоялашдир. Мактаб тажрибасида тўлиқ, қисқартириб, танлаб ва ижодий қайта ҳикоя қилиш турлари мавжуд. Бошланғич синф ўқувчилари учун матнни тўлиқ ёки матнга яқин қайта ҳикоялаш анча осон, бошқа турлари эса нисбатан қийинроқдир. Қайта ҳикоялашда ўқилган ҳикоя мазмуни юзасидан ўқитувчининг саволи, ўқувчиларни ҳикоянинг деталлари ҳақида, айрим воқеалар ўртасидаги боғланишнинг сабаб-натижалари ҳақида фикрлашга қаратилиши лозим. Асар сюжетининг ривожланишида қатнашувчи шахслар, уларнинг хатти-ҳаракати асосий роль ўйнайди. Ўқувчилар асар мазмуни унда иштирок этувчи шахслар ва уларнинг хатти-ҳаракати, характерли хусусиятларини таҳлил қилиш ёрдамида яхши англаб етадилар. Ўқитувчининг саволи асар қаҳрамонлари нима қилгани, уларнинг у ёки бу хатти-ҳаракати қаерда ва қандай шароитда юз бергани ҳақида сўзлаб беришга, воқеаларни изчил баён қилинишга ва ўзаро боғлиқлигини ёритишга юналтирилиши лозим.

Ўқувчи ўқилган асар мазмунини ўқитувчи саволи ёрдамида айтиб беришида фақат анализдан эмас, синтездан ҳам фойдаланилади: айрим

лавҳалар ўзаро боғланади (синтезланади), бир-бирига таққосланади, улар юзасидан муҳокама юритилади ва хулоса чиқарилади.

Кўпинча бошланғич синф ўқувчилари қатнашувчи шахслар хатти-ҳаракатини яхши тушунмасликлари, баъзан нотўғри ёки юзаки тушунишлари натижасида асар мазмунини англаб етмайдилар. Шунинг учун ҳам ўқитувчи саволни жуда ўйлаб тузиши, у болани фикрлашга, ўйлашга мажбур этадиган, қатнашувчи шахсларнинг хатти-ҳаракати, воқеаларнинг боғланиши юзасидан муҳокама юритишга ундайдиган, уларни ўзаро қиёслашга, ижобий ва салбий томонларини аниқлашга ёрдам берадиган бўлиши лозим. Ўқувчи асарда қатнашувчиларнинг хатти-ҳаракатини қанчалик аниқ кўз олдига келтира олса, у ҳикоянинг асосий мазмунини шунчалик чуқур тушунади, шунчалик мустақил қайта ҳикоя қилиб беради.

Танлаб ҳикоялаш ҳам болаларнинг тафаккури ва нутқини ўстириш воситаларидан биридир. Танлаб ҳикоялашда ўқувчи: 1) ўқилган матндан бир қисмини, унинг чегарасини онгли равишда ажратиб сўзлаб беради; 2) ҳикоядан фақат бир воқеани айтиб беради; 3) ҳикоя мазмунини фақат бир сюжет йўналишида сўзлаб беради.

Ўқувчиларда танлаб қайта ҳикоялаш малакасини ҳосил қилишга бошланғич синф изоҳли ўқиш дарсларида кенг қўлланиладиган методик усуллар ёрдам беради: 1) ҳикоя қисмига чизилган расм асосида ҳикоялаш; 2) ҳикоядати бир воқеани тасвирловчи расм асосида ҳикоялаш; 3) танлаб қайта ҳикоялашни талаб этадиган саволларга жавоб бериш.

Ўқувчи танлаб ҳикоя қилишга тайёрланганда ўқилган матнни таҳлил қилади. Бундай таҳлил болалар тафаккурини, улар нутқидаги мустақилликни ўстиради ва ўқилган матн мазмунини ўзлаштиришга ёрдам беради.

Ўқилган ҳикояга расм чизишда ўқувчи расомлар томонидан чизилган расмлардан ўқилган асарнинг мазмунига мос расм танлайди ёки ўзи расм чизади. Агар ўқувчи расмни яхши чиза олмаса, ўзи чизмоқчи бўлган расмни оғзаки тасвирлаб беради, яъни сўз билан чизади.

Ўқилган ҳикояни давом эттириш усули мактаб тажрибасида кенг қўлланилади. Бу усул ҳикоянинг мазмуни уни давом эттиришга имкон берадиган асарларда қўлланилади.

Умуман олганда, бошланғич синф ўқиш дарсларида ҳам ўқувчилар нутқи ва тафаккурининг ривожланишига катта аҳамият қаратилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Бошланғич синф она тили дастури («Ўқиш» бўлими) ва ўқиш дарсликларида берилган ўқиш мавзуларини аниқланг. Уларга ўз муносабатингизни билдилинг.

2. Бадиий асар устида ишлаш режасини тузинг ва уни асосланг, бадиий асар устида ишлашнинг ҳар бир босқичи олдида турган вазифани айтинг.

3. 1-4-синф «Ўқиш китоби»да берилган савол-топшириқларни гуруҳланг.

4. Ўқитувчилар учун нашр этилган **«Биринчи синфда ўқиш дарслари»**, **«Иккинчи синфда ўқиш дарслари»**, **«Учинчи синфда ўқиш дарслари»**, **«Тўртинчи синфда ўқиш дарслари»** методик қўлланмаларида мавзуларни режалаштиришда нималар ҳисобга олинганини аниқланг.

5. Матн устида ишлаш юзасидан 1-4-синф ўқувчиларининг билимига қўйилган дастур талабларини таҳлил қилинг.

6. «Ўқиш дарсларида ўқувчиларни ахлоқий тарбиялаш», «Ўқиш дарсларида ўқувчиларни эстетик тарбиялаш» мавзусида қисқача ахборот тайёрланг.

7. «Ўқиш китоби»да берилган табиат манзараси тасвирланган биронта матн таҳлилини ишлаб чиқинг.

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ МЕТОДИКАСИ

Синфдан ташқари ўқишнинг мақсад ва вазифалари

Мақтаб ўқувчини ўқиш малакаси билан қуроллантириш билан бир қаторда китобни мустақил ўқий оладиган, уни тушунадиган, маълум бир мавзуга оид китобларни танлай оладиган, газета ва журналларни ҳам мустақил ўқийдиган фаол китобхонни тарбиялайди. Шу жиҳатдан синфдан ташқари ўқиш (СТЎ) тарбиянинг асосий қуроли сифатида хизмат қилади, кўп нарсани билишга ҳавасни орттиради.

СТЎнинг мақсади ўқиш малакаларини такомиллаштириш, китоб танлай оладиган, мунтазам китоб ўқийдиган, ўқилган китобни тўғри баҳолай оладиган онгли китобхонни тарбиялашдир.

Мактабларда 1959 йилдан бошлаб махсус СТЎ дарслари ташкил этилган. Бундай дарслар 1-2-синфда ҳафтада 1 марта, 3-4-синфда 2 ҳафтада 1 марта ўтказилиб келинди. Ҳозирги дастурга кўра, бундай дарслар 1-4-синфларда 2 ҳафтада бир марта ўтказилади. Савод ўргатиш жараёнида эса ҳафтадаги охириги алифбе дарсининг 17-20 дақиқаси ажратилади.

Синфдан ташқари ўқиш ўқув дастури билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унда кўзда тутилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда яқиндан ёрдам беради. Бунинг учун ўқувчиларда китобхонлик маданиятини тарбиялаш, уларни оддий китобхондан ижодкор китобхон даражасига кўтариш талаб этилади. Ўқувчиларда китобга ҳавас уйғотишда ҳар бир болага яқка тартибда ёндашиш, шахсий қизиқишларини ҳисобга олиш зарур. Болаларда китоб устида ишлаш малакасини шакллантириш уларда китобхонлик маданиятини тарбиялашнинг муҳим омилidir.

Синфдан ташқари ўқиш таниш бўлмаган муаллифларнинг ҳам китоблари муқоваси, титул варағи, кириш сўзи, мундарижаси ва суратларига қараб асарнинг тахминий мазмунини аниқлаш вазифасини амалга оширишга хизмат қилади.

Синфдан ташқари ўқиш дарсларнинг асосий вазифаси ўқувчида бадиий китобларни ўқишга ҳавас уйғотиш, ўқиган китоблари юзасидан кундалик юрита олишга ўргатиш, болалар адабиётининг машҳур адиблари ҳаёти ва ижоди билан элементар тарзда таништириш ҳисобланади.

Болаларда эзгуликка муҳаббат, ёвузликка нафрат уйғотиш, уларнинг боғланишли нутқини ўстириш, адабий-естетик тафаккурини юксалтириш синфдан ташқари ўқиш дарсларининг ҳам туб моҳиятини ташкил этади.

СТЎ синфда ўқиш билан узвий боғлиқ равишда уюштирилади. Синфда ўқиш СТЎ учун зарур бўлган ўқиш малакаларини шакллантиради, ўқиган асарни тушунишга ўргатади, луғатни бойитади. СТЎ қизиқарли ва ўзига жалб этадиган фаолият бўлиб, болаларнинг билим доирасини бойитади, қиёслаш учун материал беради. Синфда ўқиш – ҳаётга тайёрлаш воситаси, синфдан ташқари ўқиш эса ҳаётнинг ўзидир.

Ҳозирги пайтда бошланғич синф ўқувчилари учун синфдан ташқари ўқишга мўлжалланган “Китобим-офтобим” номли қўлланмалар ҳам чоп этилган.

Синфдан ташқари ўқиш босқичлари

СТЎ дарслари ўқувчиларда мустақил китоб танлаш ва ўқиш малакаларини шакллантиради. Мустақил ўқиш малакасини шакллантириш 3-босқичга бўлинади:

1. Тайёрлов босқичи. Бу 1-синфнинг савод ўргатиш даврига тўғри келади. Унга дарснинг бир қисми – 17-20 дақиқаси ажратилгани учун “СТЎ маълумоти” деб юритилади.

2. Бошланғич босқич. Бу 1-синфнинг 2-ярим йиллигига тўғри келади. Бу босқичда ҳафтада 1 марта 45 дақиқалик дарс уюштирилади.

3. Асосий босқич. Бу босқич 2-4-синфларга тўғри келади. Бу даврда ўқувчиларнинг ўқиш малакаларни мустаҳкамланади. Бунда ўқувчиларнинг синфдан ташқари ўқиганлари баҳоланади.

СТЎ босқичлари, дастур талаблари, тарбиявий вазифалари ўқувчиларнинг қизиқишлари билан белгиланади. Масалан, тайёрлов босқичида кичик ҳажмдаги асарни ўқитувчи ўқиб берса, ўқилганлар юзасидан суҳбат, қайта ҳикоялаш ўтказилса, бошланғич босқичда бутун синф ўқувчилари бир хил китоб билан таъминланади, барча ўқувчилар битта матн устида ишлайдилар. Бунда битта ёзувчи ёки бир мавзудаги асарлар кўрғазмаси ташкил қилинади. Асар ичда ўқишга топширилиши, альбомлар тайёрланиши, кинофильм ва диафильмлардан парчалар кўрсатилиши, мусиқий дақиқалар ўтказилиш ҳамда асар мазмуни юзасидан ижодий расмлар чиздирилиши ҳам мумкин. Бу жараёнда китобни сақлаш мақсадида уни ямаш, ўраш ўргатилади, *“Ертақлар байрами”*, *“Ифодали ўқиш танлови”* ўтказилади.

Асосий босқич якунида кичик ёшдаги ўқувчилар фаол китобхон учун зарур бўлган яхши ўқиш кўникма ва малакаларини эгаллашлари, энг муҳими,

уларнинг китоб ҳамда мустақил ўқишни яхши кўришларига эришиш жуда муҳимдир.

Синфдан ташқари ўқиш учун китоб танлаш тамойиллари

Методиканинг вазифаларидан бири СТЎ учун китоблар танлаш, ўқиладиган адабиётлар рўйхатини тавсия қилиш, йиллик ўқув режаси ва дарс тузилиши намуналарини ишлаб чиқишдир.

Синфдан ташқари ўқиш учун китоб танлашда қуйидаги тамойилларга амал қилинади:

1. Китоб танлашда тарбиявий мақсад кўзда тутилади.

2. Китоб танлашда асарлар жанри ва мавзусининг хилма-хиллиги эътиборга олинади. Бошланғич синфларда ўқувчилар, асосан, ҳикоялар, эртаклар, шеърлар, топишмоқлар, мақолларни ўқишга қизиққанлари учун шу жанрдаги асарлар танланса, мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Китобнинг ўқувчилар ёши ва савиясига мослиги ҳисобга олинади.

4. Китоб танлашда ўқувчиларнинг шахсий қизиқиши ва мустақил ўқиши ҳисобга олинади.

5. Китоб танлашда мавсумий тамойилга амал қилинади.

Умуман олганда, китобни тўғри танлаш синфдан ташқари ўқиш муваффақиятини таъминлашнинг муҳим шартидир.

Синфдан ташқари ўқишга раҳбарлик қилиш шакллари

СТЎга раҳбарликнинг асосий шакли махсус синфдан ташқари ўқиш дарсларидир. Бундай дарслар эркин дарс ҳисобланади. СТЎ дарсларида ўқувчиларнинг китобхонлик қизиқишлари, билим доираси, эстетик таассуроти, бадиий образларни идрок этиши, ижодий қобилияти ривожланади; фаол китобхонга хос кўникма ва малакалар шаклланади.

Синфдан ташқари ўқиш дарслари ўқувчиларнинг фаоллигини оширишга қаратилади, шунинг учун уларнинг қурилиши жуда хилма-хил бўлади. Ҳар бир дарс ўқитувчи ва ўқувчининг ижоди ҳисобланади; дарсда қанчалик хилма-хилликка, ҳаётийликка эришилса, мақсадга эришиш осон кечади.

Шуларга қарамай, СТЎ дарслари ўз олдига қўйилган вазифаларни амалга ошириши учун маълум талабларга бўйсунди. Улар қуйидагилардир:

1. Ҳар бир дарсда ўқувчилар ўқиган китоблар (асарлар) ҳисобга олинади. Улар ўқиган ва ўқиётган китобларини синфга олиб келиб кўрсатадилар, икки-уч ўқувчи ўзлари ўқиган китоб ҳақида гапириб беради, дарсда ўзаро фикр алмашиш ҳолати яратилади (бу ҳолат дарсдан ташқир вақтда ҳам давом этиши мумкин).

2. Ҳар бир дарсда ўқиш учун янги китоб (асар)лар тавсия қилинади. Тавсия қилиш шакллари турлича бўлиб, улар фикр алмашув, китобни кўрсатиш, синфда кўргазма ташкил этиш, ўқувчиларни қизиқтириш учун тавсия қилинадиган китобдан бирор парчани ўқиб бериш, расмларни кўрсатиш ёки фильм намойиш этишдан иборат бўлиши мумкин.

3. Ҳар бир дарсда ўқувчиларга асарни яхлит ҳолда ўқитиш мумкин. Агар асар ҳажми каттароқ бўлса, бу иш икки-уч дарс давомида амалга оширилади. Бунда ўқувчилар ўзлари ўқиган китобдан бирор парчани овоз чиқариб ўқиб беришлари мумкин. Бу жараёнда ичда ўқишдан ҳам, шеър ёдлашдан ҳам, ролларга бўлиб ўқишдан ҳам фойдаланилади.

1. Китобни тарғиб қилиш. СТЎга тавсия қилинадиган асарлар рўйхати синфга ёки мактабнинг махсус жойига осиб қўйилади, улар вақти-вақти билан янгилаб турилади, тўлдирилади, кўргазмалар ташкил қилинади. Ўқитувчи махсус суҳбатлар уюштиради.

2. Якка тартибдаги ёрдам ва қундалик текширув. Ўқувчиларнинг ўқиган китоблари юзасидан суҳбат уюштирилади, ўқилган китоблар ҳисобга олинади.

3. СТЎ юзасидан оммавий ишлар. Адабий эртаклар, викториналар, ёзувчилар билан учрашувлар, адабий экскурсиялар уюштирилади, улар учун махсус тайёргарлик кўрилади.

Ўқувчиларнинг ўқиган китоблари оғзаки тарзда ҳам ҳисобга олинади: улар ўқиганлари юзасидан синфдан ташқари ўқиш ва синфда ўқиш дарсларида, яқка тартибдаги суҳбатларда гапириб берадилар.

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ОНА ТИЛИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Бошланғич синф ўқувчиларида илмий дунёқараш элементларини шакллантиришда она тилини ўрганишнинг ўрни

Ўқувчиларга таълим-тарбия бериш вазифаларидан бири уларда илмий дунёқараш элементларини шакллантиришдир. Бу вазифани ҳал қилишда мақсадга мувофиқ ишлашнинг етакчи шarti – ўқувчини шахс сифатида муваффақиятли камол топтиришдир. Қуйида кўрсатилган омиллар тилни ўргатиш билан боғлиқ ҳолда ўқувчиларда илмий дунёқараш элементларини шакллантириш усулини белгилайди:

1. Тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги моҳияти унинг алоқа (коммуникатив) вазифасини ифодалашдан иборатдир. Мактабда, шу жумладан, бошланғич синфларда тилни ўргатишнинг етакчи йўналиши ўқувчилар томонидан тилнинг алоқа вазифасини бажаришини тушунишларига эришиш ҳисобланади.

2. Тил билан тафаккур узвий боғлиқ бўлиб, тафаккур сўз воситасида юзага чиқади. Тил тафаккурнинг маҳсули ҳисобланиб, ондан ташқарида ўзича яшамайди.

Мактабда тилнинг барча томонлари (талаффузи, фонетикаси, лексикаси, грамматикаси, сўз ясалиши)ни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганиш она тилини ўргатишдаги етакчи тамойил бўлиб, уни амалга ошириш ўқувчиларнинг тилни мураккаб, ривожланувчан, ўзаро боғланган муҳим томонларга эга бўлган ҳодиса сифатида англаб етишлари учун илмий асос яратади. Тилнинг моҳиятини бундай идрок этиш ҳодисаларнинг ривожланувчанлиги ва ўзаро боғланган қисмлардан тузилишини тушунишга замин ҳозирлайди.

Мактаб тажрибаси ва махсус текширишлар шуни кўрсатадики, юқорида қайд этилган дастлабки қоидаларни ўқув жараёнида амалга оширишда ижтимоий ҳодиса сифатида тил ҳақидаги билимлар мажмуасини тўғри танлаш, асосий тил ҳодисаларини ва турларини тушунтиришда ўқитувчининг тутган методологик йўлининг аниқлиги, ўқувчилар фикрлашини фаоллаштириш, тил назариясини ўргатишга асос бўладиган тил материалининг юқори сифатли бўлиши каби далиллар ҳал қилувчи таъсир этади. Шубҳасиз, ҳар бир омил мактаб тажрибасида бир-биридан ажралган ҳолда бўлмайди. Аксинча, уларнинг бир-бирига тўғри, мақсадга мувофиқ таъсири ижобий натижа беради.

Тилнинг ривожланиши, айрим сўзларнинг маънолари ҳақидаги билимни бошланғич синф ўқувчилари от, сифат, сон, феълни ўрганиш жараёнида аста-секин билиб оладилар. Бу ўринда «Сўзнинг таркиби» бўлими катта имкониятга эга. Ўқувчилар бу бўлим материалларини ўрганиш жараёнида тилимизнинг янги сўзлар билан бойиб бориши ҳақидаги муҳим манбалар билан, сўз ясалиши билан танишадилар. Маълумки, кўпгина янги сўзлар тилда мавжуд бўлган сўзлар заминидан яратилади, тилда бор қолиплар каби ясалади: *лимон* типидан *лимонзор*, *сувчи* типидан *бўзчи* каби. Тилда янги сўзнинг пайдо бўлиши ўзидан кейин бир хил ўзакли сўзлар гуруҳининг ҳосил бўлишига сабаб бўлади: *ишли*, *ишсиз*, *ишчи* каби.

Бошланғич синфларда тилнинг ривожланиши ҳақидаги масала махсус ўрганилмайди. Тилга жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланадиган ҳодиса сифатида илмий қарашга замин яратиб муҳим аҳамиятга эга. Тилнинг лексик томони бошқаларига нисбатан ҳаракатчан, тез ривожланадиган бўлгани учун, тил лексикаси мисолида бошланғич синф ўқувчилари савиясига мос равишда жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда тилнинг ҳам ривожланиши тушунтирилади. Тилнинг лексик таркибида юз бераётган ўзгаришлар юзасидан ўқитувчи ва ўқувчиларнинг кузатишлари болаларда дунёни билиш ҳақидаги тасаввурини шакллантиришга мос материал беради.

Тилдан билим беришда ўқувчиларнинг ҳаётий тажрибасига таяниш муҳимдир. Ўқитувчи назарий характердаги умумлаштириш зарур бўлган далилий материалларни йиғиш босқичида ҳам, берилган билимларни амалиётга татбиқ этиш учун ҳам болаларнинг ҳаётий тажрибасига, нутққа оид амалиётга таянади. Тилга оид билимни ўрганиш натижасида ўқувчилар нутқ фаолиятининг сифати ўзгаради, онглилиги ортади.

Диалектик тафаккур кенг маънода ҳодисаларнинг бошқа ҳодисалар ва жараёнларга боғлиқлигини ҳисобга олиб, уларни ҳар томонлама мавжуд белгилари йиғиндиси билан ривожланишда кўриш кўникмасини таърифлайди. Тафаккурнинг бундай сифати ўқувчиларда аста-секин шакллана боради ва ўз навбатида, улар кузатиш жараёнида далилларни топиш, уларни таҳлил қилиш ва ўрганиладиган ҳодисаларнинг айрим томонлари ўзаро боғлиқлигини аниқлаш, таққослаш ва умумлаштириш кўникмасини эгаллаб борадилар. Кейинги йилларда ўқувчиларнинг ўқув фаолияти тобора изланиш характерига эга бўлмоқда. Тилни ўрганишда бошланғич синф ўқувчилари учун айрим қоида ва аниқликларни ёдлаб олиш эмас, балки атрофдаги ҳаётни кузатиш асосида ўқувчиларнинг ўзлари «топган» ёки адабий манбалардан тайёр олинган тил материални мақсадга мувофиқ анализ ва синтез қилиш етакчи ҳисобланади.

Она тилини ўрганиш жараёнида ўқувчиларда илмий дунёқараш асосларини шакллантириш масаласини ҳал қилишда мактабда она тилини ўргатишга асос бўладиган материал алоҳида қимматга эга. Материалнинг ҳақиқий томони, унинг ғоявий йўналиши ва бадиий ифодалилиги ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятига, ҳис-туйғуларига таъсир этади, атроф-муҳит ҳақидаги билимларини кенгайтиради, тилга ва уни яратган халққа қизиқишини тарбиялайди, ўқувчиларнинг умумий тараққиёти даражасини ўстиради ва уларнинг шахсий сифатларининг, дунёқарашларининг шаклланишига таъсир кўрсатади. Кейинги йилларда мактаб она тили дарсликлари ва ўқитувчилар учун нашр қилинган қўлланмалар материали мазмунига қўйилган талаблар анчагина ортди. Материалнинг асосий мезони матн ва алоҳида гапларнинг билимни бойитувчи қиммати, лексик-услубий

аниқлиги, мавзу жиҳатдан хилма-хиллиги, ҳаётнинг турли томонлари билан боғланиши, матнларнинг ғоявий-мавзувий йўналтирилганлиги, кичик ёшдаги ўқувчиларга мослигидир.

Шундай қилиб, тилни ўрганиш жараёнида кичик ёшдаги ўқувчиларда илмий дунёқараш асосларини шакллантиришга ўқитувчининг методологик ёндашуви, ўқувчилар ўзлаштирадиган ижтимоий ҳодиса сифатида ривожланиб боровчи тил ҳақидаги билимлар мажмуаси, ўқувчилар ўрганиб оладиган билиш усули, тилни ўрганишга асос бўладиган материалнинг билим беришдаги, ғоявий-сиёсий ва бадиий қиммати ҳал қилувчи таъсир кўрсатар экан.

Ўқувчиларда дунёқараш асосларини шакллантириш кўп қиррали жараён бўлиб, у мактабда ва мактабдан ташқарида олиб бориладиган ўқув-тарбиявий ишларнинг барча тизимида ҳал қилинади.

Бошланғич синф ўқувчиларига она тилини ўргатишнинг лингвистик асослари

Мактабда ўқув предмети сифатида тилни ўрганиш тизими тилнинг барча томонларини, яъни фонетикаси, лексикаси, сўз яслиши ва грамматикаси (морфология ва синтаксис)нинг ўзаро ички боғланишларига асосланади.

Тилнинг барча томонлари ўзаро боғланишининг кўп қирралилиги ва мураккаблиги, уларнинг диалектик бирлиги, аввало, унинг алоқа воситасидаги вазифасида намоён бўлади. Алоқа воситалиги тилнинг муҳим хусусияти, асосидир. Бу вазифани тилнинг ҳар бир қисми бошқа қисмлар билан ўзаро боғланишда бажаради. Ҳар бир сўзга хос бўлган товуш шакли кишиларга алоқа учун имконият яратади. Аммо сўзнинг товуш қурилиши, шакли мазмунсиз ақлга тўғри келмаганидек, ўзича яшамайди. Исталган товушлар йиғиндиси эмас, балки маълум маъно билдирадиган товушлар йиғиндисигина алоқа мақсадида хизмат қилиши мумкин.

Маълумки, маъно билдирадиган товушлар йиғиндиси сўздир. Тилнинг луғат бойлиги, лексикаси фикр ифодалаш учун хизмат қиладиган ўзига хос қурилиш материалidir.

Тилнинг луғати қанчалик бой бўлса ҳам грамматикасиз у ўлик ҳисобланади. Тилнинг луғат бойлиги ўз-ўзича алоқа вазифасини бажармайди. Алоқа мақсадида хизмат қилиш учун луғат бойлигидаги сўзлар бир-бири билан грамматик жиҳатдан ўзаро боғланиб, гап тузилади. Мана шу тузилган гап орқали фикр ифодаланади.

Тилнинг ҳар бир томонининг хусусияти ундаги тил бирликларининг ўзига хослигида намоён бўлади. Фонетика учун бундай тил бирлиги нутқ товушлари, фонемалар; лексикология учун маъноси ва қўлланиши нуқтаи назардан сўз; грамматика учун сўз шакллари, шунингдек, сўз бирикмаси ва гап; сўз яслиши учун морфема, тузилиши ва яслиши жиҳатдан сўз ҳисобланади.

Сўз, сўз бирикмаси ва гап грамматик томондан кўпгина хусусиятларга эга. Сўзнинг ўз морфемик қурилиши, ўзининг сўз яслиш тури, бирор грамматик категорияси (шахс, сон, эгалик, келишик ва бошқ.), маълум синтактик

вазифаси бор. Сўз бирикмаси ҳам сўз каби сўз ўзгариши (кўпроқ эргаш сўз ўзгаради) шакллариغا эга. Гап ўз қурилишига кўра сўздан сифат жиҳатдан фарқланади: сўз ўзи алоҳида келганда мустақил маъно англатмайдиган морфемалардан тузилади, гапни ташкил этувчи қисмлар эса гапдан ташқарида ҳам мустақил лексик маъно билдиради, гап таркибида эса унинг маъноси яна ойдинлашади. Гап ва сўз бирикмаси “қурилиш материали” сифатида хилма-хил тузилган сўздан фойдаланади. Гап учун қатор синтактик хусусиятлар, шунингдек, тугалланган оҳанг ҳам характерлидир.

Шундай қилиб, тилнинг ҳар бир жиҳатининг ўзига хос хусусиятини кўриб чиқишнинг ўзи уларнинг ўзаро муносабатини, бир-бирига ўтишининг мураккаблигини таъкидлайди. Тилшунослик фани бўлимлари ўртасидаги муносабатлар ҳам шунга ўхшаш мураккабдир.

Фонетика, лексикология билан ҳам, грамматика билан ҳам боғланади. Товушлар, фонемалар, бўғинлар тилда алоҳида эмас, балки маълум лексик маъно билдирадиган сўз таркибида яшайди.

Фонетиканинг синтаксис билан боғланиши, хусусан, ҳар бир гапда маълум оҳангга бўлишида кўринади. Грамматик ва семантик жиҳатдан боғланган сўзлар мажмуаси маълум оҳангга эга бўлсагина гап ҳисобланади. Бунда гапнинг мазмуни сўзловчининг гапда ифодаланган оҳангига боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, оҳанг гапда сўз тартиби, ёрдамчи сўзлардан фойдаланиш, сўз ўзгартишлар билан бирга гап тузиш усулларида бири сифатида хизмат қилади.

Лексикология сўз ясалиши билан жипс боғланади: биринчидан, тилнинг луғат таркиби, асосан, тилда мавжуд бўлган сўзлардан янги сўзлар ясалиши ҳисобига тўлдирилиб, бойиб боради; иккинчидан, ясалган сўзларнинг лексик маъноси ясама негизнинг моддий маъносига асосланади.

Морфология лексикология ва сўз ясалиши билан жипс боғланган. Морфология, асосан, сўзнинг грамматик хусусиятларини ўрганади. Сўзнинг грамматик маъноси доимо лексик маъноси билан бирга намоён бўлади, ҳар бир сўз, бир томондан, шу сўзга тегишли бўлган маълум ўзига хос лексик-грамматик гуруҳнинг белгиларини билдиради, иккинчи томондан, у сўзнинг ўз

лексик маъноси бўлади. Сўздаги мана шу умумий birlik морфологияда, лексикадан ажралмаган ҳолда, лексика заминида ўрганилади.

Сўз учун муқаррар морфемик таркиби характерли бўлиб, бунга сўзнинг лексик маъноси ва қатор грамматик белгилари боғлиқ бўлади. Янги сўз қайси усул билан ясалмасин, у доим грамматик шаклланади ва ўзининг лексик маъносига эга бўлади. Ҳар бир сўз туркумида сўз ясалишининг характерли хусусиятларн мавжуд. Сўзнинг морфемик таркиби ва янги сўз ясалиш усуллари тилшунослик фанининг сўз ясалиши бўлимида, грамматика ва лексикологиядан ажратилмаган ҳолда ўрганилади.

Морфология ва синтаксис ҳар томонлама ўзаро боғланади. Морфологияда, асосан, сўзларнинг грамматик маъноси ва уни ифодалаш шакллари ўрганилади; синтаксисда сўзларни ўзаро боғланиб сўз бирикмаси ва гап ҳосил қилиш усуллари, шунингдек, гап турлари, уларнинг мазмуни ва ишлатилиши ўрганилади. Сўз морфологияда ҳам, синтаксисда ҳам ўрганилади, аммо ўрганиш объекти ҳар хил бўлади. Синтаксиснинг ўрганиш объекти гапдир; унда сўз гап ёки сўз бирикмасида бошқа сўзлар билан маъно ва грамматик жиҳатдан боғланган ҳолда ўрганилади. Морфологияда сўз гапдан ташқарида ҳам ўрганилиши мумкин; сўзга муайян лексик-грамматик гуруҳга кирадиган сўзлар билан ўзаро муносабати нуқтаи назаридан қаралади. Морфология ва синтаксисда сўзга бундай ҳар хил ёндашиш уларнинг бир-бирига боғлиқлигини инкор этмайди, аксинча, улар сўз ва гапнинг ўзида яшайди. Сўзлар сўз ўзгариш тизимида эга бўлгани туфайли гаплар алоқа вазифасини бажаради. Шакл ясалиши ва сўз ясалиши морфологияда ўрганилади, аммо гапда татбиқ этилади, сўзларнинг ўзаро боғланиш қоидаларини ўрганиш эса синтаксис соҳасига тааллуқлидир. Сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг ўзаро боғланиш усулини аниқлашда шу сўз бирикмасига кирган сўз туркумининг морфологик хусусиятлари ҳисобга олинади. Булар морфология ва синтаксисда бир-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганиладиган тил ҳодисаларининг айримларидир. Бу аниқ мисоллар морфология ва синтаксис бир-бирини тақозо қилса ҳам, грамматиканинг мустақил бўлими эканини таъкидлаш учун етарли.

Келтирилган фикрлар бошланғич синф ўқувчиларига предметлараро ички боғланишни ҳисобга олган ҳолда она тилини ўргатиш методикасини белгилайди.

1. Тилнинг барча (лексик, фонетик, сўз яшаш, грамматик) томонлари ўзаро боғлиқлигини ва уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга эканини ҳисобга олиб, ўқувчилар тилни онгли ўзлаштиришлари учун тилнинг ҳар бир томони хусусиятларини ва улар ўртасидаги боғланишни ўзлаштиришлари зарур.

1-4-синфларда она тилини ўрганиш тизими фонетика, лексикология, сўз яшалиши ва грамматиканинг ўзаро боғланиши моҳиятини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Бу ҳол дастур материалларини ўрганиш тартибини белгилашда ҳам, таълим мазмунини (дастур бўлимлари ўртасидаги узвий боғланишни) аниқлашда ҳам ҳисобга олинади.

2. Тилнинг барча жиҳатларининг бир-бирига таъсири унинг алоқа қуроли вазифасида намоён бўлади. Тилнинг асосий бирлиги сифатида алоқа мақсадида сўзни тўғри талаффуз қилиш ёки ёзиш, шу тилда сўзлашувчи барча кишиларга бир хилда тушунарли бўлиши, гапда грамматик жиҳатдан тўғри тузилиши керак.

Шуларни ҳисобга олиб, кичик ёшдаги ўқувчилар тилнинг талаффузи, график, лексик, сўз яшалиши ва грамматик томонларининг ўзаро боғланиши моҳиятини тушунишлари учун дастур материални ўрганишда тилнинг алоқа вазифаси етакчи экани назарда тутилади, яъни кишилар билан алоқа жараёнида тилнинг барча томонлари биргаликда фойдаланилиши ҳисобга олинади. Шу мақсадда тилнинг фонетик томонини ўрганишда сўзнинг маъно ва талаффуз жиҳатдан бирлик ҳосил қилишини, товушнинг сўз маъносини фарқлашдаги ўрнини тушунтиришга катта аҳамият қаратилади.

“Сўз” мавзуси ўтилаётганда ўқувчилар томонидан сўзнинг талаффузи, лексик маъноси, морфологик таркиби, грамматик белгилари, яшалиши, нутқда ишлатилиши ва ёзилишини яхлит тушунишга асосий диққат қаратилади. Бунда ўқитувчи сўзнинг ном бўлиб хизмат қилишини ҳам, морфемик таркиби ва

лексик маъносининг бир-бирига таъсирини ҳам ўқувчиларнинг тушуниб олишларига эришиши лозим.

“Гап” мавзусини ўрганиш вақтида эса ишнинг асосий йўналиши нутқда гапнинг тил бирлиги сифатидаги вазифасини тушунтириш ва ўқувчиларда оғзаки ва ёзма нутқларида гапдан осон фойдаланиш кўникмасини шакллантириш ҳисобланади.

Мактабда тилнинг барча томонларини бир-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганиш она тилини ўргатишнинг етакчи методик тамойили ҳисобланади. Буни амалга ошириш тил ўсувчан, бир-бирига ўзаро таъсир этадиган томонлари мавжуд бўлган мураккаб ҳодиса эканини тушунтиришда илмий асос ҳисобланади.

Бошланғич синфларда она тилини ўргатишнинг мазмунини ва вазифаларини

Мактабларда она тили ўргатишнинг мазмунини жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида давлатимизнинг мактаб олдига қўйган вазифасига мосланган. Бу вазифалар кўп қиррали бўлиб, уларни бажариш ўқувчилар онгини ўстиришга, уларга ғоявий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва меҳнат тарбиясини беришга йўналтирилган. Она тилини ўргатиш натижасида ўқувчиларда ўз фикрини грамматик тўғри, услубий аниқ, мазмунли, оҳангга риоя қилиб ифодалай олиш ва уни имловий тўғри ёза олиш кўникмалари шакллантирилади. Бу вазифа ўқув предмети сифатида ўзбек тилининг ўзига хос хусусияти бўлиб, ўқувчини шахс сифатида шакллантиришга йўналтирилган умумтаълим вазифалари билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

Она тили курсида бериладиган билимлар мазмунини ўзбек тилининг товуш тузилиши ва ёзма нутқда товушларни ифодалаш усуллари ҳақидаги (фонетик ва график); сўзларнинг ўзгариши ва гапда сўзларнинг боғланиши ҳақидаги (грамматик, яъни морфологик ва синтактик); сўзнинг морфемик таркиби ва сўз ясалиш усуллари ҳақидаги (сўз ясалишига доир); сўзларнинг лексик-семантик гуруҳи ҳақидаги (лексикологик); ўзбек тилининг тўғри ёзув тамойиллари ва тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги (орфографик ва пунктуатсион) билимлар ташкил этади. Бу билимлар, биринчидан, грамматик, фонетик, сўз ясалишига оид тушунчаларда, иккинчидан, график, орфографик, пунктуатсион қоидаларда намоён бўлади. Бундан ташқари, ўзбек тили курси фонетик, график, морфологик, синтактик ва бошқа кўникма ва малакаларни ҳам ўз ичига олади.

Тилни ўрганиш жараёнида ўқувчиларда бошқа кўпгина ўқув предметлари учун умумий бўлган кўникмалар (предметлараро кўникмалар)ни ҳосил қилиш устида ҳам иш олиб борилади. Педагогикада бундай предметлараро кўникмаларга анализ, синтез, абстрактлаштириш (тил ҳодисаларини фикран тасаввур этиш), умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш кабилар киради. Ушбу

кўникмаларни ўқувчиларда шакллантириш устида мақсадга мувофиқ ишлаш уларнинг ўқув фаолиятини фаоллаштиришга, билимларини муваффақиятли эгаллашларига имконият яратади. Она тили курсидан ҳосил қилинадиган махсус кўникмалар билан предметлараро кўникмалар, бир-биридан ажратилмаган ҳолда ўқув-тарбиявий жараёнда шакллантирилади.

Бериладиган билим ва ўқувчиларда ҳосил қилинадиган махсус кўникмалар мактаб дастурлари ва давлат таълим стандартида қайд этилган.

Бошланғич синфларда ўрганиш учун тилни онгли эгаллашга ва ўқувчиларда график ва имловий малакаларни шакллантиришга замин бўладиган билимлар танланган. Фонетика ва графика соҳасида ўқувчилар сўзнинг товуш таркибини, унли ва ундош товушларнинг ўзига хос хусусиятларини, сўзда товушнинг маънони фарқлашдаги аҳамиятини тўғри тушунишга имкон берадиган билимларни ўзлаштирадилар, шунингдек, уларга сўзнинг товуш ва график шакли ўртасидаги нисбат (боғланиш)ни онгли аниқлаш, сўзни тўғри ёзиш имконияти яратилади. Морфология соҳасидан ҳам сўзни онгли ўзлаштириш, уни тўғри ишлатиш учун катта амалий аҳамиятга эга бўлган билимлар танланган. Бошланғич синф ўқувчилари II синфдан бошлаб сўз туркумлари (от, сифат, сон, олмош, феъл)ни ҳар хил савияда ўрганадилар.

Синтаксисдан дастурга нутқ бирлиги сифатида гап ҳақидаги, гапда сўзларнинг боғланиши, бош ва иккинчи даражали бўлақлар ҳақидаги билимлар киритилган. Сўзнинг морфемик таркиби юзасидан ҳар бир морфеманинг муҳим белгиларини, уларнинг аҳамияти ва сўзда бир-бирига таъсирини бошланғич синф ўқувчилари тушунадиган ва сўзларни тўғри ёзишда фойдаланишлари учун зарур бўлган ҳажмда маълумот берилган.

Дастурда “Лексика” бўлими алоҳида берилмаган, аммо ўқувчилар сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари (синонимлар, антонимлар) ҳақида, уларнинг лексик маънолари ҳақида сўз туркумлари ва сўз таркибини ўрганиш жараёнида маълумот оладилар.

Бошланғич синфлар она тили курси 1-4-синфларда тилнинг ҳамма томонлари ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганилиши ҳисобга олиниб тузилган, ҳар бир

синфда фонетика, лексика, грамматика ва сўз ясалиши ҳақида элементар билим берилади. Курснинг бундай қурилиши тилнинг барча томонларини бири-бирига ўзаро таъсир этадиган бир бутун ходиса сифатида ўрганишни тақозо этади. Тилни ўрганишга бундай ёндашиш таълим жарёнини ўқувчилар нутқини ўстириш вазифасини ҳал этишга йўналтириш имконини беради.

Дастурнинг “Грамматика, имло ва нутқ ўстириш” бўлими ҳар бир синфда қуйидагича қисмларни ўз ичига олади: “Товушлар ва ҳарфлар”, “Сўз”, “Гап”, “Боғланишли нутқ”. Асосий мавзулар босқичли изчиллик тамойилига асосланиб, ҳар тўрт синфда ўрганилади. Ҳар бир синфда етакчи мавзулар ажратилади. 1-синфда фонетика ва графикага оид мавзуларни ўрганишга катта ўрин берилади, чунки ўқувчилар ўқиш ва ёзиш жараёнини эгаллайдилар. 3-синфда сўзнинг морфемик таркиби ва гапни ўрганиш муҳим ҳисобланади. Сўз ясалишига доир билимлар асосида ўқувчиларда сўзнинг лексик маъносига, ундан нутқда фойдаланишга онгли муносабат ўсади. 4-синфда сўз туркумларини ўрганиш биринчи ўринга қўйилади (морфологик билим чуқурлаштирилади, отларнинг эгалик ва келишик қўшимчаларини, феълларнинг тусловчи қўшимчаларини тўғри ёзиш малакалари шакллантирилади).

Боғланишли нутқ устида тўрт йил давомида грамматик ва орфографик материалларни ўрганиш билан боғлиқ ҳолда режа асосида иш олиб борилади.

Она тили дарсларида тил ҳодисалари маъноси (семантикаси), қурилиши, вазифаси жиҳатидан ўрганилади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган кундан бошлаб жамиятни ислоҳ қилиш сиёсатини кун тартибига қўйди. Барча соҳалардаги каби таълим соҳасини ислоҳ қилиш сиёсати ҳам изчиллик билан амалга оширила бошланди.

Бошланғич таълим бўйича Янги таҳрирдаги Давлат таълим стандарти ҳам мустақиллик давридаги тажрибалар натижаси сифатида майдонга келди. У бошланғич таълим дарсликлари ва методик қўлланмаларининг янги авлодини яратишда дастуруламал вазифасини ўтамоқда.

Бошланғич таълим Давлат таълим стандартининг “Кириш” қисмида “*Бошланғич таълим жараёни боланинг мантиқий тафаккур қила олиш салоҳияти, ақлий ривожланиши, дунёқараши, коммуникатив саводхонлиги ва ўз-ўзини англаш салоҳиятини шакллантиришига, жисмонан соғлом бўлишига, моддий борлиқ гўзалликларини ҳис эта олишига, гўзаллик ва нафосатдан завқлана олиш, миллий урф-одатларни ўзида сингдириш ва ардоқлаш, уларга риоя қилишига ўргатади*”, – деб алоҳида таъкидланган.

Бошланғич таълим олдига қўйилган бу каби талабларни амалга ошириш таълим мазмунини аниқ белгилаб олишни, ўқитишга янгича ёндашувни тақозо этади.

Давлат таълим стандартида таъкидланганидек, “Бошланғич таълим босқичида давлат ва жамият томонидан қўйиладиган талаб”да таълим соҳалари бўйича ўзаро мувофиқлик, мутаносиблик, уйғунлик тўла таъминланган бўлмоғи керак. Шу жиҳатдан бошланғич таълим стандартини белгилаш таълим жараёнининг таркибини ва худди шу таркиб компонентларининг мазмунини модернизатсиялаш, бошланғич таълим жараёнида янги, замонавий педагогик технологияни қўллаш имконини беради.

Бошланғич синфларда она тили таълими мазмуни таълим мазкур босқичига қўйилган талаблардан келиб чиқиб белгиланади.

ФОНЕТИКА ВА ГРАФИКА АСОСЛАРИНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқни эгаллашларида фонетикадан олган билимларининг аҳамияти катта: а) фонетик билимга асосланган ҳолда II синф ўқувчилари савод ўрганиш даврида ўқишни ва ёзишни билиб оладилар; б) фонетик билим сўзни тўғри талаффуз қилиш (товушларни тўғри талаффуз қилиш, урғули бўғинни ажратиш, орфоепик меъёрга риоя қилиш) асосини ташкил этади; в) фонетик билим морфологик ва сўз ясалишига оид билимлар билан бирга ўқувчиларда қатор имловий малакалар (жарангсиз ва жарангли ундошларнинг ёзилиши) шакллантириш учун замин бўлади; г) фонетик билим гапни оҳангига кўра тўғри айтиш, логик урғу ва гап қурилишидаги тўхтамларга риоя қилиш учун зарур; д) сўзнинг товуш томонини билиш унинг маъносини тушуниш ва нутқда онгли қўллаш учун муҳимдир; ҳозир ва ҳозёр, атлас ва атлас сўзлари маъносидаги фарқ фақат урғу орқали ажратилади. Сўзнинг товуш томонини тасаввур қилиш сўзларни талаффузда фарқлаш, айрим сўзларни тўғри талаффуз қилиш ва қўллаш учун зарур.

Ўқитувчи бошланғич синфларда ўқитиладиган барча фанларга оид дарсларда сўзни аниқ ва тўғри талаффуз қилиш устида доимий ишлаб боради, шу мақсадда кўпинча сўзни товуш томондан таҳлил қилишдан фойдаланади.

Мактаб дастурига мувофиқ, бошланғич синф ўқувчилари фонетик-график кўникмалар тизимини ҳосил қиладилар: товушлар ва ҳарфлар, унли ва ундош товушлар, жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундошлар, жуфти йўқ жарангли ва жуфти йўқ жарангсиз ундошлар; сўзни бўғинларга бўлиш, урғули бўғинни ажратиш кўникмаларига эга бўладилар.

Болалар мактабга келгунга қадар ҳам нутқнинг товуш қурилишини амалий ўзлаштирадилар, аммо улар махсус ўқигунларига қадар сўзни бўғинларга бўлишни, сўздаги товушларни изчил талаффуз қилишни билмайдилар. И синф ўқувчиларида сўзни тўғри талаффуз қилиш, бўғинларга бўлиш, ундаги ҳар бир товушни тартиби билан аниқ айтиш кўникмасини шакллантириш устида мақсадга мувофиқ ишлаш, ўз навбатида, анализ, синтез, таққослаш, гуруҳлаш каби ақлий машқларни билиб олишга, шунингдек, товушларнинг табиати, сўз таркибида бир-бирига таъсири каби айрим элементар билимларни ўзлаштиришга имкон беради.

И синфда фонетика ва графикани ўрганишга катта ўрин берилади, чунки ўқувчилар ўқиш ва ёзиш жараёнини шу синфда эгаллайдилар. Бу билимлар кейинги синфларда мустаҳкамланади, такомиллаштирилади.

Товушлар ва ҳарфлар, унли ва ундош товушларнинг хусусиятлари билан таништириш

Товуш мураккаб тушунча бўлгани учун бошланғич синфларда унга таъриф берилмайди. Шунга қарамай, болаларда товуш ҳақида тўғри илмий тасаввур амалий машқлар ёрдамида ҳосил қилинади. Бунда етакчи усул сўздаги товушларнинг талаффузи ҳамда сўзнинг лексик маъноси сўздаги товушларнинг таркибига боғлиқлиги устида кузатиш ҳисобланади. Масалан, *ака, ука, она, она, ота, кул, гул, қора, қара* каби бир унли ёки бир ундош билан фарқланадиган сўзлар ҳар хил луғавий маънони ифодалайди.

Сўзнинг товуш таркиби устида ишлаш савод ўргатиш давриданок бошланади. Болалар бу даврда талаффуз қилинган ёки эшитилган сўз

товушлардан тузилишини билиб оладилар. Улар сўзни товуш томонидан таҳлил қилишга ўрганадилар, яъни сўзни бўғинларга бўладилар, сўздаги товушларни тартиби билан айтадилар. Бунда товуш томондан таҳлилни ҳарф томондан таҳлил билан аралаштирмасликка алоҳида аҳамият берилади.

Сўзнинг товуш таркибини тўғри тасаввур этиш ундаги ҳарфларни тушириб қолдирмай ёки ўрнини алмаштирмай ёзиш малакасини шакллантириш учун ҳам, сўзни тўғри талаффуз қилиш учун ҳам катта аҳамиятга эга. Шунинг учун савод ўргатишдан сўнг ҳам сўзни товуш томондан таҳлил қилиш машқлари ёрдамида сўздаги товушлар таркибини аниқлаш кўникмасини такомиллаштириш устида ишлаб бориш зарур.

Маълумки, нутқ товушлари икки катта гуруҳга бўлинади: *унли товушлар* ва *ундош товушлар*. Буни ўқувчиларга тушунтиришда уларнинг қуйидаги белгилари ҳисобга олинади:

1) талаффуз қилиниш усули (унли товуш талаффуз қилинганда ҳаво оқими оғиз бўшлиғидан эркин равишда ўтади, ундош товуш талаффуз қилинганда, ҳаво оғиз бўшлиғида тўсикқа учрайди);

2) овоз ва шовқиннинг иштироки (унли товушлар фақат овоздан иборат, ундош товушлар талаффуз қилинганда шовқин эшитилади, баъзан шовқин ва қисман овоз эшитилади);

3) бўғин ҳосил қилиш хусусияти (унли товушлар бўғин ҳосил қилади, ундош товушлар бўғин ҳосил қилмайди).

Ўқувчилар бу белгиларни ёдлаб олишларига йўл қўймаслик, аксинча, 1-синфданоқ болаларда товушни талаффуз қилганда, овоз ёки шовқин эшитилганда нутқ аъзоларининг вазиятини кузатиш кўникмасини ўстириб бориш лозим. Бундай кузатишлар ИВ синфда давом эттирилади ва умумлаштирилади. Товушларни ўзлаштиришга бундай ёндашиш, унли ва ундош товушларни пухта ўзлаштиришга имкон бериши билан бирга, ўқувчиларнинг ақлий қобилиятини ўстириш вазифасини ҳам бажаради; хусусан, болалар кузатилган ҳодисанинг бир неча белгиларини таққослашга, умумлаштиришга ўрганадилар.

Ўзбек тили ёзуви товуш ёзуви ҳисобланади, чунки товуш ёзувда ҳарфлар билан ифодаланади. 1-синф ўқувчилари қуйидагиларни билиб олишлари лозим:

- а) товушни талаффуз қиламиз ва эштамиз;
- б) ҳарфни кўрамиз, ўқиймиз ва ёзамиз;
- в) ҳарф – товушнинг ёзувда ифодаланадиган белгиси.

Ўқувчилар кўпинча товуш билан ҳарфни аралаштириб, хатога юл қўядилар. Уларда график малакани шакллантириш учун қуйидагиларни ўргатиш зарур:

1) бир ундош ҳарф ёзувда икки ундош товушни ифодалаши мумкин (масалан, *мактаб* сўзидаги *б* ҳарфи *п* товушини, *мактабим* сўзидаги *б* ҳарфи *б* товушини ифодалайди);

2) *жўжа*, *жажжи* сўзларидаги *ж* товуши (жарангли, портловчи) ҳам, *журнал*, *виждон* сўзларидаги *ж* товуши (жарангли, сирғалувчи) ҳам битта *ж* ҳарфи билан ифодаланади;

3) *тонг*, *кенг* сўзларидаги учинчи жарангли ундош товуш (*нг*) икки ҳарф бирикмаси (*нг*) билан ифодаланади;

4) *ш*, *ч* ҳарф бирикмалари ҳам бир товушни ифодалайди (шамол, чой).

Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар, уларнинг ёзувда ифодаланиши

Ўқувчиларга жарангли ва жарангсиз ундош ундошлар ҳам товушлар талаффузини кузатишга асосланиб таништирилади. Бунда жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундошлар ажратилади. Кузатишда ўқувчилар фаол қатнашиши ва уларга жуфти бор жарангли ундош билан жарангсиз ундошларни ажратиш қанчалик муҳим эканини яққол кўрсатиш учун фақат битта ундош товуш билан фарқланадиган *бақир – пақир*, *гул – кул*, *дил – тил*, *зина – сина*, *жой – чой* каби сўзлардаги товушларни таққослаш мақсадга мувофиқ. Бунда ўқитувчи ўқувчилар диққатини *б-п*, *в-ф*, *г-к*, *д-т*, *з-с*, *ж-ч* товушлари бири жарангли, иккинчиси жарангсиз ундошдан иборат товуш жуфтларини ҳосил қилишига

қаратади, уларнинг талаффузидаги фарқни амалий тушунтиради (жарангли ундош товушларда шовқин ва қисман овоз қатнашади, жарангсиз ундошларда эса фақат шовқин эшитилади). Хаттахтага қуйидагича ёзиб қўйилади:

Жуфти бор жарангли ундошлар: *б, в, г, д, з, ж, џ, з*

Жуфти бор жарангсиз ундошлар: *п, ф, к, т, с, ч, ш, х.*

Жуфти йўқ жарангли ва жуфти йўқ жарангсиз ундошлар билан ҳам ўқувчилар ҳар хил фонетик шароитда товушларни талаффуз қилишни кузатиш жараёнида таништирилади. Бунинг учун ўқувчилар сўз охирида ёки унли товушдан олдин келган *кўл, билим, отам, олмос; қуён, бино; шифонер, фабрика; тонг, сингил; қўй, кийик* каби сўзлардаги жарангли ундошнинг талаффузини таққослайдилар ва *л, м, н, р, нг, й* жарангли ундош товушлар талаффуз қилинганда, овоз ва шовқин эшитилишини, яъни жарангли ундош товуш эканини, буларнинг жарангсиз жуфти йўқлигини (жуфти йўқ жарангли ундош товуш эканини) билиб оладилар. Худди шунга ўхшаш усулда ўқувчилар *қ, ҳ* ундошлари талаффуз қилинганда, фақат шовқин эшитилишини, жарангсиз ундош товуш эканини, жарангли жуфти йўқлигини (жуфти йўқ жарангсиз ундош товуш эканини) билиб оладилар. Кузатиш натижаси хаттахтага қуйидаги кўринишда ёзилади (ёки картонда тайёрланган кўрғазма кўрсатилади):

Жуфти йўқ, жарангли ундошлар: *л, м, н, р, нг, й*

Жуфти йўқ жарангсиз ундошлар: *қ, ҳ*

Болалар жуфти йўқ жарангли ундош товуш сўзнинг охирида келганда ҳам алифбодаги худди шу ҳарф ёзилишини, яъни талаффузи доим ёзилишига мос келишини билиб олишлари етарли. Жуфти бор жарангли ундош товушлар сўз охирида келганда, бундай мослик бўлмайди, яъни кўпинча унинг жарангсиз жуфти талаффуз қилинади (*мактап, озот* каби). Бундай сўзлар ўзбек тилида кўп бўлгани учун И синфданок ўқувчиларни уларнинг айримлари билан таништириш зарурияти туғилади. Дастурга кўра, И синф ўқувчилари *б* ва *д* жарангли ундоши сўз охирида келганда, унинг жарангсиз жуфти *п* ва *т* талаффуз қилиниши билан ва бундай сўзларнинг ёзилишини қандай текшириш билан таништирилади. Уларнинг талаффузи ва ёзилишини текширишда

фонетикага асосланилади. Ўқувчилар фонетик билимларига асосланган ҳолда, жуфти бор жарангли ундошларнинг ёзилишини қуйидагича тушунтирадilar:

– *Китоб* сўзи охирида жуфти бор ундош товушни эшитяпман, шунинг учун сўзни текшириш керак. Шу ундошдан кейин унли товуш эшитиладиган сўз танлайман: *китоби*. *Китоби* сўзида *б* товуши эшитиляпти, шунинг учун *китоб* сўзида *б* ҳарфини ёзаман.

Бундай муҳокама юритиш учун ўқувчилар қуйидаги билим ва кўникмаларни эгаллашлари керак:

1. Жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундош товушларни ажратиш.

2. Сўз охирида келган жуфти бор жарангли ундош товушнинг жарангсиз жуфти эшитилиши, шунинг учун бундай сўзларни текшириш кераклигини билиш.

3. Ундош товуш унли товушдан олдин келганда, бошқа товуш билан алмашмаслигини билиш. Ундош товушдан сўнг унли товуш келган сўз текширувчи сўз бўла олишини билиш.

4. Текширувчи ва текширилувчи сўздаги ундош ҳарфни таққослаш (*китоби* – *китоб*, *мақсади* – *мақсад*, *мақсадга*).

Шундай қилиб, ўқувчилар қандай сўзлар текширишни талаб қилиши ва унинг сабабини, қандай сўзлар текширувчи сўз ҳисобланади ва нима учунлигини билишлари зарур.

Ўқитувчи қандай сўзлар текширишни талаб қилишини тушунтириш учун жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундош товуши бўлган сўзлар устида кузатиш ўтказади: *мактабим* – *мактаб*, *тузи* – *туз* каби.

Ўқувчилар ёзилиши талаффузидан фарқ қиладиган сўзларни ва сўздаги жарангсиз ундош товуш ўзига мос ҳарф билан ифодаланишини таққослаш билан сўзнинг охирида жуфти бор ундош товуш келса, у сўз текширишни талаб қилишига ишонадилар. Текширишга таянган ҳолда, ёзишга имконият яратиш учун ўқувчилар текширувчи сўзни текшириладиган сўздан доим олдин ёзадилар: *авлоди* – *авлод*, *китоби* – *китоб*.

Бўғин устида ишлаш

Бўғин мураккаб тушунча бўлгани учун бошланғич синфларда унинг қоидаси берилмайди. Дастурга кўра, ўқувчиларда сўзни бўғинларга бўлиш кўникмасини шакллантириш вазифаси талаб этилади. Ўқувчилар сўзни бўғинларга бўлишда сўзда нечта унли бўлса, шунча бўғин бўлади, деган тушунчага асосланадилар. Бу тушунчани улар савод ўргатиш давридаёқ ҳосил қиладилар. Болалар ёзилган сўздан дастлаб унли ҳарфни топадилар, кейин сўзда нечта унли бўлса, уни шунча қисм (бўғин)га бўладилар.

И синфда ўқув йилининг биринчи ярмида оғзаки ва ёзма тарзда бўғинларга бўлиш, шунингдек, ўқитувчи топшириғига кўра, муайян бўғинли сўз танлаш машқлари ҳар куни ўтказилади. Сўзни бўғинларга тўғри ва тез бўлиш кўникмасини ҳосил қилиш 1-синфда ўтказиладиган муҳим машқлар қаторига киради. Ўқувчилар ўқиш ва ёзиш жараёнини эгаллашда мана шу кўникмага таянадилар. Ўзбек графикасида бўғин тамойили етакчи тамойил ҳисобланади. Ўқувчи сўзни тўғри ёзиш учун уни аввал бўғинларга бўлади. Бўғинлардаги товушларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини аниқлайди, ундош ва унли товушларни ифодалаш учун зарур ҳарфлардан фойдаланади. Ўқувчи қуйидагича муҳокама юритади:

Дастурга кўра, тутуқ белгили (*маъно, сунъий* каби) сўзларни бўғинга бўлиш ва кўчиришда тутуқ белгиси ҳар доим биринчи бўғинда бўлиши, *катта, икки* каби иккита бир хил ундошли сўзларни бўғинга бўлганда иккита бир хил ундошнинг бири олдинги бўғинда қолиши, иккинчиси кейинги бўғинга ўтиши (*кат-та, ик-ки* каби) ўқувчиларга 2-синфдаёқ ўргатилади⁹.

⁹ Бошланғич таълим бўйича янги таҳрирдаги ўқув дастури. //“Бошланғич таълим”, 2005.– № 5. 26-бет

ГРАММАТИКА ВА СЎЗ ЯСАЛИШИГА ОИД ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МЕТОДИК АСОСЛАРИ

Бошланғич синфларда морфологиядан “от”, “сифат”, “сон”, “фeyл”, “олмош” тушунчаларини; сиктаксисдан “гап”, “eга”, “кесим”, “иккинчи даражали бўлак”, “уюшиқ бўлак”, “ундалма” каби тушунчаларни; сўз ясалишидан “ўзак”, “қўшимча”, “ўзакдош сўзлар” каби тушунчаларни шакллантириш устида иш олиб бoрилади.

Ўқитувчи тушунчаларни шакллантириш жараёнини бошқариш, ўқувчилар ақлий фаолиятини тўғри ташкил этиш учун тушунча нималигини, тушунчани билиб олиш жараёнининг хусусиятларини, тушунчани ўзлаштириш қандай шароитда натижалироқ бўлишини кўз олдига аниқ келтириши лозим.

Грамматик тушунчаларнинг моҳияти.

Уларни ўзлаштиришдаги қийинчиликлар

Тушунча атроф-муҳитдаги предмет ва ҳодисаларнинг муҳим белгилари ва ўзаро алоқадорлиги акс эттирилган тафаккур шаклини тасвирлаб кўрсатади.

Грамматик тушунчаларда ҳам, бошқа тушунчалар каби, ҳодисаларнинг муҳим белгилари умумлаштирилган ҳолда акс эттирилади. Тил ҳодисаларининг ўзига хос хусусияти, яъни тушунчанинг мазмун томони грамматик тушунчанинг ўзига хос хусусиятини келтириб чиқаради. Тил ҳодисалари, тил категориялари бошқа ҳодисаларга нисбатан жуда мавҳумлиги билан фарқланади. Биологик тушунчаларни шакллантиришда белгиларини кузатиш, бир тизимга солиш ва умумлаштириш мумкин бўлган аниқ ҳодисалар ва предметлар материал сифатида асос қилиб олинади. Грамматик тушунчалар эса сўз, сўз бирикмаси, гап, морфема, лексема, фонема ва бошқаларнинг ўзига хос муҳим белгиларини аниқлаш ва умумлаштириш натижаси ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, кишилар томонидан яратилган грамматик тушунчага асос бўлган дастлабки материалнинг ўзи етарли даражада мавҳумдир. Демак,

грамматик тушунчалар умумлаштирилганларнинг яна умумлаштирилгани ҳисобланади.

Грамматик тушунчанинг бу хусусиятлари туфайли ўқувчиларда тушунча жуда кўп қийинчилик билан шаклланади. Грамматик тушунчани билиб олиш учун мавҳум тафаккур маълум даражада ривожланган бўлиши лозим. Мавҳум тафаккур таълим жараёнида вужудга келади ва махсус машқларни талаб қилади. Бу машқлар муайян ақлий кўникмаларни ва лингвистик тасаввур ҳамда билимлар йиғиндисини шакллантиришга қаратилган бўлиши зарур. Кўпгина рухшунос олимларнинг текширишлари натижасида аниқланишича, тушунчани шакллантириш жараёни тафаккурга оид анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш, аниқлаштириш амалларини билиб олиш жараёни ҳам ҳисобланади. Ўқувчиларда тушунчани шакллантиришнинг натижаси уларнинг мавҳумлаштириш фаолиятининг қай даражада ўсганлигига боғлиқ.

Мавҳумлаштиришда қийналадиган ўқувчилар сўзларни таққослай олмайдилар ва уларнинг муҳим грамматик белгиларига кўра бир гуруҳга бирлаштира олмайдилар, тушунчани шакллантиришда қийналадилар ва хатога йўл қўядилар. Масалан, феъл ўрганилганда ўқувчилар феъл предметнинг ҳаракатини билдиришини билиб оладилар. *Юрмоқ, ўқимоқ, олмоқ* каби феълларда лексик маъно грамматик маънога мос келади. Кўп феълларда бундай мослик бўлмайди. Грамматикада предмет ҳаракати дейилганда, ҳаракат билан бирга предметнинг ҳолати, унинг бошқа предметларга муносабати, предмет белгисининг ўзгариши кабилар ҳам тушунилади: *ухламоқ, ўйламоқ, севмоқ, ўсмоқ, кўкармоқ* ва ҳоказо. Предмет ҳаракатини бундай кенг маънода, умумлаштирилган ҳолда тушуниш эндиgina тилни ўргана бошлаган ўқувчиларга қийинлик қилади, улар ҳаракатни кўпроқ юриш, силжиш маъносида аниқ тасаввур қиладилар. Шунинг учун феълни ўрганишнинг бошланғич босқичида *ётмоқ, касалланмоқ, турмоқ, қизармоқ* каби сўзларни предмет ҳаракатини билдиради деб ҳисобламайдилар. Бундай ҳодисани отни ўрганишда ҳам учратиш мумкин. Айрим ўқувчилар *тинчлик, қаҳрамонлик, қадам* каби сўзларни от туркумига киритмайдилар. Тушунчани шакллантириш

учун ўқувчиларда мавҳумлаштириш кўникмасини ўстириш, улар диққатини сўзнинг аниқ лексик маъносидан грамматик маъносига қаратиш ва шу гуруҳдаги сўзларга оид умумий, грамматик белгиларни ҳисобга олган ҳолда, уларни бир гуруҳга бирлаштириш талаб этилади. Масалан, к и м? ёки н и м а? сўроғига жавоб бўладиган барча сўзлар “от” туркумига бирлашади; предмет билдириш, сон (бирлик ва кўпликда келиш), эгалик кўшимчалари билан ўзгариш, келишиклар билан турланиш бу сўзлар учун умумий грамматик белгилар ҳисобланади. Тушунчани шакллантиришда хатонинг олдини олиш учун таълим бериш жараёнида қатор методик талабларга риоя қилинади.

Тушунчани ўзлаштириш устида ишлаш жараёни

Грамматик тушунчани ўзлаштириш узок давом этадиган ва кичик ёшдаги ўқувчилар учун анча мураккаб жараёндир. Ўқитувчи бошланғич синфларда тушунчани ўзлаштиришга оид ишларни ташкил этишда ўрганиладиган тушунчанинг лингвистик моҳиятини, билимларни ўзлаштириш жараёнининг психологик-дидактик хусусиятларини, ўқувчиларнинг нутқий ва ақлий ўсиши бир-бирини тақозо этишини, грамматик билимнинг нутқдаги ўрнини асос қилиб олади.

Грамматик тушунчаларда тил ҳодисаларининг муҳим белгилари умумлаштирилади. Тушунчани ўзлаштириш устида ишлаш жараёнида ўрганиладиган тушунчанинг муҳим белгиларини ажратиб мақсадида муайян тил материали анализ қилинади. Масалан, сўз ўзгартувчи кўшимча учун қуйидаги икки муҳим белги характерли:

- 1) сўз ўзгартувчи кўшимча – сўзнинг ўзгарадиган қисми;
- 2) сўз ўзгартувчи кўшимча синтактик вазифани бажаради, яъни гапда сўзларни боғлаш учун хизмат қилади.

Тушунчани ўзлаштиришга оид ишларда ўқитувчи муайян бир тушунчанинг муҳим белгиларини аниқлаб олади, дастур талабига кўра, шу синф ўқувчиларини тушунчанинг қандай белгилари билан таништиришни,

фойдаланганда яхши натижа берадиган лексик материалларни, методик усул ва воситаларни белгилаб олади.

Тил материални анализ қилиш жараёнида ўрганиладиган тушунчанинг муҳим белгилари ажратилади (*тушунча устида ишлашнинг биринчи босқичи*), сўнг белгилар ўртасидаги боғланиш топилади, бир тушунчанинг хусусияти сифатида улар орасидаги ўзаро муносабати аниқланади, атама берилади (*тушунча устида ишлашнинг иккинчи босқичи*). Ўқувчилар ўрганилган тушунча моҳиятини англашлари ва билимларни нутқ тажрибасига татбиқ этишлари учун тушунча таърифни аниқ ифодалаш устида ишланади (*тушунча устида ишлашнинг учинчи босқичи*); *тўртинчи босқич*да ўрганилган категорияни билиб олиш учун машқ қилинади; амалий вазифани ҳал қилиш мақсадида (фикрни аниқ ифодалаш, сўзни ва гапни тўғри ёзиш учун) ўқувчиларда тушунчага асосланиш кўникмаси шакллантирилади.

Шундай қилиб, тилга оид тушунчаларни шакллантириш жараёни шартли равишда тўрт босқичга бўлинади:

Биринчи босқич – тушунчанинг муҳим белгиларини ажратиш мақсадида тил материални таҳлил қилиш. Бу босқичда маълум сўз ва гапларнинг лексик маъносидан келиб чиқиб мавҳумлаштириш амалга оширилади ва шу тил ҳодисаси, тил категорияси учун умумий ҳисоблангани ажратилади. Ўқувчилар таҳлил қилиш ва мавҳумлаштириш ақлий амалини билиб оладилар.

Иккинчи босқич – тушунчанинг белгиларини умумлаштириш, улар орасидаги боғланишни аниқлаш(тушунчаларнинг ички боғланишини аниқлаш), атамани бериш. Ўқувчилар таққослаш ва таркиб амалини билиб оладилар.

Учинчи босқич – тушунча таърифни ифодалашни тушуниш, белгилар моҳиятини ва улар орасидаги боғланишни аниқлаш.

Тўртинчи босқич – янги тил материали асосида ўрганилаётган тушунчани аниқлаштириш, билим тажрибага татбиқ этиладиган машқлар ишлаш, ўрганилаётган тушунчанинг илгари ўзлаштирилган тушунчалар билан боғланишини аниқлаш.

Кўрсатилган босқичларни “феъл” грамматик тушунчасини шакллантириш жараёни мисолида кўриб чиқайлик:

Тушунча устида ишлаш тил материалени таҳлил қилиш ва тушунчанинг муҳим белгиларини аниқлашдан бошланади. Кўпгина текширишлар, агар ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида муайян вазифани бажариш билан дастлабки тил материалени ўзлари тузсалар ёки танласалар, уларнинг аналитик фаолияти самарадорлиги ортишини кўрсатди. Масалан, ўқувчилар ҳаракатларини кузатиш асосида гап тузадилар. Дарсда ўқувчиларни феълдан фойдаланиш ва эътибор билан ёзишга ундайдиган қулай нутқий вазият яратилади. экскурсия, яқинда кўрилган фильм, шу дарсда кўрсатилган диафильмнинг бирор қисми, ўқилган ҳикоя, расм материали юзасидан гаплар тузиш ҳам мумкин. Гап тузишда фикрни аниқ ифодаладиган керакли сўз (феъл)ни жамоа бўлиб топиш имконини берадиган вазият яратиш муҳимдир. Масалан, мавзунини ўрганишдан олдин ўқувчилар баҳорда табиатда юз берадиган ўзгаришларни кузатадилар.

Ўқитувчи: – Баҳорда табиатда қандай ўзгаришлар юз беради?

Ўқувчилар: – Кунлар исийди.

– Ўтлар кўкаради.

– Дарахтлар куртак чиқаради.

– Бодом гуллайди.

– Дастлаб шафтоли, ўриклар гуллайди.

– Олма кейинроқ гуллайди.

Ўқувчилар ўқитувчи тавсия қилган бир неча гапни изоҳлаб ёзадилар.

Ўқитувчи: – Нарсанинг ҳаракатини ифодалаш учун сиз қайси сўзлардан фойдаландингиз? Уларнинг тагига икки тўғри чизиқ чизинг (Ўқувчилар вазифани бажарадилар).

– Ҳаракатни билдирган сўзларга сўроқ беринг ва таққосланг (Ўқувчилар *нима қилди? нима қиляпти? нима қилади?* сўроқларини берадилар).

– энди дарсликда феъл ҳақида нима дейилганини ўқинг.

– Шахс ва нарсанинг ҳаракатини билдирган сўзлар қандай аталади, улар қандай сўроқларга жавоб бўлади?

– *Бодом гуллади. Олма гуллайди* гапларини гап бўлакларига кўра таҳлил қилинг (Ўқувчилар эганинг тагига бир, кесимнинг тагига икки тўғри чизик чизадилар)

– *Гуллади, гуллайди* феъллари гапда қайси бўлак вазифасида келган? (Кесим.)

– энди феъл ҳақида нималарни билиб олдингиз? Режадан фойдаланиб айтинг (умумлаштиринг):

1. Феъл нима? (*Сўз*)

2. Нимани билдиради? (*Шахс ва нарсанинг ҳаракатини*)

3. Қандай сўроқларга жавоб бўлади? (*Нима қилди? Нима қиляпти? Нима қилади?*)

4. Қайси гап бўлаги вазифасида келади? (*Кесим*)

– Китобдаги қоидада режанинг қайсиларига жавоб берилган? Режани ўқинг ва унга жавоб беринг.

Ўқувчилар китобдаги ва қўшимча машқларни ишлайдилар.

– Феълдан бошқа яна қандай сўз туркумларини биласиз? (От, сифат, сон, олмош)

– Сўзларни таққосланг: *гул, гулли, гуллади*. Сўз туркумлари (от, сифат, феъл) бир-биридан қандай фарқланади? (Ўқувчилар режадан фойдаланиб жавоб берадилар).

Ўқувчилар мустақил бир неча гап тузадилар, айримларини ёзиб, феълларнинг тагига чизадилар.

Бу дарс фрагментида тушунча билан таништириш жараёнининг юқоридаги тўрт босқичи қисқа шаклда ўз аксини топган. Бироқ бу дарсда ўқувчилар тушунча билан фақат таништирилди, уни ўзлаштириш учун эса дастурда мавзуни ўрганишга ажратилган барча дарслардаги машқлар тизимини бажариш лозим. Мавзуни ўрганиш жараёнида “Феъл” тушунчаси чуқурлашади ва кенгаяди, ўқувчилар феълнинг янги белгиларини ўрганадилар (феълларда бўлишли ва бўлишсизлик, уларнинг шахс-сон қўшимчалари билан тусланиши, феъл замонлари). Ўқувчиларда феълларни шахс-сон, замон, бўлишсизлик

кўшимчалари билан ўзгартириш ва фикр баён этиш мақсадига мос феъл шакллари билан нутқда тўғри фойдаланиш кўникмаси шакллантирилади.

Тушунчани шакллантириш жараёнида сўзнинг лексик маъноси, унинг гап таркибида бошқа сўзлар билан бирга келгандаги маъноси аста-секин аниқланиб, ойдинлаштирилиб борилади, оғзаки ва ёзма нутқда сўзни услубий тўғри ишлатиш кўникмаси орта боради. Бунинг учун ўқувчилар сўзнинг кўп маънолилиги, ўз ва кўчма маънода ишлатилиши, синоним ва антоним сўзлар билан элементар таништирилади.

Ўрганилган грамматик белгиларни амалга кенг татбиқ этиш ва улардан жонли нутқда алоқа мақсадида бевосита фойдаланиш учун грамматик тушунчани шакллантиришда ўқувчиларда мавҳумлаштиришни ва сўзлар учун характерли бўлган умумий грамматик белгиларни синтезлашни ўстириш зарур, шунингдек, улар сўзнинг лексик маъносини чуқур билишларига эришиш муҳимдир. Булар ўқувчиларнинг нутқини ўстириш моҳиятини акс эттиради, яъни ўқувчилар нутқда сўзлардан амалий фойдаланишга, сўзнинг лексик маъносини тор тушунишдан чуқурроқ тушунишга ўтадилар, сўзнинг лексик ва грамматик маънолари бир-бирига таъсир қилишини тушуна бошлайдилар, натижада нутқда сўзлардан онгли фойдаланишга асос яратилади.

Грамматик тушунчаларнинг самарали ўзлаштиришнинг таъминлайдиган методик шартлар

И. Ўқувчилар ақлий фаолиятини фаоллаштириш. Билимни ўзлаштиришнинг натижаси маълум даражада ўқитиш методларига боғлиқдир. Баён методи асосан ўқувчиларнинг эслаб қолишига мўлжалланади ва уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштира олмайди, шунинг учун кутилган натижани бермайди. Мактаб тажрибасини оммалаштириш ва олимлар (Л. В. Занков, Ю. Н. Бабанский, В. П. Стрезикозин ва бошқ.)нинг махсус текширишлари кўрсатишича, изланиш методлари (бошланғич синфларда қисман изланиш методи) кўпроқ самарали ҳисобланади. Грамматик тушунчани шакллантиришда

изланиш вазияти ўқитувчи берган вазифа ва уни жамоа бўлиб бажариш вақтида яратилади. Изланиш вазияти ўқувчиларни янгиликни билишга қизиқтиради ва вазифани бажариш усулини мустақил равишда ижодий танлашга ундайди. Масалан, ўқувчиларни сўз ясовчи қўшимчалар билан таништиришда ўқитувчи хаттахтага *гул – гулчи, галла – галлакор, трактор – тракторчи* каби сўзларни икки устун тарзида ёзади. Ўқувчиларга *“Икки устун шаклида ёзилган сўзларни кузатинг, маъноларидаги фарқини ўйлаб кўринг, шу сўзларнинг маъносини фарқлашга хизмат қилаётган қисмини топинг”* топшириғи берилади. Биргаликда ўтказилган муҳокамадан сўнг ўқувчилар қуйидагича хулосага келадилар:

– *“Гул”* сўзи ўсимликнинг бир турини, *“гулчи”* эса гулларни парвариш қилувчи киши маъносини билдиради; *“галла”* – ўсимлик, *“галлакор”* – галла етиштирувчи киши; *“трактор”* сўзи қишлоқ хўжалик машинасини, *“тракторчи”* эса тракторда ишловчи киши маъносини билдиради. Сўзнинг *-чи, -кор* қисми икки сўзнинг маъносини фарқлашга хизмат қилади; *-чи, -кор* алоҳида келганда маъно англатмайди, булар қўшимча; сўзга қўшилганда ишловчи, шуғулланувчи киши маъносини англатяпти, яъни янги маъноли сўз ҳосил бўляпти; демак, *-чи, -кор* сўз ясовчи қўшимча.

Муаммоли вазиятни орфографик мавзу билан таништириш жараёнида ҳам яратиш мумкин. Масалан, ўқитувчи ***“Ҳайвонларга қўйилган номнинг бош ҳарф билан ёзилиши”*** мавзусини тушунтириш учун ўқувчиларга *“Ким қандай уй ҳайвонларини боқади? Уларга ўзингиз ном қўйганмисиз? Қандай ном қўйгансиз?”* каби саволларни беради. Ўқувчилар тартиб билан ўзлари боқаётган ҳайвонлари ва унга қўйган номларини айтадилар (*мушук – Мош, кучук – Олапар, сизир – Таргил, от – Лочин* каби); ўқитувчи икки устун шаклида хаттахтага ёзиб боради. Ўқитувчи *«Икки устун шаклида ёзилган сўзларни ўқинг, уларни таққосланг. Уларнинг ёзилишида қандай фарқ бор? Нима учун? Исботланг»* топшириғини беради. Бу савол-топшириқлар характери болаларни ўйлашга, изланишга мажбур қилади. Улар биринчи устундаги сўзлар кичик ҳарф билан, иккинчи устундагилар эса катта (бош) ҳарф билан ёзилганини

айтадилар, аммо нима учун шундай ёзилганини исботлашга уларнинг билимлари етишмайди. Шундай қилиб, муаммоли вазият яратилади. Ўқувчилар янги материални ўрганиш зарурлигини сезадилар. Бу методда энг муҳим жиҳат муаммоли вазият яратиш, тил ҳодисаларини таҳлил қилиш, ўзаро таққослаш омилларини бажариш билан болаларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш ҳисобланади. Сухбат-муҳокама жараёнида муаммони ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчиларнинг ўзлари ҳал қилишлари ёки ўқитувчи томонидан ҳал қилиниши ҳам мумкин.

Муҳокаманинг бориши билимлар асосида топшириқларни фаол бажаришни, фаол ақлий фаолиятни талаб қилади.

III. Ўқувчиларда сўз ва гапга лингвистик муносабатни ўстириш устида мақсадга йўналтирилган ишлар. Ўқувчиларда сўз ва гапга лингвистик муносабат назарий билимларни ўзлаштириш, мавҳум тафаккурни ўстириш жараёнида шакллантирилади ва тилнинг семантик ҳамда грамматик томонининг бир-бирига таъсирини англашни билдиради.

Ўқувчилар тилни уларда тил бирликларига, хусусан, уларнинг асосийлари бўлган сўз, морфема, сўз бирикмаси, гапга лингвистик муносабатни параллел шакллантириш билан бирга онгли ўзлаштирадилар. Сўзга лингвистик муносабат сўзни товуш-ҳарф томонидан таҳлил қилиб, унинг товуш ва график томони ўртасидаги боғланишини аниқлаш, сўзни морфемик таҳлил қилиш ва сўзга лексик маъно беришда морфеманинг ўрнини тушуниш; сўзни грамматик таҳлил қилиш ва шу сўзнинг муайян сўз туркумига оид экани билан унинг грамматик белгилари ўзаро боғлиқлигини тушуниш кўникмасининг шаклланишига қараб ўсиб боради.

Лингвистик муносабат ўқувчиларда аста-секин шакллантириб борилади, уларда билиш, тушуниб олиш савияси ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, III синф ўқувчилари гапдаги сўз бирикмаларини топадилар, аммо у сўз бирикмасидаги сўзлар ўзаро қандай, яъни нималар ёрдамида боғланганини тушунтира олмайдилар. IV синф ўқувчилари гапдаги сўз бирикмасини топадилар ва сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ўзаро сўз ўзгартувчи

қўшимчалар (келишик, шахс-сон қўшимчалари) ёки оҳанг ёрдамида боғланганини тушунтирадилар, яъни боғланиш грамматик воситалар билан ифодаланишини кўрсатадилар. Бу сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг боғланиш моҳиятини элементар даражада тушуниш бўлиб, уни юқори синфларда чуқурроқ (сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг боғланиш турлари, бош ва эргаш сўзнинг хусусиятларини) тушунадилар.

Ўқитувчи ўқувчиларда сўзга, сўз бирикмаси ва гапга лингвистик муносабатни таълим жараёнида мақсадга мувофиқ ўстириб боради, хусусан, ўрганиладиган категорияни ўқувчи тушуниб олишига ғамхўрлик қилади.

ИИИ. Янги тушунчани илгари ўрганилган тушунчалар тизимига киритиш тушунчани ўзлаштириш, билимни нутқ тажрибасига татбиқ этишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Тушунчалар орасида боғланишни вужудга келтириш, амалга ошириш ўқувчиларнинг ўзбек тилидан эгаллайдиган билимлар тизимига ҳамда тилдан онгли фойдаланишига пойдевор бўлади. Тушунчалар орасидаги боғланишни билиб олиш амалий (грамматик, орфографик, нутқий) вазифаларни ҳал қилишда назарий билимларни кўпроқ татбиқ этишга имкон беради.

Тушунчалар орасидаги боғланишни аниқламай, уларни билимлар тизимига киритмай туриб, ўқувчилар тилни онгли ўзлаштира олмайдилар.

Бошланғич синф ўқувчилари ўзлаштирадиган асосий боғланиш йўллари қуйидагилар:

1. Сўзга бериладиган морфологик сўроқлар ва уларнинг грамматик белгилари (ким?, нима? сўроғига жавоб бўлган сўз шахс ва нарсани билдиради → бирлик ва кўпликда қўлланади → эгалик қўшимчалари билан ўзгаради → келишиклар билан турланади; қандай?, қанақа? сўроғига жавоб бўлган сўз шахс ва нарсанинг белгисини билдиради → ўзгармайди; неча?, нечанчи? сўроғига жавоб бўлган сўз шахс ва нарсанинг сони ва тартибини билдиради → асосан, ўзгармайди; нима қилди? нима қияпти?, нима қилади? сўроғига жавоб бўлган сўз предмет ҳаракатини билдиради → бўлишли ёки бўлишсиз шаклда

қўлланади → шахс-сон қўшимчалари билан тусланади → ўтган, ҳозирги ва келаси замондан бирини кўрсатади).

2. Сўз туркуми – гап бўлаги бўлади (от гапда эга ёки иккинчи даражали бўлак, сифат – иккинчи даражали бўлак, сон – асосан, иккинчи даражали бўлак, феъл – кесим вазифасида келади).

3. Бош келишиқдаги от – эга, бошқа келишиқлардаги отлар – иккинчи даражали бўлак бўлади.

4. Кишилиқ олмошлари феълларда шахсни ифодалайди (агар феъл *мен* ёки *биз* олмошлари билан қўлланса, *И* шахс, *сен* ёки *сиз* олмошлари билан қўлланса, *ИИ* шахс ифодаланади).

5. Умумий ўзак ва ўзакдош сўзларнинг маъносидаги умумийлик (ўзакнинг умумийлиги ўзакдош сўзларнинг маъносидаги ўхшашликка сабаб бўлади).

6. Сўзнинг лексик маъноси ва унинг морфемик таркиби (сўзнинг морфемик таркиби ўзгарса, кўпроқ унинг лексик маъноси ўзгаради: *гул* – *гулчи*, *гулдон*, *гулла* каби).

ИВ. Айрим тил категориялари боғланишининг моҳияти янги тил категориясини ўрганиш жараёнида очилади, шунингдек, бир ёки бир неча тил категорияси ўрганилгандан кейин ойдинлашади. Масалан, сўзнинг лексик маъноси ва унинг морфемик таркиби сўзнинг маъноли қисмларини ўрганиш жараёнида бирйўла муҳокама қилинади, чунки у ёки бу морфеманинг ролини бошқача йўл билан тушунтириб бўлмайди; ўқитувчи сўз таркибини ўзгартиради ва шу билан боғлиқ ҳолда сўз маъносининг ўзгаришини кўрсатади, бу ўзгариш сўзнинг қайси қисми (сўз ясовчи қўшимча) ҳисобига ҳосил бўлганини тушунтиради: *ишчи* – *ишла* – *ишчан*; *пахтакор* – *пахтазор*.

Феълларнинг шахс-сонда тусланиши кишилиқ олмошлари ўрганилгандан сўнг, феълда шахс кишилиқ олмошларининг уч шахсни кўрсатиши билан боғлаб ўрганилади.

Мактабда грамматик материални ўрганиш амалий йўналишга эга бўлгани ва, биринчи навбатда, ўқувчиларнинг нутқий ва ақлий ривожланишига хизмат

қилгани учун, бир тил категориясининг бошқасига тобелигини ва бир-бирини тақозо қилишини тушуниш билан бирга, ўқувчиларнинг бу ҳақдаги билимларидан амалий вазифаларни ҳал қилишда, яъни сўзларни ёзиш, гап тузиш, сўзни таҳлил қилишда фойдаланишга ўргатиш ҳам муҳимдир. Ўқитувчи тилни ўргатиш вазифаларини ҳисобга олиб, доимо ўқувчиларнинг нутқий тажрбасига суянади ва тил категорияларининг боғлиқлиги ҳақидаги билимларни тажрибага татбиқ этиш жараёнига йўналтиради. Билим компонентлари ўртасидаги боғланишни аниқлаш билимни тажрибага, ўқувчиларнинг ёзма ва оғзаки нутқига татбиқ этиш имконини беради.

Она тилини ўрганиш жараёнида билимларнинг изчиллиги қандай таъминланади? Аввало, мактаб дастури лингвистик материални ўрганишда янги ўрганиладиган материалнинг илгари ўрганилганлар билан илмий асосланган боғланишини аниқлашга имкон берадиган изчилликни кўзда тутаяди. Ўқитувчи бу боғланишнинг моҳиятини методик жиҳатдан аниқ кўз олдига келтириши зарур. Ўзаро боғлиқ бўлган тил ҳодисаларини кетма-кет ва параллел ўрганиш мумкин. Буларнинг қайси биридан фойдаланиш маъқулроқ деган масала кўпроқ материалнинг лингвистик моҳиятидан келиб чиқиб ҳал қилинади. Масалан, кишилик олмошлари феълдан олдин ўрганилади, бу феълнинг шахс-сонда тусланишини кишилик олмошларига боғлаб ўрганиш имконини беради. Ўқитувчи янги ўрганиладиган материални илгари ўрганилганлар билан боғлайди. Бунинг учун тил тушунчаларини таққослайди ва бир-бирига қарама-қарши қўяди. Масалан, сўз ўзгартувчи қўшимчаларни ўрганишда улар сўз ясовчи қўшимчалар билан таққосланади (сўз ясовчи қўшимча янги сўз ҳосил қилиш учун хизмат қилса, сўз ўзгартувчи қўшимча сўзнинг шаклини ўзгартириш учун, яъни гапда сўзларни боғлаш учун хизмат қилиши аниқланади).

В. Тушунчани кўрғазмали ўрганиш. Тушунчани шакллантиришнинг турли босқичида кўрғазмалиликдан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Тушунча белгилари билан таништиришнинг бошланғич босқичида кўрғазмалиликдан ўрганиладиган ҳодисанинг белгиларини нутқда аниқ кўрсатиш мақсадида

фойдаланилади. Тил тушунчаларини шакллантиришда фойдаланиладиган кўргазмали воситаларнинг ўзига хос хусусияти ўрганиладиган объект ҳисобланган сўз, сўз бирикмаси, гап, гап бўлаги ва бошқаларга мос бўлади. Шундай экан, кўргазмали воситаларга жадвал, чизма, бирор предмет, унинг расми билан бир қаторда тил материалнинг ўзи ҳам киради. Танланган матнлар, алоҳида сўз ва гапларда ўрганилаётган ҳодиса аниқ ва лўнда берилган, нутқий вазифаси ва грамматик хусусияти равшан кўрсатилган бўлиши керак. Бу ички кўргазмалилик ўқувчиларга тушунча белгиларини мавҳумлаштириш, ўрганилаётган ҳодисани бирор томондан ўхшаши бўлган бошқа ҳодисалар орасидан топиш имконини беради. Масалан, ўзакдош сўзларни ўрганишда таркибида бир неча ўзакдош сўз бўлган матндан фойдаланиш мақсадга мувофиқ: 1. *Мактабимиз ҳовлисида катта гулзор бор. Унга ҳар хил гул экилган. Гулларни гулчи ўқувчилар парвариши қиладилар.* 2. *Раҳимнинг отаси заводда ишлайди. У илғор ишчи. Раҳимнинг ўзи – ишчан бола.* Бу икки матнда учтадан ўзакдош сўз бўлиб, уларнинг икки муҳим белгиси (бир хил умумий қисмга эгаллиги ва маъноларидаги ўхшашлик)ни ҳисобга олган ҳолда, ўзакдош сўзлар юзасидан умумлаштириш имкони туғилади. Бундан ташқари, ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида ўзакдош сўзни шу сўзларнинг бир шакли бўлган сўз (*гулларни*) билан таққослаб, ўзакдош сўзлар билан сўз шакли ўртасидаги фарқ ҳақида элементар тушунчага эга бўладилар.

Тушунчанинг моҳиятини очишга қаратилган вазифаларнинг ўзи ўқувчиларни уларни бажаришга ундаши, мажбур этиши лозим. Бу билан тушунча кўргазмалилиги таъминланади. Масалан, гапнинг уюшиқ бўлаклари тушунчасининг моҳиятини очишда икки-уч гапдан битта гап тузиш вазифасини бериш мақсадга мувофиқ. Масалан, *Баҳорда биз қалдирғочларни қувониб кутиб оламиз. Баҳорда биз майналарни қувониб кутиб оламиз. Баҳорда биз чуғурчуқларни қувониб кутиб оламиз. – Баҳорда биз қалдирғочларни, майналарни, чуғурчуқларни қувониб кутиб оламиз.* Гаплар гап бўлаклари жиҳатидан таҳлил қилинади; ўқувчилар учала гапда такрорланган сўзларни айтадилар; бундай ҳолларда кишилар уч гап ўрнига битта гапдан

фойдаланишларини тушунадилар. Шундай қилиб, улар уч гапдан битта гап тузадилар, уни гап бўлакларига кўра таҳлил қиладилар, чизмасини тузадилар. Бу вазифаларни бажариш билан ўқувчилар кўрғазмали хулоса чиқарадилар: бир кесимга бир неча иккинчи даражали бўлак боғланиши ва улар бир хил сўроққа (нималарни?) жавоб бўлиши мумкин; бир бўлакка қарашли ва бир хил сўроққа жавоб бўлган бундай сўзлар *гапнинг уюшиқ бўлаклари* дейилади. Юқорида келтирилган мисолларда фойдаланилган кўрғазмалилик ўрганилаётган тил ҳодисаларининг белгиларини ажратишга қаратилган, яъни кўрғазмалиликдан тушунчани таърифлашдан олдин фойдаланилган.

Дарсда фойдаланиш учун кўрғазма материал танлашда ўқитувчи қўйилган мақсадга кўра ўқувчилар нимани билиб олишларини аниқ кўз олдига келтириши керак. Бир кўрғазма материалдан турли мақсадларда фойдаланиш мумкин. Масалан, предмет ёки унинг расмидан сўзнинг лексик маъносини тушунтиришда ҳам, грамматик тушунчани шакллантиришда ҳам фойдаланиш мумкин. Ўқувчиларни сифатнинг нутқдаги аҳамияти билан таништириш учун ўқитувчи берилган предметни тасвирлаш, унинг белгиларини айтиш вазифасини топширади. Ўқувчилар ҳар қандай предметни тасвирлаш учун ўз нутқларида сифатлардан фойдаланадилар. Бу – табиий. Ўқитувчи *“Предметни тасвирлашда сиз қайси сўзлардан фойдаландингиз? Нима мақсадда?”* каби саволлар бериб, болалар диққатини ўрганиладиган грамматик тушунчанинг (бу ўринда сифатнинг) белгиларига қаратади. Ўқувчилар предметни тасвирлаш учун қайси сифатлардан бир предметни бошқасидан ажратиш мақсадида фойдаланганликларини айтадилар. Бу мисолда кўрғазмали материал нутқда грамматик тушунча (сифат)нинг ролини кузатиш мақсадида фойдаланилади ва ўқувчилар аниқ материалдан умумлаштиришга ўтадилар.

Тушунчани шакллантиришни учун жадвал ва чизмалардан кенг фойдаланилади. Бу кўрғазмалардан кўпроқ тушунча белгилари ажратилгандан сўнг мавҳумлашган белгиларни умумлаштириш, улар ўртасидаги боғланишни аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Шундай қилиб, грамматик тушунчани ўзлаштиришга ёрдам берадиган асосий методик шартлар ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштириш, уларни янги билим олиш учун қизиқтириш, ўқувчиларнинг нутқий тажрибасига таяниш, билимларнинг тизимлилиги, ўқувчиларда тил бирликларига лингвистик муносабатни шакллантириш устида мақсадга мувофиқ ишлаш ҳисобланади.

Грамматик ва сўз ясалишига оид машқлар

Мактабда тилдан назарий билимни ўрганишдан мақсад фикрни оғзаки ва ёзма тарзда грамматик тўғри ва услубий аниқ ифодалаш учун ундан онгли фойдаланиш ҳисобланади. Бироқ назарий билимни амалда қўллашни эса мақсадга мувофиқ ва мунтазам ўргатиб бориш талаб этилади.

Машқлар тизими тушунчани ўзлаштириш босқичига ва унинг хусусиятига мос равишда машқ турини танлаш, унинг мураккаблаша боришини ва ўқувчилар мустақиллиги ўсиб боришини ҳисобга олган ҳолда машқларни бажариш изчиллигини аниқлашни кўзда тутаяди. Бу тизим машқларнинг ўзаро боғланишига асосланган.

Машқ турлари. Грамматик машқлар турли асосга кўра тасниф қилинади, шунинг учун машқнинг ҳар хил тури ҳосил бўлади. Агар билимни шакллантириш характерига асосланган бўлса, грамматик машқлар икки катта гуруҳга бўлинади:

- 1) *морфологик машқлар* (бунга лексик-морфологик машқлар ҳам киради);
- 2) *синтактик машқлар*.

Агар ўқувчилар фаолиятининг характери, яъни машқ жараёнида ўқувчилар бажарадиган ақлий омиллар характери асос қилиб олинса, машқлар *аналитик, синтетик, таққослашга, гуруҳлашга, умумлаштиришга оид* машқларга бўлинади.

Машқнинг ўзига хос хусусиятларини аниқроқ белгилаш учун юқоридаги икки асос ҳисобга олинади. Масалан, машқнинг вазифаси аралаш берилган

сўзлардан гап тузишни ва гап бўлақларини ажратишни талаб этса, бу машқ билимни шакллантириш турига кўра *синтактик машқ*, фаолият характериغا кўра *синтетик-аналитик машқ* ҳисобланади.

Бошланғич синфларда соф морфологик ёки соф синтактик машқ жуда кам қўлланилади, шунинг учун ҳам вазифанинг етакчи томони ҳисобга олинади. Масалан, матнга мазмунга мос отни қўйиш, қайси келишик эканини кўрсатиш талаб этилса, бу *лексик-морфологик машқ*дир. Ўқувчи отнинг қайси келишикда эканини аниқлаш учун у боғланган сўз (феъл ёки от)ни аниқлаши (сўз бирикмасини ажратиши) талаб этилади, шунга кўра бу машқ *синтактик машқ* ҳисобланади.

Грамматик таҳлил *аналитик машқ*қа киради. Грамматик таҳлил сўз туркумига кўра (морфологик) таҳлилни, гап бўлақларига кўра (синтактик) таҳлилни ўз ичига олади.

Гап бўлақларига кўра таҳлил ўқувчилар ўзлаштирган синтактик билимларнинг меъёрига қараб чуқурлашиб боради.

Амалдаги дастурга кўра, II синф ўқувчилари “ега” ва “кесим” атамаларидан фойдаланмайдилар, аммо улар гапнинг бош бўлақларини амалий равишда топиш кўникмасига эга бўладилар, яъни гап ким ёки нима ҳақида айтилганини билдирган сўз (ега)ни, у ҳақда нима дейилганини аниқлаган сўз(кесим)ни топадилар. Масалан, *Болалар олмаларни тердилар* гапини таҳлил қилишда ўқувчилар қуйидагича фикр юритадилар: “Гап болалар ҳақида айтилган. Кимлар? – *болалар* (сўзнинг тагига битта тўғри чизик чизадилар). *Болалар* – нима қилдилар? – *тердилар* (сўзнинг тагига икки тўғри чизик чизадилар). *Болалар тердилар* – гапнинг асосий қисми; нималарни? (тердилар) – *олмаларни*”.

III синфда II синфдагидек муҳокама қилинади, фақат мазмуни чуқурлаштирилади. Масалан, III синф ўқувчиси “*Чиройли гуллар адирларни беади*” гапини қуйидагича таҳлил қилади: “Гап гуллар ҳақида айтилган. Нималар? – *гуллар* – эга (тагига бир чизик чизади). Пахталар ҳақида нима дейилган? *Очилди* – нима қилди? – кесим (тагига икки тўғри чизик чизади).

Қаерларни? (безади) – *адирларни* – иккинчи даражали бўлак, гапни тўлдираяпти (тагига узук чизик чизади). Қандай? (гуллар) – *чиройли* (гуллар) иккинчи даражали бўлак, эгани изоҳлаяпти. *Гуллар безади* – гапнинг асоси. *Чиройли гуллар* ва *адирларни безади* – сўз бирикмаси”.

ИИИ-ИВ синфларда синтактик таҳлил сифат жиҳатидан ўзгармайди, аммо сўз бирикмасини ажратишга аҳамият берилади.

Морфологик таҳлилнинг моҳияти сўзнинг қайси сўз туркуми экани, гапда қандай грамматик шаклда келганида ифодаланади.

Тўлиқ морфологик таҳлилда ўқувчи сўз туркумининг ўзи ўрганган белгиларини айтади. Масалан, 1-синф ўқувчиси шу сўз қандай саволга жавоб бўлишини ва нимани билдиришини айтади (шахс ёки нарса, нарса белгиси, ҳаракати).

ИИИ синфда сўз туркумлари ўтилгач, морфологик таҳлил қуйидаги тартибда ўтказилади:

От: 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Бирлик ёки кўпликда эканлиги.

Сифат: 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Қайси от билан боғланганлиги.

Феъл. 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Бўлишли ёки бўлишсиз эканлиги.

Оғзаки таҳлил намунаси: *Мевали дарахтлар гуллади.* *Мевали* – сифат, қандай – *мевали*; *дарахтлар* оти билан боғланган: *мевали дарахтлар*; *дарахтлар* – от, нималар? – *дарахтлар*, кўпликда; *гуллади* – феъл, нима қилди? – *гуллади*, бўлишли.

ИВ синфда ўрганилган мавзуларни ҳисобга олиб, морфологик таҳлил бироз тўлдирилади ва қуйидаги тартибда ўтказилади:

От: 1. Сўз туркуми. 2. Бош келишик шакли. 3. Бирлик ёки кўпликда эканлиги. 4. эгалик қўшимчаси, шахс-сони. 5. Келишиги.

Сифат: 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Қайси от билан боғланганлиги.

Сон: 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Қайси от билан боғланганлиги.

Олмош: Кишилик олмоши: 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Шахс-сони. 4. Келишиги.

Феъл: 1. Сўз туркуми. 2. Сўроғи. 3. Бўлишли ёки бўлишсиз эканлиги.

4. Шахс-сони. 5. Замони.

Ўқувчилар таҳлил тартибини билиб олишлари учун ўқитувчи бу тартибга риоя қилиб сўзга характеристика беришнинг қулайлигини тушунтиради.

Сўз туркумига кўра таҳлил оғзаки ва ёзма тарзда ўтказилади: уни мустақил машқ сифатида топшириш ҳам мумкин. Тўлиқ бўлмаган морфологик таҳлилдан хилма-хил грамматик вазифаларни бажариш мақсадида янги мавзу билан таништириш босқичида ҳам, уни мустақамлаш босқичида ҳам фойдаланилади.

Морфологик таҳлилнинг вазифаси ҳозирги ўзбек тилида сўз қандай маъноли қисмлардан тузилганини аниқлашдир. Морфологик таҳлил ИИИ синфдан бошланади. Бу синфда ўқувчиларга ўзакдош сўзлар, ўзак ўзакдош сўзларнинг умумий қисми экани, сўз ясовчи қўшимчалар ва сўз ўзгартувчи (шакл ясовчи) қўшимчалар ҳақида элементар маълумот берилади.

Сўз таркибига кўра таҳлил қуйидагича ўтказилиши мумкин:

1. Сўзга сўроқ бериш ва у нимани англатишини билиш.
2. Ўзакни аниқлаш. Бунинг учун сўзга ўзакдош сўзлар танлаш. Ўзакдош сўзларни таққослаш ва умумий қисми (ўзак)ни аниқлаш.
3. Сўз ясовчи қўшимчани аниқлаш. Бу янги сўз яшаш учун хизмат қилишини айтиш.
4. Сўз ўзгартувчи (шакл ясовчи) қўшимчани аниқлаш. Бу сўзни бошқа сўз билан боғлаш учун хизмат қилишини айтиш.

ИИИ синфда “Сўзнинг таркиби” мавзуси тўлиқ ўрганилгач, *гулзор* сўзини сўз таркибига кўра оғзаки таҳлил қилиш тартиби қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Қайси сўз туркуми эканини биламан. *Гулзор* сўзи *нима?* сўроғига жавоб бўлади, нарсани билдиради, бу – от.
2. Ўзакни аниқлайман. Бунинг учун ўзакдош сўзлар танлайман: *гулзор*, *гулли*, *гулсиз*, *гулла*. Уларни солиштириб, умумий қисмини топаман – *гул*. Бу – ўзак.
3. Сўз ясовчи қўшимчани аниқлайман, *гулзор* сўзи *гул* сўзига –*зор* сўз ясовчи қўшимчасини қўшиш билан ясалган.
4. Бу сўзда сўз ўзгартувчи қўшимча йўқ.

Сўз таркибига кўра таҳлилдан сўнг шундай кўриниш ҳосил бўлади: *гулзор*.

ИВ синфда *пахтакорга* сўзини сўз таркибига кўра оғзаки таҳлил қилиш тартиби қуйидагича бўлиши мумкин:

1. *Пахтакорга* – от.

2. Ўзакни аниқлайман. Бунинг учун ўзакдош сўзлар танлайман: *пахтакор*, *пахтазор*. Солиштираман. Умумий қисм – *пахта*. Бу – ўзак.

3. Сўз ясовчи қўшимчани аниқлайман: *пахтакор* сўзи *пахта* сўзига *-кор* сўз ясовчи қўшимчасини қўшиш билан ясалган.

4. Сўз ўзгартувчи (шакл ясовчи) қўшимчаларни аниқлайман: *-га* – сўз ўзгартувчи қўшимча, келишиқ қўшимчаси.

ИВ синфда *ишладим* сўзини сўз таркибига кўра оғзаки таҳлил тартиби:

1. *Ишладим* – феъл.

2. Ўзакни аниқлайман. Ўзакдош сўзлар танлайман: *ишла*, *ишли*, *ишсиз*, *ишчан*. Солиштираман. Умумий қисм – *иш*. *Иш* – ўзак.

3. Сўз ясовчи қўшимчани аниқлайман: *ишла* феъли *иш* сўзига *-ла* қўшимчасини қўшиш билан ясалган. *-ла* – феъл ясовчи қўшимча.

4. Сўз ўзгартувчи (шакл ясовчи) қўшимчани аниқлайман: *-ди* – ўтган замон қўшимчаси, *-м* – шахс-сон қўшимчаси, *И* ахс, ирлик: *ишладим*.

Сўз таркибига кўра таҳлилдан мустақил машқ сифатида фойдаланиш ҳам мумкин. Сўзни морфологик таҳлил қилиш унинг луғавий маъносини тушунишда, морфемаларни тўғри ёзишда ўқувчиларга ёрдам берадиган муҳим воситадир.

Бошланғич синфларда грамматик ва морфемик таҳлил билан бирга, сўзни товуш-ҳарф томонидан таҳлил қилишдан ҳам фойдаланилади. Бу таҳлилнинг вазифаси сўзда товушларнинг тартибини, уларнинг характерли хусусиятларини, товушлар ва ҳарфлар ўртасидаги муносабатни аниқлаш ҳисобланади.

Бошланғич синфларда товуш-ҳарф томонидан таҳлил тартиби қуйидагича:

1. *Сўзда нечта бўгин бор, нечанчи бўгин ургули?*

2. Сўзда нечта товуш ва нечта ҳарф бор? (Товушлар сони ҳарфлар сонидан кам ёки кўп бўлса, сабабини айтиш)

3. Унли товуш нечта? Ундош товуш-чи?

4. Ҳар бир товушни характерлаш. Товуш сўзда қайси ҳарф билан ифодаланган?

Масалан, *китоб* сўзи қуйидагича таҳлил қилинади:

1. Сўзда икки бўғин бор. Иккинчи бўғин – урғули: *ки-тоб*.

2. Сўзда бешта товуш, бешта ҳарф бор.

3. Сўзда икки унли товуш, уч ундош товуш бор.

4. к – ундош, жарангсиз, к ҳарфи билан ифодаланган

и – унли товуш, и ҳарфи билан ифодаланган

т – ундош товуш, жарангсиз, ёзувда т ҳарфи билан ифодаланган

о – унли товуш, о ҳарфи билан ифодаланган.

б – ундош товуш, жарангли, б ҳарфи билан ифодаланган

Товуш-ҳарф томонидан тўлиқ бўлмаган таҳлилдан сўзнинг ёзилишини тушунтиришда ҳам, орфоепик тўғри талаффузни ўргатиш мақсадида ҳам фойдаланилади. Масалан, *мактаб* сўзи охирида *б* ундоши *п* тарзида талаффуз қилинади, жуфти бор ундош, текширамиз: *мактабим* – *мактаб*, *б* ҳарфи ёзилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Грамматик тушунча нима? Унинг ўзига хос хусусиятини айтинг.

2. Кичик ёшдаги ўқувчилар лингвистик тушунчаларни ўрганишда қандай қийинчиликларга дуч келадилар? Бунинг сабаби нимада?

3. Ўқувчиларда лингвистик тушунчаларни шакллантириш жараёнини изоҳланг. Ҳар қайси босқичдаги ишнинг мазмуни ва мақсадини айтинг.

4. Ўқувчиларга янги грамматик тушунчани ўргатиш дарсининг лавҳасини ишлаб чиқинг.

5. Грамматик тушунчани қулайроқ шакллантиришга қандай шартлар ёрдам беради?

6. Грамматик тушунчани ўргатиш жараёнида ўқитувчи қандай қилиб ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштиради?

7. Грамматик материални ўрганишнинг ҳар хил босқичида дарслик билан қандай ишланади? Аниқ мисоллар келтиринг.

8. Грамматик, лексик ва сўз ясашига оид машқларни таърифланг.

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА СЎЗНИНГ МОРФЕМИК ТАРКИБИНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

Сўзнинг морфемик таркиби ва сўз ясаши устида ишлашнинг аҳамияти ва бу жараёндаги вазифалар

Сўзнинг лексик маъносини аниқлаш мақсадида уни морфемаларга ажратиш тил ҳақидаги фанда ўзининг назарий асосига эга.

Морфема – сўзнинг энг кичик, бўлинмайдиган маъноли қисми. Морфема икки турга бўлинади:

1. Ўзак морфема – сўзда албатта қатнашадиган ва лексик маъно англатадиган морфема.

2. Аффиксал морфема – мустақил ҳолда лексик маъно англатмай, сўзнинг лексик ва грамматик маънолари шаклланиши учун хизмат қиладиган морфема. Масалан, *гулларни, гулла* сўзларидаги *гул* – ўзак морфема, *-лар, -ни, -ла* аффиксал морфемадир.

Аффикслар (қўшимчалар) икки турга бўлинади:

1. Сўз ясовчи қўшимчалар. Улар сўзнинг лексик маъносини шакллантириш учун хизмат қилади. Масалан, *боғбон, пахтакор, гулзор, ишчи* сўзларидаги *-бон, -кор, -зор, -чи* сўз ясовчи аффикслардир.

2. Шакл ясовчи қўшимчалар. Бу қўшимчалар сўзларни грамматик жиҳатдан шакллантириб, турли грамматик маъноларни ифодалайди. Масалан, *мактабларимизни* сўзида *-лар, -имиз, -ни* шакл ясовчи қўшимчалар бўлиб, *-лар* кўплик маъносини, *-имиз* эгаликнинг И шахс кўплик маъносини, *-ни* тушум келишиги маъносини ифодалайди.

Морфемаларнинг қўшилиши бир-бирига таъсир қилади, бундан ташқари, кўпгина ўзак ва сўз ясовчи қўшимчалар кўп маъноли. Шунга қарамай, кўп сўзларнинг лексик маъносини унинг морфемик таркибига қараб аниқлаш қийин, бу мақсадда сўзни морфемаларга ажратишдан фойдаланишга тўғри келади.

Ўқувчилар сўзнинг морфемик таркибини ва сўз ясалишини ўрганишларига қараб, сўзни морфемаларга ажратишдан онгли фойдалана бошлайдилар. Улар ясама сўзларнинг лексик маъносини сўзларнинг семантик ўхшашлигига қараб билиб оладилар.

Сўзларнинг морфемик таркиби устида ишлашнинг аҳамияти ва шунга мос равишда ўқитувчининг вазифаларига қуйидагилар киради:

1. Сўзнинг морфемик таркиби устида ишлаш билан ўқувчилар сўзнинг лексик маъносини аниқлашнинг асосий усулларида бирини билиб оладилар. Бунда ўқитувчининг вазифаси ўқувчилар сўзларнинг лексик маъноси ва морфемик таркиби бир-бирига боғлиқлигини билиб олиши учун энг қулай шароит яратиш, шу асосда уларнинг луғатига аниқлик киритишга мақсадга мувофиқ раҳбарлик қилиш ҳисобланади.

2. Сўз ясалиши ҳақидаги элементар билим ҳам ўқувчиларнинг тилимизнинг янги сўзлар билан бойишининг асосий манбасини тушунишлари учун муҳимдир. Янги сўз тилда мавжуд бўлган морфемалардан, маълум усул ва моделлар асосида вужудга келади (ясалади). Сўз ясалишини кузатиш

ўқувчиларда сўзга фаол муносабатни шакллантиришга ижобий таъсир этади, тилнинг ривожланиш қонуниятларини тушунишга олиб келади.

3. Сўз ясалиши асослари билан танишиш ўқувчилар луғатини атроф-муҳит ҳақидаги билимлар билан бойитишга имкон беради. Предмет, жараён, воқеа-ҳодисалар ҳақидаги тушунчалар сўз билан ифодаланади. Сўзлар ўртасидаги маъно ва тузилиш жиҳатидан боғланишни белгилаш ўзаро муносабатда бўлган тушунчалар ўртасидаги боғланишга таянади (масалан, *трактор ва тракторчи* сўзлари ўзаро муносабатда бўлган тушунчалар, шу туфайли маъно ва тузилишига кўра боғланган). Ўқувчилар сўзларнинг маъно ва тузилишига кўра ўзаро муносабатини ҳақиқатан билсалар, атроф-муҳитда мавжуд бўлган предметлар, жараёнлар, воқеалар ўртасидаги боғланишни чуқур тасаввур этадилар, биладилар.

4. Сўзда морфеманинг аҳамиятини англаш, шунингдек, кўшимчаларнинг семантик маъносини билиш ўқувчиларда нутқнинг аниқ шаклланишига таъсир этади. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларнинг сўзнинг лексик маъносини тушунибгина қолмай, контекстда аниқ кўшимчали сўзлардан онгли фойдаланишларини ҳам ўргатиш ҳисобланади.

5. Сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш имловий малакаларни шакллантиришда ҳам катта аҳамиятга эга. Фонетик тамойил янги ўзбек имлосининг етакчи тамойили бўлиб, бунга биноан сўзлар ва уларнинг таркибий қисми (ўзак ва кўшимчалар) кўпроқ талаффузига мувофиқ ёзилади. Ўзак ва кўшимчаларни тўғри ёзиш малакасини назарий асосда шакллантириш фонетик, сўз ясалишига оид, грамматик билимларни мақсадга мувофиқ татбиқ этишни талаб қилади. Шунинг учун сўзнинг морфемик таркибини ўрганишнинг муҳим вазифаларидан бири ўзак ва кўшимчаларни тўғри ёзиш малакасини шакллантириш учун зарур бўлган билим ва кўникмалар асосини яратиш ҳисобланади.

6. Сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш ўқувчиларнинг ақлий қобилиятини ўстиришда, хусусан, тил бирлиги сифатида сўзни онгли билиб олиш учун зарур бўлган махсус ақлий кўникмаларни шакллантиришда ҳам

аҳамиятли. Ўқитувчининг вазифаси таълим жараёнида билимни ўзлаштириш билан ўқувчиларда ақлий фаолиятни ўстирадиган, анализ, таққослаш кўникмаларини шакллантирадиган шароит яратиш ҳисобланади.

Бошланғич синф она тили дарсларида сўз таркиби ва ясалишини ўрганиш методикаси

Бошланғич синфлар она тили дастурига мувофиқ сўзнинг морфемик таркиби ИИИ синфда ўрганилади. ИВ синфда сўз туркумларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда сўзнинг таркиби ҳақидаги билимларни такомиллаштириш кўзда тутилади.

Аввало, тил материални ўрганиш тизими нималигини аниқлаб олиш зарур.

Тил материални ўрганиш тизими деганда аниқ, илмий асосланган изчилликдаги ва ўзаро боғланишдаги билимлар йиғиндисини ўзлаштиришни таъминлайдиган мақсадга қаратилган жараён, шунингдек, шу асосда амалий кўникмаларни шакллантириш тушунилади. Сўзнинг морфемик таркибига татбиқ қилганда, тизим сўз ясалишига оид ва грамматик билимларни ўзлаштириш: а) дастур материални ўрганиш тизимида сўзнинг морфемик таркибини ўрганишнинг ўрни билан; 2) “ўзак”, “ўзакдош сўз”, “сўз ясовчи қўшимча”, “шакл ясовчи қўшимча” тушунчалари устида ишлашдаги изчиллик билан; 3) сўзнинг морфемик таркиби ва сўз ясалишининг ўзаро бир-бирига таъсир қилиши билан; 4) морфемаларни тўғри ёзиш малакасини шакллантириш устида ишлаш билан боғлиқлигини белгилаб беради.

Мавзуни ўрганишда тўрт босқич ажратилади:

БИРИНЧИ БОСҚИЧ – сўз ясалишини ўрганишга тайёргарлик босқичи. Бу босқичнинг вазифаси – ўқувчиларни бир хил ўзакли сўзларнинг маъно ва тузилишига кўра боғланишини тушунишга тайёрлаш. Бундай вазифанинг қўйилишига сабаб, биринчидан, сўзнинг маъно ва тузилиши жиҳатидан боғланишини тушуниш, ўзининг лингвистик моҳиятига кўра, бир хил ўзакли

сўзларни ва сўз ясалишини ўзлаштиришга асос ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, ясалган ва ясашга асос бўлган сўзлар бир-бири билан маъно ва тузилиши жиҳатидан боғланади: *иш – ишчи, галла – галлакор*. Иккинчидан, ўқувчилар бир хил ўзакли сўзларни ва морфемаларни ўрганишда қийинчиликларга дуч келадилар: улар бир хил ўзакли сўзларнинг маъноларидаги умумийликни тушунишда қийналадилар, чунки уларда мавҳум тафаккур хали етарли ривожланмаган бўлади; ўзак, сўз ясовчи ва шакл ясовчи кўшимчаларнинг вазифаларини ўзлаштиришда уларга бир хил ўзакли сўзларнинг маъно ва тузилиши жиҳатидан ўхшашлиги ва фарқини аниқлаш анчагина қийинлик қилади. Шунинг учун сўзнинг морфемик таркибини махсус ўрганишдан олдин унинг маъно ва таркибига кўра яқинлиги кузатилади.

И синфда кузатиш ўрганиладиган материалнинг мазмуни ва айрим сўзларнинг маъносини, ёзилишини тушунтириш билан узвий боғланади. И синфда *ким?, нима?* Сўроғига жавоб бўлган сўзларни ўрганиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг “*Нима учун у ёки бу нарса шундай номланган?*” саволига биргаликда жавоб топиши уларни бир хил ўзакли сўзлар ўртасидаги муносабатни тушунишга тайёрлашда анчагина мос ва қизиқарли усул ҳисобланади. Бу саволга жавоб топиш билан ўқувчилар “*Нега сўзлар ўзакдош ҳисобланади?*”, “*Бир сўздан бошқа сўз қандай ҳосил бўлди?*” саволларига жавоб беришга тайёрланадилар.

Тилда жуда кўп сўзлар шахс ва нарсанинг номи ҳисобланади. Шунинг учун ўқувчилар билан нега шахс ёки нарса шундай номланганини аниқлашдан аста-секин тилдаги бир сўз билан иккинчи сўз ўртасидаги боғланишни аниқлашга ўтиш мумкин. Масалан, “*Нега кишилар пахта кўп экилган жойни пахтазор (пахта – пахтазор), дарахт кўп экилган жойни дарахтзор (дарахт – дарахтзор) деб номлашган?*”, “*Нега кишилар бир уйни гиштли (гишт – гиштли), бошқасини синчли дейишади?*”

Ўқувчилар предмет ёки предмет белгисининг номланиш сабабини аниқлашдан сўзларнинг маъноси ва таркибидаги умумийликни топишга ўрганадилар. Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларни бир хил ўзакли сўзларнинг

ясалиши моҳиятини тушунишга тайёрлайди; улар бир сўз бошқа сўздан ўзаро маъно жиҳатдан боғланиши асосида ясалишини, ўз навбатида, шу сўз билан номланган тушунчалар ўртасидаги боғланишга асосланишини тушуна бошлайдилар. Ўқувчилар сўзнинг янги сўз ҳосил қилишга ёрдам берадиган қисмини билиб олган сари уларда сўз ясалиши ҳақидаги тасаввур чуқурлаша боради.

ИККИНЧИ БОСҚИЧ – бир хил ўзакли сўзларнинг хусусиятлари ва барча морфемаларнинг моҳияти билан таништириш. Бу босқичнинг асосий ўқув вазифаси – сўзларнинг маъноли қисмлари сифатида ўзак, сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар билан таништириш, “ўзакдош сўзлар” тушунчасини шакллантириш, бир хил ўзакли сўзларда ўзакнинг бир хил ёзилишини кузатиш ҳисобланади.

“Ўзакдош сўзлар” тушунчасини шакллантириш уларнинг икки муҳим белгисини, яъни мазмуний умумийликни (маъносида қандайдир умумийлик борлигини) ва тузилишига кўра умумийликни (умумий ўзак мавжудлигини) ўзлаштириш билан боғланади. Шунинг учун бу белгиларни ўқувчилар ўзлаштиришига таълим жараёнида шароит яратиш лозим. Бу ўқувчиларда бир хил ўзакли сўзларнинг луғавий маънолари билан морфемик таркиби ўртасидаги боғланишни аниқлаш кўникмасини ривожлантиради. Масалан, ўқувчилар *гул*, *гулзор*, *гулли* (кўйлак), *гуллади* сўзларини таққослайдилар, бу тўрт сўз маъносига кўра ўхшашлигини ва бир хил умумий қисмга эга эканини, шунинг учун буларни битта ўзакдош сўзлар гуруҳига киритиш мумкинлигини аниқлайдилар.

Бир хил ўзакли сўзларнинг маъноларидаги умумийлик ўзакнинг умумийлиги туфайли вужудга келади, уларни бир гуруҳга бирлаштиради; қўшимчалар эса сўзнинг маъносига ўзига хос маъно қўшади; уларни бир-биридан фарқлайди. Бир хил ўзакли сўзлар устида бундай ишлаш усули ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради, улар диққатини сўзнинг умумийликка асосланган аниқ белгиларига жалб қилиш имконини беради. Масалан, ўқитувчи *комбайн* расмини кўрсатади ва «*Комбайнни бошқарадиган*

киши нима деб номланади?» саволини беради. Жавоб хаттахтага ёзилади: *комбайн – комбайнчи*. Тушунчаларни таққослаб кузатиш қуйидаги аниқ тил материални яратиш имконини беради, уни таҳлил қилиш жараёнида бир хил ўзакли сўзларнинг хусусиятлари ҳақида хулоса чиқарилади: Аввал сўзларни маъно ва таркибига кўра таққослаш асосида “ўзакдош сўзлар” атамаси берилади, кейин ўзакдош сўзларнинг умумий қисми ўзак дейилиши, ўзакдош сўзларни, бошқача қилиб, бир хил ўзакли сўзлар (яъни ўзакдош сўзлар) деб номланиши ҳам тушунтирилади.

Ўқувчиларда бир хил ўзакли сўзларни икки муҳим белгисига кўра аниқлаш кўникмасини ўстириш учун ўзакдош сўзлар яқин маъноли – синоним сўзлар билан, шакли ўхшаш бўлган сўзлар билан таққосланади. Масалан, ўқувчилар *бахтли – бахтсиз* ўзакдош сўзлари билан *бахтли – саодатли* синоним сўзларини таққослаб, ўзакдош сўзлар ҳам, синоним сўзлар ҳам яқин маъно билдиришини (ўхшаш томонини), ўзакдош сўзларда умумий қисм (*бахт*) мавжуд бўлиб, синоним сўзларда бундай умумий қисм йўқлигини (фарқли томонини) аниқлайдилар, улар *боғ – боғбон* ўзакдош сўзлари билан *сув – сува* сўзларини таққослаб, қуйидаги хулосага келадилар: *боғ – боғбон* ўзакдош сўзлар ҳисобланади, чунки булар яқин маъноли ва умумий қисми бор; *сув – сува* сўзлари шакли томонидангина ўхшайди, аммо бутунлай бошқа маънони билдиради. Бундай машқлар ўқувчиларни ўзакдош сўзларни яқин маъноли синоним сўзлардан, бир-бирига ўхшаш бўлган сўзлардан фарқлашга ўргатади.

Бир хил ўзакли сўзлар турли сўз туркумига оид бўлади. Шунинг учун бир хил ўзакли сўзларни ўрганишнинг бу босқичида ўқувчилар диққати ўзакдош сўзлар шахс, нарса, унинг ҳаракати ва белгисини билдиришига қаратилади. Шу мақсадда турли сўз туркумига оид бир хил ўзакли сўзлар мавжуд бўлган матнни таҳлил қилиб, ўзакдош сўзларни аниқлаш, шунингдек, *ким?*, *нима?*, *қандай?*, *нима қилади?* сўроқларига жавоб бўладиган бир хил ўзакли сўзлар танлаш машқларидан фойдаланиш яхши натижа беради. Бунда сўзларни маъноси ва таркибига кўра таққослаб, ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаш шарт. Ўқувчилар у ёки бу сўз нима учун ўзакдош эканини исботлаганларида,

уларнинг икки муҳим белгисини айтсинлар. Масалан, *гул, гуллади, гулли, гулдор, гулзор* ўзакдош сўзлар ҳисобланади, чунки буларда умумий қисм – *гул* мавжуд, бу сўзлар яқин маънони билдирыпти.

Бир хил ўзакли сўзларни ўрганиш жараёнида ўқувчилар ўзакнинг ҳар вақт бир хил ёзилишини кузатадилар. Бундай кузатиш ўзакда жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундошлар бўлган сўзларни англаб, тўғри ёзишга асос бўлади.

Бир хил ўзакли сўзлар билан танишиш жараёнида ўқувчиларда сўзнинг маъноли қисми бўлган морфемалар (ўзак, сўз ясовчи, шакл ясовчилар) ҳақида бошланғич тасаввур ҳосил бўлади. Бунинг учун сўз ясашга оид вазифа топшириш мақсадга мувофиқ. Бу вазифани бажаришда ўқувчилар морфемалардан фойдаланиб бир хил ўзакли сўзлар гуруҳини ҳосил қиладилар ва морфемаларнинг ўрни ҳамда вазифаси ҳақида тасаввур ҳосил қиладилар. Масалан, ўқитувчи *гул* сўзини ёзиш ва унга *гул* кўп экилган жойни билдирадиган ўзакдош сўз танлашни топширади. Ўқувчилар *гул, гулзор* сўзларини ёзадилар. *Гулзор* сўзини ҳосил қилиш учун *-зор* қисми қўшилгани аниқланади. Ўқитувчи “*Гул парвариш қилиш билан шуғулланадиган кишини нима деб номлаймиз?*” саволини беради. Ўқувчилар *гулчи* сўзини айтадилар; бу сўз *гул* сўзига *-чи* қисмини қўшиш билан ҳосил қилингани (ясалгани) аниқланади. Сўзлардаги *-зор, -чи* қисмларининг аҳамиятини таққослаш асосида бошланғич билимлар умумлаштирилади, *сўз ясовчи қўшимча* атамаси берилади.

Шакл ясовчи қўшимча билан элементар таништириш учун *дафтар* ва *дафтарлар* сўзларини маъно ва шакл томондан таққослаш топширилади. Сухбат асосида ўқувчилар маънонинг ўзгармаганини, шакли ўзгарганини (*-лар* қўшилганини) аниқлайдилар.

Таълимнинг бу босқичида ўқувчиларнинг морфема ҳақидаги билимлари етарли эмас, уларни бу тушунчалар билан амалий машқларни бажариш жараёнида эндигина таништириляпти. Шунинг учун ўқитувчи таркиби ва ясашиш усули ўқувчиларнинг ёш хусусиятига мос бўлган сўзларни танлайди, бу сўзларни анализ ва синтез қилишни бошқаради, сўзларнинг лексик маъноси

билан морфемик таркиби ўртасидаги боғланишни ўқувчиларнинг билиб олишларига доимий ғамхўрлик қилади.

УЧИНЧИ БОСҚИЧ – ўзак, сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчаларнинг хусусиятлари ҳамда тилдаги аҳамиятини ўрганиш методикаси. Бу босқичнинг ўқув вазифасига “ўзак”, “сўз ясовчи қўшимча”, “шакл ясовчи қўшимча” тушунчаларини шакллантириш, сўзнинг лексик маъноси билан морфемик таркиби ўртасидаги боғланиш ҳақидаги тасаввурларни ўстириш, ўзакда жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундошли сўзларни тўғри ёзиш малакасини шакллантириш, нутқда сўз ясовчи қўшимчаси бор сўзларни онгли ишлатиш кўникмасини ўстириш киради.

Бу босқичнинг вазифаси бир-бири билан маълум боғланишда хал қилинади. Масалан, сўзда ҳар бир морфеманинг аҳамиятини ўзлаштириш асосида ўқувчилар сўзнинг лексик маъноси билан унинг морфемик таркиби ўртасидаги боғланишни билиб оладилар. Барча вазифалар билан узвий боғлиқ ҳолда, сўзларнинг морфемик таркибини ҳисобга олиб, улардан нутқда мумкин қадар аниқ ва онгли фойдаланиш вазифаси ҳам бажарилади.

Ўзакни ўрганишнинг хусусиятлари. “Ўзак” тушунчасини шакллантиришда ўқувчилар ўзак ўзакдош сўзларнинг умумий қисми экани ва у барча бир хил ўзакли сўзларнинг маъносидаги умумийликни ўз ичига олиши билан таништирилади.

Ўзакдош сўзларни таҳлил қилиш билан ўқувчилар сўзнинг қайси қисми шу сўзлардан ўзакдош сўзлар ҳосил қилаётганини тушунтиришга (бунда улар ўзакни ажратадилар), қайси қисми ҳар хил маъноли сўзлар ҳосил қилаётганини тушунтиришга (бунда улар сўз ясовчи қўшимчаларни ажратадилар) ўргатилади. Бундай вазифаларни тўғри бажариш натижасида ўқувчилар ўзак ва сўз ясовчи қўшимчанинг сўзнинг лексик маъносини ҳосил қилишдаги ролини элементар тарзда бўлса ҳам тушунадилар, шунингдек, ўзак ўзакдош сўзларга асос бўладиган қисм эканини билиб оладилар.

Ўзак устида ишлаш бу билан тугамайди, балки бошқа морфемаларни махсус ўрганишга ажратилган дарслар мазмуни билан ва кейинроқ сўз

туркумлари ўрганилганда, сўз яшашга доир машқлар билан ҳам узвий боғланади.

Сўз ясовчи қўшимчалар устида ишлаш. Бу морфемани ўрганишнинг асосий вазифаси ўқувчиларни сўзда сўз ясовчи қўшимчанинг аҳамияти билан таништириш ва шу асосда сўз ясовчи қўшимчали сўздан ўз нутқида онгли фойдаланиш кўникмасини ўстириш ҳисобланади. Ўқувчилар сўз ясовчи қўшимча ёрдамида янги лексик маъноли сўз яшаш мумкинлигини тушуниши муҳим аҳамиятга эга.

Сўз ясовчи қўшимчалар устида ишлаш баъзи сўз ясовчи қўшимчанинг маъносини ва ясама сўзнинг грамматик белгиларини аниқлаш билан бирга олиб борилади. Сўз ясовчи қўшимчанинг маъносини тушунтириш унинг сўз яшашдаги аҳамиятини ўқувчилар англашига имкон беради, уларнинг диққат-эътибори сўз ясовчи қўшимча ёрдамида янги лексик маъноли сўз яшалишига қаратилади. Масалан: *иш – ишчи, ишли, ишчан, ишла*).

Ясалган сўз қайси сўз туркумига киришини аниқлаш сўз ясовчи қўшимча ёрдамида ҳар хил сўз туркумига оид сўзлар яшаш мумкинлиги ҳақидаги тасаввурни чуқурлаштиради.

Сўз ясовчи қўшимчани онгли ўзлаштириш учун қуйидаги машқлар гуруҳидан фойдаланиш яхши натижа беради:

Биринчи гуруҳ машқларга ҳар хил сўз ясовчи қўшимча қўшиш билан ҳосил бўлган бир хил ўзакли сўзларнинг маъно жиҳатдан фарқини қиёслашга оид вазифалар киради. Масалан, *гул сўзидан -чи, -зор сўз ясовчи қўшимчалари билан янги сўз ясанг. Ҳосил бўлган сўзларни маъноси ва таркибига кўра қиёсланг. Уларда нима ўхшаши? Сўзнинг қайси қисми уларни маъносига кўра фарқляпти? Янги сўзларни қатнаштириб гап тузинг.*

Иккинчи гуруҳ машқларга бир сўз ясовчи қўшимчани ҳар хил сўзларга қўшишдан ҳосил бўлган сўзларда сўз ясовчи қўшимчанинг маъносини қиёслашга оид вазифалар киради. Бундай машқларнинг мақсади сўз ясовчи қўшимчанинг маъноси ҳақидаги билимни элементар тарзда умумлаштириш ҳисобланади. Масалан, *ишчи, сувчи, гулчи сўзларини таққослаш, маъносига*

кўра ўхшаш томонини белгилаш (бирор ишни, вазифани бажарадиган кишини – шахсни билдиради), сўзнинг қайси қисми бажарувчи шахс маъносини билдираётганлигини аниқлаш (сўз ясовчи кўшимча **-чи**).

Учинчи гуруҳ машқларга матнни лексик-грамматик ва лексик-стилистик таҳлил қилишга оид вазифалар киради. Масалан, матндан ўзакдош сўзларни топиш, уларнинг маъносидаги фарқни айтиш, бу фарқ сўзнинг қайси қисми ёрдамида берилаётганини аниқлаш; берилган сўзлардан намунадагидек гап тузиш (масалан, *Соатсоз соатни тuzатди. Тракторчи ерни трактор билан ҳайдайди*); ўзакдош сўзларни аниқлаш ва таркибига кўра таҳлил қилиш ва ҳ.к.

Шакл ясовчи кўшимчаларни ўрганиш хусусиятлари. Ҳар бир морфеманинг лингвистик моҳиятида ўзига хослик бўлиб, уни ўрганиш методикаси ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Шакл ясовчи кўшимчада грамматик вазифа етакчи ҳисобланади, бу билан у сўз ясовчи кўшимчадан фарқланади.

Шакл ясовчи кўшимча сўзнинг грамматик маъносини ифодаловчи восита ҳисобланади. Ўқувчилар сўзнинг грамматик маъносини билмай туриб шакл ясовчи кўшимчанинг вазифасини ҳам англаб етмайдилар. Бундан ташқари, шакл ясовчи кўшимча бир неча маъно ифодалайди (масалан, *китобни ўқидим* сўз бирикмасидаги *-м* И шахс бирлик маъносини билдиради).

Шакл ясовчи кўшимчани ўргатишда унинг мана шу хусусиятлари ҳисобга олинади, бошланғич синф ўқувчилари унинг икки белгиси билан (сўз шаклини ўзгартириши ва гапда сўзларни бир-бирига боғлаши билан) амалий таништирилади. Ўқувчилар отларда бирлик ва кўплик, бўлишли ва бўлишсиз феъллар, отларнинг эгалик ва келишиқ кўшимчалари билан ўзгариши, кишилиқ олмошларининг келишиқлар билан турланиши, феълларда шахс-сон, замонни (ИВ синф) ўрганишлари билан боғлиқ ҳолда уларнинг шакл ясовчи кўшимча ҳақидаги билимлари аста-секин чуқурлаштирила борилади.

Ўқувчиларда гапда сўзлар шакл ясовчи кўшимча ёрдамида боғланиши ҳақидаги дастлабки тасаввур машқларни бажариш жараёнида ҳосил қилинади. Масалан, гапнинг мазмунига мос равишда ажратиб берилган сўзнинг шаклини

сўроқлардан фойдаланиб ўзгартириш ва у сўз гаптаги қайси сўз билан боғланганини аниқлаш сўралади: *Ўқувчи (нимани?) китоб... севади. У (нимадан?) китоб... яхши фойдаланади? Ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида “Сўзнинг шаклини нима учун ўзгартиришга тўғри келди? Сўз шаклини ўзгартириш билан нимага эришилди?”* саволларига жавоб берадилар.

Ўқувчилар шакл ясовчи қўшимчаларнинг синтактик вазифасини гапта сўзларнинг боғланиши ва сўз бирикмасини ўзлаштириш жараёнида ўзлаштирадилар. Ўқувчиларнинг сўзларнинг боғланиши ҳақидаги билими элементар характерда бўлса ҳам, уларнинг сўз бирикмасидаги сўзлар маъно ва грамматик жиҳатдан шакл ясовчи қўшимчалар ёрдамида боғланишини тушунишига эришилади. Ўқувчилар от ва кишилиқ олмошларининг келишиқ қўшимчалари билан турланишини ўрганганларидан сўнг гапта маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро боғланган сўзларни ажрата олиш ва нималар ёрдамида боғланганини тушунтириш кўникмаларига эга бўлишлари мумкин, сўнгра шакл ясовчи қўшимчаларнинг синтактик вазифасини ўзлаштира бошлайдилар.

Ўқувчилар ҳар бир морфеманинг вазифасини бошқа морфемалар билан қиёслаб кўрсатиш талаб қилинган вазифани бажариш жараёнида шакл ясовчи қўшимчанинг ўзига хос хусусиятини яхши ўзлаштирадилар. Масалан, ўзакдош сўзлар танлаш вазифасини бажариш давомида сўз яшаш учун қандай морфемалардан фойдаланилгани, сўз ясовчи қўшимча туфайли сўзнинг маъноси қандай ўзгаргани аниқланади. Шундан сўнг ўқувчиларга “Отни шундай ўзгартирингки, у бирликни эмас, кўпликни билдирсин” топшириғи берилади. Болалар бу вазифани бажариб, отга шакл ясовчи кўплиқ қўшимчаси қўшилганда, сўзнинг лексик маъноси ўзгармаганини, фақат шакли ўзгарганини, кўплиқ билдирганини айтадилар. Сўз ясовчи қўшимча билан шакл ясовчи қўшимчаларни таққослаш орқали ўқувчилар шакл ясовчи қўшимчанинг сўз шаклини ўзгартиришдаги ўрнини яққол кўрадилар.

ТЎРТИНЧИ БОСҚИЧ – сўз туркумларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда сўзнинг таркиби устида ишлаш (ИИИ-ИВсинфлар). Сўзнинг морфемик

таркибини ўрганиш тизимида бу босқичнинг мақсади сўз ясовчи қўшимчанинг сўз яшашдаги аҳамияти ва шакл ясовчи қўшимчанинг сўз шаклини ўзгартиришдаги аҳамияти ҳақидаги билимни чуқурлаштириш; ўқувчиларни от, сифат, феълларнинг ясашиш хусусиятларини тушунишга тайёрлаш ҳисобланади.

Сўз туркумларини ўрганиш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларга сўз ясашиши асосларини, сўз ясовчи қўшимча ёрдамида бир сўз туркумидан бошқасини ёки шу сўз туркумининг ўзини яшаш мумкинлигини тушунтиради. Масалан, от кўпроқ бошқа бир отдан (*ишчи, балиқчи; синфдош, сирдош; боғбон, ошпаз, китобхон, заргар*), шунингдек, феълдан (*елак, курак, ютуқ, ўроқ, ётоқ, терим, билим*); сифат кўпроқ отдан (*сувли, сувсиз; ёзги, қишки, ишчан, ишли, ишсиз*), шунингдек, феълдан (*мақтанчоқ, ўтқир, сезгир*); феъллар отдан (*ишла, гулла, гапир*), сифатдан (*оқла, яхшила, оқар, қорай*) ясалади.

Ўқувчиларни сўз ясашиш хусусиятларини тушунишга тайёрлаш учун ўқитувчи уларга муайян бир янги сўз қайси сўздан ва қайси морфема ёрдамида ясалганини аниқлашга қаратилган топшириқ беради. Масалан, ўқитувчи *чегара* отини айтади ва чегарани қўриқлайдиган кишини билдирадиган ўзақдош от танлашни топширади (*чегарачи*). Вазифани бошқачароқ бериш ҳам мумкин: ўқитувчи сўзни ва сўз ясовчи морфемани беради. Ўқувчининг вазифаси янги сўзни тўғри яшаш ва лексик маъносини тушунтириш ҳисобланади. Масалан, *балиқ* сўзидан *-чи* қўшимчаси ёрдамида янги сўз яшаш (*балиқчи*), унинг лексик маъносини тушунтириш, қайси сўз туркуми эканини айтиш топширилади. Иккала топшириқда ҳам ўқувчилар сўзни морфемик таҳлил қиладилар. Бунда ўқитувчи ўқувчилар эътиборини ҳосил бўлган сўз қайси морфема ёрдамида, қайси сўз туркумидан ясалганига, қандай маъно англатиши ва қайси сўз туркуми эканига қаратади. Бундай машқларда тилда мавжуд бўлган сўзларнинг лексик маъноси билан морфемик таркибининг ўзаро боғлиқлигига ва бирор сўз туркумига характерли бўлган сўз ясашиши усулига асосланилади.

Бундай машқ турларидан намуналар:

1. Ўзақдош сўзлари бўлган матнни лексик – сўз ясаши томонидан таҳлил қилиш. Масалан, қуйидаги каби матн диктовка билан ёздирилади:

Ҳовлимизда гулзор бор. Гулзорга ҳар хил гул экилган. Уларни гулчи акам парвариш қилади. Гуллар чамандек очилади.

Ўқитувчи раҳбарлигида бир ўзақдош сўздан бошқаси қандай морфема ёрдамида ясалгани, у қайси сўз туркумига кириши, қандай маъно билдириши аниқланади.

2. Лексик маъноси кенг тушунтирилган сўзни ўзақдош сўз билан алмаштириш.

Топшириқ. Ажратиб кўрсатилган сўзга ўзақдош бўлган бир сўз топинг. Унинг қайси сўз туркумига киришини айтинг ва уни сўз таркибига кўра таҳлил қилинг.

- **Олма** дарахти кўп жой (*Олмазор*)
- **Пахта** етиштириш билан шуғулланадиган киши (*Пахтакор*)
- **Боғ** яратадиган ва уни парвариш қиладиган киши (*Боғбон*)
- **Трактор** билан иш бажарадиган киши (*Тракторчи*)
- **Гул** солиб қўйиладиган идиш (*Гулдон*)

Ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида шу сўз қайси сўздан ва қандай қўшимча ёрдамида ясалганини аниқлайдилар.

3. Ҳар хил сўз туркумига кирадиган ўзақдош сўзлардан қатнаштириб гап тузиш.

4. Сўз ясашга доир вазифалар:

– *Оқ, иш* сўзларидан *-ла, -чи* қўшимчалари ёрдамида янги сўзлар ясанг. Берилган ва сиз ясаган сўзлар қайси сўз туркумига киришини айтинг ва фикрингизни асосланг.

– *Иш, пахта, сув* отларидан ўзақдош отлар ясанг. Сўзларни таркибига кўра таҳлил қилинг. Янги от ҳосил қилиш учун сиз сўзнинг қайси қисмидан фойдаландингиз?

– *Чиз, ўр* феълларидан ўзақдош отлар ясанг. Отларни сўз таркибига кўра таҳлил қилинг. Феълдан от ясаш учун қандай қўшимчалардан фойдаландингиз?

Бу вазифалар ўқувчилардан сўз ясалиши хусусиятларига, сўзларнинг морфемик таркибига эътибор беришни талаб этади ва сўзнинг морфемик таркиби шу сўзнинг муайян бир сўз туркумига оид экани билан боғлиқлигини аниқлашга қаратилади. Бошланғич синфларда у ёки бу сўз туркумининг ясалишини кузатиш пропедевтик характерда бўлади, унинг натижаси машқнинг мавзуни ўзлаштириш мақсадига қаратилиши, дарсда фаол ва индивидуал ишларни тўғри уюштириш, фойдаланилган лексик материалнинг ўқувчилар савиясига мослиги ва кўргазмалиликка боғлиқ.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг бирор морфемани қай даражада ўзлаштирганини уларнинг морфемик таркиби болалар савиясига мос сўзлардаги морфемаларни ажратиш кўникмасига, ўзак ва шакл ясовчи қўшимчадан ё ўзак ва сўз ясовчидан, ёки ўзак, сўз ясовчи ва шакл ясовчидан тузилган сўзларни мустақил танлай билишига, сўздаги морфемаларнинг ролини сўз билан тушунтириш кўникмасига, гапда сўз ясовчи қўшимчали сўзларни тўғри ишлатиш кўникмасига қараб аниқлайди.

Қуйидагича савол ва топшириқларни бажариш асосида ўқувчилар сўзнинг морфемик таркибини қандай ўзлаштирганини аниқлаш мумкин:

И. Саволларга жавоб бериш:

1. Сўзда қайси қисм энг асосий ҳисобланади? Нима учун?

2. Сўз ясовчи қўшимча қандай вазифани бажаради? Мисол билан исботланг.

3. Сўзда шакл ясовчи қўшимча нима учун хизмат қилади? Исботланг.

ИИ. Икки сўзнинг маъноси ва таркибини таққослаш. Бунинг учун ўқувчилар ўзак ва сўз ясовчи қўшимчаларнинг семантик аҳамиятини қанчалик тушунганини аниқлашга имкон берадиган сўзлар танланади (*ишлади* ва *бошлади*, *пахтакор* ва *пахтазор*).

ИИИ. Сўзларни таққослаб, ўзакдош ёки ўзакдош эмаслигини исботлаш (*туз*, *туздон*, *тузли*, *тузсиз*, *тузлади*). *Қайси қисм уларни ўзакдош қиляпти? Қайси қисм ҳар хил маъноли сўз ҳосил қиляпти?* каби саволларга жавоб бериш.

ИВ. *Бозбон, ўроқ, бозни, ишчидан* сўзларини таркибига кўра таҳлил қилиш.

1) ўзак ва сўз ясовчи қўшимчадан, 2) ўзак ва шакл ясовчи қўшимчадан, 3) ўзак ва сўз ясовчи, шакл ясовчи қўшимчалардан тузилган сўзлар танлаш.

В. Таянч сўзлар асосида ўқитувчи тавсия этган мавзуга оид кичик ҳикоя тузиш.

Хулоса қилиб айтганда, бошланғич синфларда сўзнинг морфемик таркиби ва сўз ясалишини ўргатиш ўқувчиларнинг ҳар бир сўзга онгли муносабатда бўлишларини таъминлайди, сўз таркиби ва унинг ясалиши ҳақидаги дастлабки тушунчаларни шакллантиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Мактабда сўзнинг морфемик таркиби ва сўз ясалишини ўрганиш нима учун катта аҳамият касб этади?

2. И-ИВ синфларда сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш тизими моҳиятини очинг.

3. Сиз ўқувчиларни бир хил ўзакли сўзларнинг муҳим белгилари билан қандай таништирардингиз? Бу тушунчани шакллантиришга қандай шартлар ёрдам беради?

4. Сўз ясовчи қўшимчанинг тилимиздаги аҳамиятини ўзлаштиришда ўқувчиларга қандай ёрдам берилади?

5. Шакл ясовчи қўшимчаларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.

6. Дастурга мувофиқ сўзнинг таркиби ва ясалишига оид дарс ишланмасини тайёрланг.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ				
ОТ	СИФАТ	СОН	ОЛМОШ	ФЕЪЛ
1. Шахс,	1. Шахс ва	1. Шахс,	1. Кишилиқ	1. Шахс,

наrsa ва жой номини билдиради	нарсанинг белгисини билдиради	нарсанинг саноғи ва тартибини билдиради	олмошлари шахсни билдиради ва от ўрнида қўлланилади	нарсанинг ҳаракатини билдиради
2. Ким?, нима?, қаер? сўроқларига жавоб бўлади	2. Қандай? ёки қанақа? сўроғига жавоб бўлади	2. Неча? ёки нечанчи? сўроғига жавоб бўлади	2. Кишилиқ олмошлари ким? сўроғига жавоб бўлади	2. Нима қил- ди?, Нима қилади?, Нима қилипти? Нима қилмоқчи каби сўроқларга жавоб бўлади
3. Бирлик ва кўплиқда қўлланади	3. Ўзгармайди	3. Асосан ўзгармайди	3. Улар бирлик ва кўплиқда бўлади	3. Бўлишли ва бўлишсиз шаклда қўлланади
4. эғалиқ қўшимчалари билан ўзгаради	4. Гапда иккинчи даражали бўлақ вазифасида келади	4. Гапда иккинчи даражали бўлақ вазифасида келади	4. Кишилиқ олмошлари келишиқ қўшимчалари билан қўлланади	4. Шахс-сон қўшимчалари билан тусланади
5. Келишиқлар билан турланади	5. Сифатлар ясалади	5. Сонлар ясалмайди	5. Улар гапда бош ва иккинчи даражали бўлақлар	5. Уч замонни билдиради

			вазифасида келади	
6. Гапда эга ёки иккинчи даражали бўлак вазифасида келади			6. Олмошлар ясалмайди	6. Гапда кесим вазифасида келади
7. Отлар ясалади				7. Феъллар ясалади

Ўқувчиларда сўз туркумларини билиш кўникмаси уларнинг белгилари йиғиндисини эгаллашлари асосида шакллантирилади. Масалан, *гул*, *гулдор*, *гуллади* сўзларининг қайси сўз туркумига киришини билиш учун ИИ синф ўқувчиси қуйидагича фикр юритади: *нима?* – *гул*, бу сўз нарсани билдирыпти, кўпликда қўлланади – *гуллар*, бу от; *гулдор* сўзи *қандай?* сўроғига жавоб бўляпти, нарсанинг белгисини билдирыпти, бу – сифат; *гуллади* сўзи *нима қилди?* сўроғига жавоб бўляпти, нарсанинг ҳолатини билдирыпти, бўлишсиз шаклда қўлланади – *гулламади*, бу – феъл.

Бошланғич синфлар дастури ўқувчиларни сўз туркумлари мустақил ва ёрдамчи сўз туркумларига бўлиниши билан махсус таништиришни кўзда тутмайди, аммо ўқитувчи болаларни сўз туркумларининг белгилари билан амалий таништиради. Масалан, ўқувчилар мустақил сўз туркумлари: от, сифат, сон, олмош, феълнинг гап бўлаги вазифасида келишини, боғловчи гап бўлаги бўлмаслигини биладилар.

Сўз туркумларини ўрганишдаги асосий вазифа ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, луғатини янги от, сифат, сон, феъллар билан бойитиш, ўқувчилар шу вақтгача фойдаланиб келаётган сўзларнинг маъносини аниқ тушунишига эришиш, боғланишли нутқда у ёки бу сўздан ўринли фойдаланиш малакасини ўстириш ҳисобланади. Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш

учун сўз туркумларини ўрганиш жараёнида синоним, антонимлар (терминлар берилмайди) устида мунтазам иш олиб борилади, ўқувчилар кўп маъноли сўзлар, уларнинг ўз ва кўчма маънода ишлатилиши билан таништирилади. Бунда таълимни ўқувчиларнинг шахсий тажрибалари, бевосита кўрганлари, радиодан эшитганлари, китобдан билиб олганлари билан боғлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчиларда кузатиш, муҳим нарсаларни сезиш кўникмаларини шакллантириш, атроф-муҳит ҳақидаги билимларини бойитиш билан бир вақтда уларнинг нутқини ўстириш вазифаси ҳам амалга оширилади.

ОТНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

“От” мавзусини ўрганиш тизими мақсадга йўналтирилган жараён бўлиб, бунда шу сўз туркумининг умумлаштирилган маъноси ва грамматик белгилари аниқ изчилликда, бир-бири билан илмий асосланган боғлиқликда ўрганилади, шунингдек, отдан нутқда тўғри фойдаланиш ва тўғри ёзиш малакасини шакллантириш мақсадида бажариладиган машқлар аста мураккаблаштира борилади.

Тил ҳодисаси сифатида отнинг хусусиятлари, уни ўрганиш вазифалари, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ҳар бир синф учун материал ҳажми, уларни ўрганиш изчиллиги белгиланган.

Бошланғич синфларда отни ўрганиш вазифалари қуйидагилар:

- 1) “от” ҳақидаги грамматик тушунчани шакллантириш;
- 2) *ким?* сўроғига жавоб бўлган (шахс билдирган) отлардан *нима?* сўроғига жавоб бўлган (наrsa, ҳайвон, жонивор ва бошқаларни билдирган) отларни фарқлаш кўникмасини ҳосил қилиш;
- 3) кишиларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, ҳайвонларга қўйилган номлар ва географик номларни бош ҳарф билан ёзиш кўникмасини шакллантириш;

4) отларда сон (отнинг бирлик ва кўпликда қўлланиши) билан таништириш;

5) отларни эгалик қўшимчалари билан тўғри қўллаш кўникмасини шакллантириш;

б) отларнинг келишиклар билан турланиши ва келишик қўшимчаларининг ёзилиши ҳақида малака ҳосил қилиш;

7) ўқувчилар луғатини янги отлар билан бойитиш ва улардан нутқда аниқ, ўринли фойдаланиш малакасини ўстириш;

8) сўзларни таҳлил қилиш, таққослаш, умумлаштиришни билиш.

Бу вазифаларнинг ҳар бири алоҳида эмас, балки бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда ҳал этилади. Шу билан бирга, “От” мавзусини ўрганишнинг муайян босқичида бажариш лозим бўлган бир вазифани ҳал қилишга кўпроқ аҳамият берилади. Масалан, И-ИИ синфларда сўз туркуми сифатида отнинг белгилари (нимани билдириши, сўроқлари) ўрганилади, ИИИ синфда эса отга атама берилади, бирлик ва кўпликда қўлланишини ўзлаштиришга аҳамият берилади. ИВ синфда отнинг эгалик қўшимчалари билан қўлланиши, келишиклар билан турланиши ва келишик қўшимчаларининг ёзилишини ўрганишга эътибор қаратилади. Ўқувчиларнинг нутқи ва тафаккурини ўстириш вазифаси эса мавзунини ўрганишнинг барча босқичларида ҳал қилинади. Грамматик материални ўрганиш ва орфографик малака ҳосил қилишнинг бутун жараёни ўқувчилар луғатини бойитишга, боғланишли нутқ малакалари ва фикрлаш қобилиятларини ўстиришга қаратилади.

Сўз туркуми сифатида от муайян лексик маънолари ва грамматик белгилари билан ажралиб туради. Барча отларнинг умумий лексик маъноси шахс ва нарсани ифодалаш ҳисобланади. От жонли мавжудотлар (*киши, қуш, ҳайвон, асалари*), ер ва осмонга оид нарсалар (*қуёш, юлдуз, дарё, тоғ*), ўсимликлар (*пахта, беда, гул*), воқеалар (*йигин, мажлис*), табиат ҳодисалари (*шамол, бўрон, ёмғир, момақалдирак*), белги-хусусият (*аҳиллик, кучлилик, самимият*), ҳаракат-ҳолат (*уйқу, севинч, кураш*), ўрин ва вақт (*ёз, баҳор, жой*) номларини билдиради.

Отларнинг грамматик белгилари: отлар бирлик ва кўпликда қўлланади, эгалик қўшимчалари билан ўзгаради, келишиклар билан турланади, гапда кўпроқ эга, тўлдирувчи, аниқловчи, шунингдек, ҳол ва кесим вазифасида келади. От нутқда сифат, сон, олмош, феъл билан бирика олади.

Отнинг маънолари ва грамматик белгилари хийла мураккаб, шунинг учун ҳам от ҳақидаги билим ўқувчиларда амалий вазифаларни бажариш жараёнида аста шакллантира борилади.

Отни ўрганишда изчиллик. Отни ўрганишга тайёрлов босқичи савод ўргатиш даврига тўғри келади. Бу босқичда ўқувчилар шахс-нарсаларни ва уларнинг номи бўлган сўзларни фарқлашга ўрганадилар, сўзнинг лексик маъносига эътибор кўпроқ қаратилади, маъноларини ҳисобга олган ҳолда сўзлар (кушлар, мева ва сабзавотлар, кийимлар ва ҳоказоларни билдирган отлар)ни гуруҳлаш кўникмаси шакллантирилади. Сўзларни лексик маъноси асосида гуруҳлаш машқлари отларни таққослаш, ўхшаш томонларини аниқлаш, абстрактлаштириш кўникмасини ўстиради. Шунга қарамай, грамматик тушунчани шакллантириш учун ўқувчилар сўзнинг аниқ маъносини етарли билмайдилар, сўзнинг лексик маъносини билиш билан биргаликда унинг грамматик белгиларини ҳам ўзлаштириш зарур.

Кейинги босқичда отнинг лексик маънолари ва грамматик белгилари устида махсус ишланади (*ким?* ёки *нима?* сўроғига жавоб бўлиши, шахс, нарсани билдириши тушунтирилади). Ўқувчилар *ким?* сўроғига жавоб бўлган сўзларни *нима?* сўроғига жавоб бўлган отлардан фарқлашга ўрганадилар. Бу босқичда улар сўзларни сўроқ бериш билан фарқлашни ўрганадилар, ўқувчиларда мавҳум грамматик тафаккур ўса боради, уларда атоқли отларни бош ҳарф билан ёзиш кўникмаси шакллана боради.

ИИ синфда отларнинг лексик маъноси, атоқли ва турдош отлар (атамасиз) ҳақидаги билим чуқурлаштирилади.

“От” тушунчасини шакллантириш учун шу сўз туркумига кирадиган отларни асосий лексик гуруҳларга ажратиш, барча отларга хос бўлган белгиларни, уларнинг нутқимиздаги ўрнини кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга.

Шу мақсадда мавзуни ўрганишга бағишланган биринчи дарслардаёқ шахс ва нарсани билдирадиган сўзлар бир тизимга солинади, кишиларни, буюм, ўсимликлар ва ҳайвонларни, табиат ҳодисаларини, воқеаларни билдирадиган сўзлар гуруҳларга ажратилади. Шу сўзларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган белгилар аниқланади: бу сўзлар шахс, нарсаларни билдириб *ким?* ёки *нима?* сўроғига жавоб бўлади.

Дастурга кўра, бошланғич синф ўқувчиларини сифат ва бошқа сўз туркумларидан ясалган мавҳум маънодаги (*яхшилик, гўзаллик, ишонч, севинч, ўкинч, қўрқинч, таянч* каби) отлар билан таништириш талаб этилмайди. Аммо матнда учраса ва ўқувчилар қизиқиб сўрасалар, отнинг болалар ўрганган белгилари асосида (*нима?* сўроғига жавоб бўлиши, шахс ёки нарса номини билдириши) тушунтирилади. Отларнинг нутқда катта аҳамиятга эга эканини кўрсатиш учун ўқитувчи ўқиш китобидан матн танлаб, ўқувчиларга матндаги отларни топишни, сўнгра матнни шу сўзларсиз ўқишни топширади. Ўқувчилар матндаги отларни тушириб қолдириб ўқиганда, матн мазмунини тушуниб бўлмаслигини англайдилар. Хулоса чиқарилади: от атрофимизни ўраб олган шахс ва нарсаларнинг номи, бу сўзларсиз бир-биримизга ўз фикримизни тушунтира олмаймиз.

Отларда сон билан таништириш. 3-синфда “Отларда сон”, яъни отларнинг бирлик ва кўпликда қўлланиши устида ишлаш жараёнида ўқувчиларда: 1) бирлик ва кўпликда қўлланган отларнинг маъноси ва қўшимча орқали фарқлаш, 2) бирликдаги отдан кўплик шаклидаги ва, аксинча, кўпликдаги отдан бирлик сондаги от ҳосил қилиш, 3) гапда сўзларнинг боғланишини ҳисобга олган ҳолда, отлардан нутқда тўғри фойдалана олиш кўникмалари шакллантирилади.

Отларнинг бирлик ва кўпликда қўлланиши таққослаш усулидан фойдаланиб тушунтирилади. Бунинг учун бир предметни ва шундай бир неча предметни билдирган отлар таққосланади: *дафтар – дафтарлар, қалам – қаламлар, нок – ноклар* каби. Суҳбат асосида *дафтар* сўзи нечта (битта) предметни ва *дафтарлар* сўзи нечта (икки ва ундан ортиқ) предметни

билдириши аниқланади. Бошқа сўзлар билан ҳам шундай ишланади. Оддийгина хулоса чиқарилади ва фикрлар умумлаштирилади: *агар отлар бир предметни билдирса, бирликда қўлланади, агар икки ва ундан ортиқ шахс ёки нарсани билдирса, кўпликда қўлланади. Кўпликдаги отни ясаш учун бирликдаги отга – лар қўшимчаси қўшилади. Бирликдаги отлар ким? ёки нима? сўроғига, кўпликдаги отлар эса кимлар? ёки нималар? сўроғига жавоб бўлади.*

Бу синф ўқувчиларига фақат бирликда қўлланадиган отлар, бирлик шаклида қўлланган *армия, қўшин, халқ* каби отлар кўплик маъносини билдириши, бундай отларга кўплик қўшимчаси қўшилганда англатадиган маъноси махсус тушунтирилмайди. Агар ўқувчилар бу ҳақда савол берсалар, соддагина шаклда тушунтириш мумкин.

Отларнинг бирлик ва кўпликда қўлланишини кузатиш аслида сўз шакли устида ишлашнинг бошланғич босқичи ҳисобланади. Бунда ўқувчилар отларни кўплик қўшимчаси билан ўзгартириш, яъни отга шакл ясовчи қўшимча қўшиш билан сўзнинг лексик маъноси ўзгармаслигига ишонч ҳосил қиладилар.

Отларда эгалик қўшимчалари. Бу мавзу бошланғич синф ўқувчилари учун мураккаб ҳисобланади, чунки бу мавзу ўрганилгунга қадар, ўқувчилар “шахс” тушунчаси билан ҳали таништирилмаган, кишилик олмошларини ҳали ўрганмаган бўладилар. Ўқувчиларга эгалик қўшимчаси шахс, наrsa бирлик ва кўпликдаги уч шахсдан бирига тааллуқли эканини билдиришини тушунтириш қийин. Шуларни ҳисобга олиб, ўқувчиларни отларда эгалик қўшимчалари билан таништиришда ўқитувчи ишни сарлавҳадаги “егалик” сўзининг лексик маъносини тушунтиришдан бошлаши мақсадга мувофиқ: *“егалик” эга бўлиш, қарашлилик, тегишлилик, оидлик маъноларини билдиради, демак, эгалик қўшимчаси деганда бирор нарсага эга бўлишни, шу наrsa тегишли, шу нарсанинг эгаси эканини билдирадиган қўшимчалар тушунилади. Отлар эгалик қўшимчалари билан қўлланади. Отга қўшилган эгалик қўшимчаси шу от ифодалаган шахс, нарсанинг кимгадир қарашли эканини, шу нарсанинг эгаси эканини билдиради. Мисолларни кузатайлик: Кеча ўқиган **китобим** жуда*

қизиқарли экан. Сенинг китобинг ҳам қизиқарлими? Раённинг китоби ҳам қизиқарли эди.

Китобим, китобинг, китоби сўзлари сўз таркибига кўра таҳлил қилинади ва ўқувчилар *китоб* – ўзак, *-им, -инг, -и* қўшимча эканини аниқлайдилар. Ўқитувчи *китоб* ва *китобим* сўзларини таққослашни *-им* қўшимчасининг маъноси ҳақида ўйлаб кўришни топширади, муаммоли вазият яратади; ўқувчилар қўшимчанинг маъноси ҳақида фикр юритадилар, аммо *китобим* сўзининг маъносига (*менинг китобим* – китоб меники) тушунсалар ҳам, фикрларини шакллантириб айтиб беролмайдилар. Ўқитувчи қисқа тушунтиради:

– Тилда учта шахс мавжуд:

I шахс – сўзловчи

II шахс – тингловчи

III шахс – ўзга

Ҳозир мен сизга сўзлаяман, тушунтиряман, демак, мен – сўзловчи, *ҳозир сиз мени тинглаяпсиз, демак, сиз (сен) тингловчи, ҳозир тинглашга қатнашмаётганлар ҳам бор, у (улар)* – ўзга ҳисобланади. *Сиз отлар бирлик ва кўплик сонда қўлланишини биласиз. Маълумки, бирор нарса бир шахсга ёки икки ва ундан ортиқ шахсга тегишли бўлиши мумкин. Мана шу маъноларни, яъни бирор шахс ва нарсанинг бирлик ёки кўпликдаги уч шахсдан бирига қарашли эканини отга қўшилган эгалик қўшимчалари билдиради. Масалан, китобим сўзига қўшилган -им қўшимчаси китобнинг I шахсга тааллуқли эканини, яъни китобнинг эгаси I шахс эканини билдиради (-инг, -и қўшимчалари ҳам шундай тушунтирилади). Китобимиз сўзидаги -имиз қўшимчаси китоб сўзловчи шахсга, шу билан бирга, кўп шахсга (кўп сўзловчига) тегишли эканини билдиради (-ингиз, -и қўшимчалари ҳам шундай тушунтирилади). Қисқа хулоса чиқарилади: отларга қўшилган мана шундай қўшимчалар эгалик қўшимчалари дейилади. эгалик қўшимчалари тегишлилик, эгалик маъносини билдиради.*

Эгалик қўшимчалари отларга икки вариантда қўшилади. *Акам* ва *китобим, аканг* ва *китобинг, акаси* ва *китоби* каби охири унли ҳамда ундош товуш билан

тугаган отлар сўз таркибига кўра таҳлил қилинади, кўшимчалар таққосланади, суҳбат асосида хулоса чиқарилади: охири унли товуш билан тугаган отларга *-м, -нг, -си, -миз, -нғиз, -си* эгалик кўшимчалари, охири ундош товушлар билан тугаган отларга *-им, -инг, -и, -имиз, -инғиз, -и* эгалик кўшимчалари кўшилади. Шундан сўнг ўқувчилар “Она тили” дарслигидаги қонидани ўрганадилар, жадвални таҳлил қиладилар.

Ўқувчиларга эгалик кўшимчалари ҳақидаги кўникмани шакллантириш учун матндан эгалик кўшимчаси билан қўлланган отни топиш, уни таркибига кўра таҳлил қилиб, эгалик кўшимчасининг шахс-сонини аниқлаш, матнда берилган отга тушириб қолдирилган эгалик кўшимчасини кўшиш, нарса қайси шахс ёки шахсларга қарашли эканини айтиш каби машқлардан фойдаланилади.

Эгалик кўшимчаси устида ишлаш бу билан тугамайди. Отларнинг келишиклар билан турланишини ўрганиш жараёнида эгалик кўшимчаси билан қўлланган от қаратқич келишигида келган бошқа от билан (*китобнинг муқоваси, Раҳимнинг китоби*), кишилиқ олмошларининг келишиклар билан турланишини ўрганиш жараёнида эса эгалик кўшимчаси билан келган от қаратқич келишигидаги кишилиқ олмоши билан боғланиб, сўз бирикмаси ҳосил қилиши ҳақида билим берилади.

Отларнинг турланиши. Келишиклар синтактик категория ҳисобланади. Келишиқ отларнинг гапда бошқа сўзлар билан муносабатини ифодалайди. Демак, келишикларни ўргатишда ўқувчиларнинг гапда сўзларнинг боғланишини билишлари назарда тутилади. Келишиклар устида ишлашни ўқувчилар гапда маъно ва грамматик томондан боғланган сўзларни (сўз бирикмаларини) ажратишга ўрганганларидан сўнг бошланади. Келишиклар устида ишлаш гапда сўзларнинг боғланиши устида ишлаш ҳамдир. Келишикларни билиш учун ўқувчи от гапда қайси сўз билан боғланганини аниқ билиши керак. От гапда бошқа сўзлар билан боғланганда кўшимчалар билан ўзгариши анча олдиндан кузатиб борилади. Аслида ўқувчилар 1-синфдаёқ, сўз шакллариининг ўзгариши билан амалий танишадилар, аммо улар сўз шакли нималигини ҳали билмайдилар. Ўқувчилар кейинги синфда шакл ясовчи (сўз

ўзгартувчи) қўшимчалар билан танишадилар, бу қўшимчалар гапда сўзларни боғлаш учун хизмат қилишини тушунадилар.

4-синфда от устида ишлашнинг асосий вазифаси фикр баён қилишда отнинг келишик шаклларида онгли фойдаланиш ва келишик қўшимчаларини тўғри ёзишга ўргатиш ҳисобланади.

Бу синфда от қуйидаги изчилликда ўрганилади:

1) отларнинг келишиклар билан турланиши ҳақида тушунча бериш;

2) кўпликдаги отларнинг турланишини ўргатиш;

3) ҳар бир келишикнинг хусусиятларини алоҳида ўрганиш ва у билан боғлиқ ҳолда келишик қўшимчаларининг ёзилиши ҳақида кўникма ҳосил қилиш.

Отларнинг келишик қўшимчалари билан ўзгариши – турланиш ҳақида тушунча бериш билан ўқувчиларга келишик қўшимчалари гапда сўзларни боғлаш учун хизмат қилиши, ўзбек тилидаги олти келишик, уларнинг номи, сўроқлари, қўшимчалари ва жойлашиш тартиби тушунтирилади.

Ўқувчилар турланиш билан, келишикларнинг моҳиятидан келиб чиқиб гапни таҳлил қилиш жараёнида таништирилади, гапнинг асоси (ега ва кесим) ва сўз бирикмалари ажратилади. Улар гапда бир отнинг бошқа ҳар хил сўзлар билан шакл ясовчи қўшимчалар (*нинг, -ни, -га, -да, -дан*) ёрдамида боғланишини кузатадилар, бу қўшимчалар келишик қўшимчалари эканини, отларнинг келишик қўшимчалари билан ўзгариши **турланиш** дейилишини билиб оладилар. Болаларга келишикларнинг жойлашиш тартиби, сўроқлари ва бош келишикдан бошқа келишикларнинг аниқ қўшимчалари мавжудлиги дарсликда берилган жадвал ёрдамида тушунтирилади. Бош келишикдаги от гапда эга вазифасида, бошқа келишикдаги отлар эса иккинчи даражали бўлак вазифасида келиши билан ҳам таништирилади.

Ўқувчилар ўзлаштирган грамматик билимларини имлони ўзлаштиришда фойдалана олишлари учун ишни бажаришда изчилликка катта аҳамият берилади. Бажарилган иш ёзиб борилади: ўқувчилар аввал гапда от боғланган сўздан шу отга савол берадилар ва саволни қавс ичига ёзадилар; кейин сўроққа

қараб келишикни аниқлайдилар. Масалан, *ўқиди* (нимани?) – китобни, тушум келишиги). Улар буни яхши ўзлаштирганларидан сўнг, машқ тез бажарилади, ёзиш талаб этилмайди.

Кўпликдаги отларнинг турланишини ўрганишда нутқда кўпликдаги отлардан тўғри фойдаланиш кўникмасини такомиллаштириш мақсади кўзда тутилади. Ўқувчилар суҳбат ёрдамида бош келишикдаги отнинг сўроғини ва битта шахс, нарсани билдиришни айтадилар, (нима? – *китоб*, ким? – *ўқувчи*); ўқитувчи агар шу от икки ва ундан ортик, шахс ёки нарсани билдирса, қандай сўроққа жавоб бўлишини, қайси келишикни билдиришини сўрайди, улар қиналмай жавоб берадилар (нималар? – *китоблар*, кимлар? – *ўқувчилар*). Хулоса чиқарилади: кўпликдаги отлар бош келишикда *нималар?* ёки *кимлар?* сўроғига жавоб бўлади. Ўқувчилар отларнинг келишиклар билан турланиши жадвалидан фойдаланиб, шу отларни кўпликда турлайдилар ва кўплик қўшимчаси доим келишик қўшимчасидан олдин қўшилишини, сўроқларини билиб оладилар.

Ҳар бир келишикни алоҳида ўрганишниг вазифаси келишикни ўрганиш билан боғлиқ ҳолда келишик қўшимчаларининг ёзилиши ҳақидаги малакани шакллантириш ва ўқувчиларнинг келишиклар билан турланган отлардан онгли фойдаланишларига эришиш ҳисобланади.

Келишикларни билиб олиш мақсадида сўроқлардан фойдаланилади. Бунинг учун ўқувчилар, биринчидан, сўроқни отнинг якка ўзига эмас, балки гапда от маъно томондан боғланган сўздан шу отга беришни ўрганишлари, иккинчидан, келишикларнинг сўроқларини яхши билишлари зарур. Келишикларни ўзлаштиришда гапнинг асосини аниқлагач, гапда ўзаро боғланган сўзларни (сўз бирикмаларини) белгилаш, от боғланган сўзни топиш, сўроқ бериб, қайси келишик билан турланганини, бирлик ёки кўпликда қўлланганини аниқлаш изчиллигида ишни уюштириш мақсадга мувофиқ (Масалан, *Алишер Нодирни кинога таклиф қилди*. Гап *Алишер* ҳақида айтилган. (Ким?) *Алишер* – эга (бош келишикда, бирлик); *Алишер* (нима қилди?) – *таклиф қилди* – кесим; *таклиф қилди* (кимни?) – *Нодирни* (от, тушум келишигида,

бирлик); *таклиф қилди* (нимага? ёки қаерга?) – *кинога* (от, жўналиш келишигида, бирлик).

Келишикларнинг хусусиятларини ўрганишга қулайлик яратиш учун ҳар бир келишикни қуйидаги умумий режа асосида ўрганиш мақсадга мувофиқ:

1. Келишикнинг грамматик маъноси.
2. Сўроқлари.
3. Қўшимчаси.
4. Гапдаги вазифаси.

Келишикларни шу тарзда ўрганиш уларни ўзаро таққослашни енгиллаштиради ва онгли ўзлаштиришни таъминлайди.

Бир келишик ўзининг муҳим белгилари (маъноси, сўроғи, қўшимчаси, синтактик вазифаси) билан бошқа келишиклардан фарқланади. Муайян бир келишикдаги отдан онгли фойдаланиш ва келишик қўшимчаларини тўғри ёзиш учун ўқувчилар келишикларнинг муҳим белгиларини пухта ўзлаштириши талаб этилади, шунинг учун ҳам келишикларнинг муҳим белгиларини ўзлаштириб, бир келишикни иккинчисидан фарқлаш кўникмасини шакллантиришга катта ўрин берилади.

Бош келишикнинг хусусиятларини ўрганиш билан отнинг келишик қўшимчаси йўқ ҳолати бош келишик экани, бош келишикдаги от бошқа сўзни ўзига тобе қилиши, *ким?*, *кимлар?*, *нима?*, *нималар?* сўроқларига жавоб бўлиши, гапда эга вазифасида келиши ҳақида ўқувчиларда кўникма ҳосил қилинади; луғатларда отлар бош келишик шаклида берилиши ва бош шакл ҳисобланиши, баъзан эгалик қўшимчаси олиб қўлланиши билан таништирилади.

Ўқувчилар қаратқич ва тушум келишигини фарқлашда қийналадилар, бир қўшимча ўрнига иккинчисини ишлатадилар. Бу келишикларнинг хусусиятларини ўрганишда бундай қийинчиликнинг олдини олиш ва ўқувчиларда келишиклардан тўғри фойдаланиш кўникмасини ҳосил қилиш мақсади кўзда тутилади. Бу мақсадга эришиш учун бу икки келишикнинг

маъноси, сўроқлари, қўшимчаси ва гапдаги вазифаси таққосланади ва суҳбат асосида хулоса чиқарилади.

Қаратқич келишигида турланган от: 1) қарашлилиқ маъносини билдириб, гапда бошқа отга боғланади, у боғланган от эгалиқ қўшимчаси билан қўлланади (*ўқувчининг дафтари, гулнинг барги* каби); 2) *ким(лар)нинг?*, *нима(лар)нинг?*, баъзан *қаернинг?* сўроқларига жавоб бўлади; 3) *-нинг* қўшимчаси билан қўлланади; 4) гапда иккинчи даражали бўлак вазифасида келади.

Тушум келишигида турланган от: 1) ҳаракатни ўзига олган шахс, нарса маъносини билдиради, гапда доим феълга боғланади (*вазифани бажардим, китобни ўқиди* каби); 2) *ким(лар)ни?*, *нима(лар)ни?* баъзан *қаерни?* сўроқларига жавоб бўлади; 3) *-ни* қўшимчаси билан қўлланади; 4) гапда иккинчи даражали бўлак вазифасини бажаради.

Ўқувчиларнинг бу икки келишиқ қўшимчасидан нутқда тўғри фойдаланиш ва уларни тўғри ёзиш ҳақидаги билимини такомиллаштириш учун гапда отнинг қайси сўз билан боғланганини аниқлаш, сўроқлар ўрнига гапнинг мазмунига мос сўзни келишиқ билан турлаб қўйиш, тушириб қолдирилган келишиқ қўшимчаларидан мосини қўйиб кўчириш, танлаб кўчириш машқларидан, сайланма ва эслатиш диктантларидан кўпроқ фойдаланилади.

Бошланғич синфлар дастурига кўра, ўқувчиларни қаратқич ва тушум келишигида отнинг белгисиз қўлланиши билан таништириш тавсия этилмайди.

Ўқувчилар жўналиш келишигининг хусусиятлари билан таништирилгач, жўналиш келишиги қўшимчасининг ёзилиши тушунтирилади: а) охири жарангсиз ундош товуш билан тугаган сўзларга жўналиш келишиги қўшимчаси *-га* қўшилганда талаффузда *-ка* эшитилиши, аммо аслича ёзилиши *синфга, ишга, Шавкатга* каби сўзларни товуш-ҳарф томонидан таҳлил қилиш билан тушунтирилади; б) ўқувчилар “*Меҳнат етказар ҳар тилакка*” каби гапни ўқиб, *тилак* сўзининг ўзгаришини кузатадилар; гапдаги *тилакка* боғланган сўзни топадилар ва шу сўздан отга сўроқ берадилар (*етказар* (нимага?) *тилакка*); бу жўналиш келишигининг сўроғи эканини айтадилар; *тилакка* сўзи сўз таркибига кўра таҳлил қилинади ва *тилак* – ўзак, *-ка* қўшимча экани аниқланади; сўнг

уни товуш-харф жиҳатидан таҳлил қилиниб, ўзакнинг охири -к ундоши билан тугагани, қўшимча ҳам к ундоши билан бошланиши аниқланади. Сухбат усули билан хулоса чиқарилади: жўналиш келишиги қўшимчаси охири к ундоши билан тугаган отларга -ка шаклида қўшилади. “Балиқ қармоққа илнди” гапидаги қармоққа сўзи устида ҳам юқоридаги каби ишланади. Хулосани ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчиларнинг ўзлари чиқарадилар: охири қ ундоши билан тугаган отларга жўналиш келишиги қўшимчаси -қа шаклида қўшилади.

Ўқувчилар ўрин-пайт келишигининг хусусиятлари билан таништирилгач, келишик қўшимчаси -да нинг -та бўлиб эшитилса ҳам -да шаклида ёзилиши тушунтирилади. Баъзи ўқувчилар ўрин-пайт келишиги ўрнига жўналиш келишиги қўшимчасини ишлатиб, хатога йўл қўядилар. Бундай хатонинг олдини олиш учун ўқувчилар билан феълдан жўналиш ва ўрин-пайт келишигида қўлланган отга сўроқ бериб, сўз бирикмасини топишни кўпроқ машқ қилиш ва келишикларнинг сўроғи ва маъносига қараб фарқлашга ўргатилади. Масалан, *борди* (қаерга?) – мактабга, *бўлди* (қаерда?) – мактабда; *олдим* (кимга?) – укамга, *кўрдим* (кимда?) – укамда.

Ўқувчилар чиқиш келишигининг хусусиятлари билан ҳам режа асосида таништирилиб, уларга келишик қўшимчасининг ёзилиши тушунтирилади.

Келишиклар ҳақидаги малакани шакллантириш устида ишлашнинг самаралилигини таъминлайдиган шартлар, биринчидан, мақсадга мувофиқ машқ, танлаш, машқ материални аста мураккаблаштириб бориш билан ўқувчиларнинг мустаққллигини ошириш, иккинчидан, имлони грамматик билимни такомиллаштириб бориш ва ўқувчиларнинг нутқини ўстириш билан боғлаб ўргатишдир.

Шундай қилиб, бошланғич синфларда от яхлит ҳолда ўрганилади ва уни ўрганиш ўқувчилар шу сўз туркумининг белгиларини, вазифасини ўзлаштиришига, шунингдек, уларда келишик қўшимчаларини тўғри ёзиш кўникмасини шакллантиришга қаратилади.

СИФАТНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

Сифатни ўрганиш тизими материални лексик ва грамматик томондан изчиллик билан бойитиб, мураккаблаштириб боришни кўзда тутди. Ўқувчилар И ва ИИ синфда сифатнинг лексик маъносини кузатадилар, сифатга *қандай?*, *қанақа?* сўроғини беришга ўрганадилар; ИИИ синфда сифат сўз туркуми сифатида ўрганилади; ИВ синфда илгари ўрганилганлар такрорланиб, грамматик материалга боғлиқ ҳолда *қип-қизил*, *ям-яшил* каби орттирма даражадаги (атама айтилмайди) сифатларнинг ёзилиши ўргатилади. Она тили ва ўқиш дарсларида ўқувчилар нутқи янги-янги сифатлар билан бойитилади, уларга олдиндан маълум бўлган сифатларнинг маъносига аниқлик киритилади.

Сифатни ўрганиш методикаси унинг лингвистик хусусиятларига асосланади. Сифат предметнинг белгиси (ранги, ҳажми, шакли ва кўриниши, маза-таъми, характер-хусусияти, ҳиди, вазни, ўрин ва пайтга муносабати)ни билдиради. Сифатнинг лексик маъноси уни от билан боғлиқ ҳолда ўрганишни талаб қилади. Сифатни тушуниш учун И синфданок ўқувчилар эътибори сифатнинг отга боғланишини аниқлашга қаратилади. Ўқувчилар предметнинг белгисини айтадилар, уларда сўроқ ёрдамида гапда сўзларнинг боғланишини аниқлаш кўникмаси ўстирилади, яъни улар гапдаги сифат ва отдан тузилган сўз бирикмасини ажратадилар (атама айтилмайди). Кейинги синфларда бу боғлиқлик аниқлаштирилади. Шундай қилиб, сифатнинг семантик-грамматик хусусиятлари сифат устида ишлашни лексик ва грамматик (морфологик ва синтактик) равишда олиб боришни талаб этади.

Бошланғич синфларда “Сифат” мавзуси қуйидаги изчилликда ўрганилади: 1) сифат билан дастлабки таништириш (И, ИИ синф); 2) сифат ҳақида тушунча бериш (ИИИ синф); 3) шу грамматик мавзу билан боғлиқ ҳолда айрим сифатларнинг ёзилишини ўзлаштириш (ИВ синф).

Сифат билан (атамасиз) дастлабки таништириш (**биринчи босқич**) сифатнинг лексик маъноси ва сўроқлари устида кузатиш ўтказишдан бошланади. Предметнинг белгилари хилма-хил бўлиб, уни ранги, мазаси, шакли, хил-хусусиятлари томонидан тавсифлайди. Шундай экан, сифат

тушунчасини шакллантириш учун унинг маъноларини аниқлаш талаб этилади. Ўқитувчи предметни ёки унинг расмини кўрсатади, ўқувчилар унинг белгиларини айтадилар ва ёзадилар. Масалан, (*қандай?*) олма – *қизил, ширин, юмалоқ олма; (қандай?)* ип – *узун, кўк ип*. Албатта, суҳбат асосида ўқувчилар олма, ип сўзлари *нима?* сўроғига жавоб бўлиб, предмет номини билдириши, *қизил, ширин, юмалоқ* каби сўзлар *қандай?* сўроғига жавоб бўлиб, предметнинг белгиси (ранги, мазаси, шакли)ни билдиришини аниқлайдилар. Ўқитувчи атрофимизни ўраб олган предметларнинг ўз белгилари борлигини, улар бири-биридан шу белгилар билан фарқланишини яна бир-икки мисол билан тушунтиради (*Қандай дарахт? – Катта, чиройли, сершоҳ, кўм-кўк дарахт. Қанақа шкаф? – Ойнали, баланд шкаф*). Хулоса чиқарилади: *қандай?, қанақа?* сўроқларига жавоб бўлган сўзлар предмет белгисини билдиради.

Ўқувчилар белги билдирган бундай сўзларнинг нутқимиздаги аҳамиятини англашлари учун сифат кўп учрайдиган матн танланиб, аввал сифатларини тушириб қолдириб, сўнгра сифатлари билан ўқиб берилади ва мазмуни таққослаб кўрсатилади. Предметни аниқ тасвирлаш учун унинг белгисини билдирадиган сўзлардан фойдаланилгани тушунтирилади. Бу дарсларда кўргазма воситалар (предметлар, предмет расмлари, сюжетли расмлар)дан кенг фойдаланилади.

Ўқувчилар *қандай?, қанақа?* сўроқларига жавоб бўлган (предмет белгисини билдирган) сўзларни ўзлаштиришлари учун машқнинг куйидаги турлари самарали ҳисобланади: 1) сўроқ ёрдамида предметнинг белгисини билдирган сўзларни танлаш; 2) аралаш берилган сўзлардан гап тузиш; 3) матндан *ким?* ёки *нима?* сўроғига жавоб бўлган сўзни ва унга боғланган *қандай?* ва *қанақа?* сўроғига жавоб бўлган сўзни танлаб (сўз бирикмасини топиб) айтиш ва ёзиш; 4) таянч сўзлар ва расм асосида гап ёки кичик ҳикоя тузиш.

Иккинчи босқичда асосан икки вазифа: “сифат” тушунчасини шакллантириш ҳамда ўқувчилар нутқини янги сифатлар билан бойитиб бориш,

фикрни аниқ ифодалаш учун мазмунга мос сифатлардан нутқда ўринли фойдаланиш кўникмасини ўстириш ҳал қилинади.

“Сифат” тушунчасини шакллантириш ўқувчиларнинг “предмет белгиси” деган умумлаштирилган категорияни ўзлаштириш даражасига бевосита боғлиқ. Шу мақсадда ранг, маза, шакл-ҳажм, хил-хусусият билдирадиган сўзлар гуруҳланади ва шу сўзларнинг хусусиятлари умумлаштирилади. Сифатнинг лексик маъноси билан бирга унинг характерли грамматик хусусиятлари ҳам қайд этилади. Сифатларнинг хусусиятларини умумлаштириш асосида ўқувчилар унинг сўз туркуми сифатидаги ўзига хос кўрсаткичларини ажратадилар: а) предмет белгисини билдиради, б) *қандай?* ёки *қанақа?* сўроғига жавоб бўлади, в) гапда отга боғланиб, шу от билан сўз бирикмаси ҳосил қилади, иккинчи даражали бўлак вазифасида келади.

Бу синфда оғзаки ва ёзма ижодий ишлар (мактаб боғи ёки паркка экскурсия вақтида кузатилган дарахт, кушлар, ҳайвонларни тасвирлаб кичик ҳикоя тузиш кабилар)га катта ўрин берилади.

Ўқувчиларнинг сифатнинг лексик маъноси ҳақидаги тушунчаларини чуқурлаштириш ва предметни ҳар томонлама тасвирлаш малакасини ўстириш учун: 1) берилган предметларнинг ранги, мазаси, шакли, хусусиятини ифодалайдиган сифатлар танлаш ва ёзиш: *Қандай шафтоли? Ширин, сувли, туксиз шафтоли. Қандай китоб? Қалин, қизил китоб;* 2) берилган белгиларига қараб қайси ҳайвон эканини аниқлаш: *Тиканли, кичкина, фойдали ...* (типратикан). *эҳтиёткор, айёр, ёввойи ...* (тулки); 3) предметларнинг белгисига қараб топишмоқларнинг жавобини айтиш каби машқлардан фойдаланиш мумкин.

Сифатнинг нутқимиздаги, фикрни аниқ ва тушунарли ифодлашдаги ўрнини пухта ўзлаштиришга эришиш учун маънодош ва зид маъноли сифатлар устида ишлаш, ўқиш дарсларида сифатнинг ўз ва кўчма маънода ишлатилишини кузатиш мақсадга мувофиқ. Сифатни ўрганиш жараёнида сўз яшашга оид машқларни мунтазам ўтказиб бориш ўқувчиларда у ёки бу сўз туркумини яшаш

учун сўз ясовчи қўшимчалардан онгли фойдаланиш малакасини шакллантиради.

Учинчи босқичда сифат ҳақидаги билимларни такомиллаштириш, оғзаки ва ёзма нутқда сифатлардан аниқ, ўринли фойдаланиш кўникмасини ўстириш билан боғлиқ ҳолда *-роқ* қўшимчаси билан қўлланган сифатларни ва *қўм-қўк, ям-яшил* каби сифатларни тўғри ёзиш малакаси шакллантирилади. Иш мазмуни шу вазифаларни бажаришга қараб белгиланади ва ўқувчилар нутқини ўстиришга қаратилади.

Назарий маълумотларга асосланиб: матнда берилган отларнинг белгиларини ифодалайдиган сифатларни танлаб қўйиш, гапда сифат боғланган отни (сўз бирикмасини) аниқлаб ёзиш; отга мос сифатлар танлаб предметни тасвирлаш, берилган сифатлар ёки сўз бирикмаси билан гап тузиш каби машқлардан фойдаланилади. Машқ материалини танлашда *-роқ* қўшимчаси билан қўлланган *яхшироқ, ақллироқ* каби, шунингдек, *тип-тиниқ, сан-сарик* каби сифатлар кўпроқ бўлишига эътибор берилади. Ўқувчиларнинг мустақиллиги оша борган сайин, машқ топшириқлари ҳам аста-секин мураккаблаштира борилади. Шундай қилиб, сифатни ўзлаштиришда уни от билан ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганишга асосланилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Бошланғич синфларда қандай сўз туркумлари ўрганилади? Уларни ўрганишдаги изчилликни тушунтиринг.
2. Ўқувчиларга отни тушунтиришда қандай усуллардан фойдаланасиз? Отга оид биронта дарс ишланмасини ёзинг.
3. Бошланғич синфда сифат сўз туркуми юзасидан ўқувчиларга қандай билимлар берилади ва улар қандай изчилликда шакллантирилади?
4. Сифатни ўрганиш жараёнида ўқувчиларда қандай имловий билимлар ҳосил қилинади?
5. Сифатни ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш юзасидан қандай машқлар ўтказасиз?

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА СИНТАКСИС ЭЛЕМЕНТЛАРИ УСТИДА ИШЛАШ МЕТОДИКАСИ

Гап устида ишлаш. Бошланғич синфларда синтаксис юзасидан бериладиган билимлар *амалий ўрганиладиган* ва *назарий ўрганиладиган* билимларга бўлинади. Синтаксисга оид билимларни амалий ўрганиш савод ўргатиш давридаёқ бошланади ва 4-синфда ҳам давом эттирилади. Бошланғич синфда “*Гап*”, “*Дарак гап*”, “*Сўроқ гап*”, “*Буйруқ гап*”, “*Ҳис-ҳаяжон гап*”, “*Содда гап*”, “*Гап бўлаклари*”, “*Гапнинг уюшиқ бўлаклари*”, “*Ундалмали гаплар*” мавзулари назарий ўрганилади. Бу мавзулар юзасидан турли машқлар бажарилади.

Бошланғич синфларда она тили дарсларининг муҳим вазифаларидан бири фикрни ифодалашда гапдан онгли фойдаланиш кўникмасини шакллантириш ҳисобланади.

Морфология ва лексика, фонетика ва орфография синтаксис асосида ўзлаштирилгани учун тилни ўрганишда гап устида ишлаш марказий ўрин эгаллайди. Гап нутқнинг асосий бирлиги бўлиб, бошланғич синф ўқувчилари от, сифат, сон, олмош, феъл ва уларнинг муҳим категорияларининг тилимиздаги ролини гап асосида билиб оладилар. Ўқувчилар она тили лексикасини ҳам гап негизида эгаллайдилар. Сўзнинг лексик маъноси ва унинг қўлланиш хусусиятлари сўз бирикмаси ёки гапда маълум бўлади. Сўз гапда бир маъноли бўлади (гапдан ташқари бир неча маъно ифодалаш мумкин).

Методист олима Т. Г. Рамзаева бошланғич синфларда гап устида ишлашни шартли равишда беш йўналишга бўлади:

1. Гап ҳақидаги грамматик тушунчани шакллантириш (тил бирлиги бўлган гапнинг муҳим белгиларини ўргатиш).

2. Гап қурилишини ўргатиш (сўз бирикмасида сўзларнинг боғланиши устида ишлаш, гапнинг грамматик асосини, бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг хусусиятлари, ёйиқ ва йиғиқ гаплар устида ишлаш).

3. Ўқувчиларнинг нутқида гапнинг мақсадга ва оҳангга кўра турларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

4. Гапда сўзларни аниқ қўллаш кўникмасини ўстириш.

5. Ёзма нутқда гапни тўғри тузиб ёзиш (уни бош ҳарф билан бошлаш, тиниш белгиларини қўйиш) кўникмасини шакллантириш¹⁰.

Ишнинг бу беш йўналиши бир-бирига ўзаро таъсир этади ва гапнинг айрим томонларини ўрганиш мақсадидагина уларнинг ҳар бири мустақил муҳокама қилинади. Гапни ўрганиш ва нутқда ундан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш ўқувчиларнинг аниқ билимларини доимий кенгайтириб, бойитиб боришга асосланади. Ўқувчи қандай янгиликни билса, унда бу янгилик ҳақида хабар бериш эҳтиёжи туғилади. У ўз фикрини ифодалаш учун қулайроқ шакл қидиради. Демак, алоқа қилиш талабидан гапни мукамалроқ эгаллаш зарурияти келиб чиқади.

“Гап” мавзуси барча синфларда ўрганилади. Гапнинг белгилари ҳақидаги билимлар чуқурлаштириб борилади. Ўқувчилар фикр ифодаловчи нутқ бирлиги – гап ҳақидаги элементар тасаввурдан гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари, гапда сўзларнинг боғланиши, гапнинг уюшиқ бўлақларини ўрганишга ўтадилар.

Гап устида ишлашнинг бошланғич босқичи савод ўргатиш даврига тўғри келади. Бу даврда ўқувчилар гапнинг муҳим хусусиятлари (фикр ифодалаш, тугалланган оҳанг билан айтилиши) билан танишадилар. Гапнинг бу хусусиятларини билмасдан туриб, сўзлардан гап тузиб бўлмайди. Агар ўқувчилар гапнинг бош бўлақларини ажрата олмасалар, гап нутқнинг яхлит бирлиги эканини билмайдилар. Эга ва кесим гапнинг қурилиши ва мазмунининг асосини ташкил этади. Шунинг учун ҳам савод ўргатиш даврида гапнинг бош бўлақлари устида кузатиш ўтказган маъқул.

Гапнинг бош бўлақларини кузатиш билан ўқувчилар ўз фикрларини аниқ ифодалашга ўрганадилар, уларда нутқдан гапни ажратиш кўникмаси

¹⁰ Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах. – М.: 1979. 291-292-бетлар.

шаклланади. Гапни ўрганиш меъёрига қараб унинг таркибий қисмлари, хусусан, сўз бирикмаси ҳақидаги тасаввур аниқланади.

Бошланғич синфларда ўрганиладиган синтактик материал кам бўлса ҳам, бутун ўқув йили давомида, бошқа мавзуларга сингдирилган ҳолда гап устида ишлаб борилади.

Дастурга кўра, 1-синфда ўқувчиларга гап ҳақида элементар тушунчалар берилади. Гап тугалланган фикр билдириши, гап сўзлардан ташкил топиши, унинг охирига маълум тиниш белгилари қўйилиши ҳақида амалий маълумотлар берилади.

2-синфда эса ўқувчилар гап ҳақида амалий тушунчалар оладилар. Улар гапдан шу гап ким ёки нима ҳақида айтилганини ва у ҳақда нима дейилганини билдирган сўзни ажратишга ўрганадилар. Аслида гапнинг грамматик асоси устида ишлаш мана шундан бошланади ва бу бош бўлақларни ўрганишга муқаддима бўлади.

3-синф гап устида ишлашда янги босқичдир. Ўқувчилар гапни амалий ўрганишдан тушунча сифатида ўрганишга ўтадилар. Улар гапнинг муҳим белгиларни билиб оладилар. Бу босқичда бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг таърифи, эга ва кесим атамалари киритилади. Бу синфда гапда сўзларнинг боғланишига катта эътибор берилади. Ўқувчилар гапнинг асоси (эга ва кесим)ни ажратадилар, иккинчи даражали бўлақларни фарқлайдилар ва гапдаги икки сўз (ҳоким ва тобе сўз)ни, сўзларнинг грамматик жиҳатдан, яъни қўшимчалар орқали боғланишни билиб оладилар.

4-синфда гапнинг уюшиқ бўлақларини ўрганиш билан гап бўлақлари ҳақидаги билим кенгайтирилади.

Шундай қилиб, ўқувчиларда гап бўлақлари ҳақидаги тасаввурни ўстириш гапни ўзлаштиришда етакчи ҳисобланади. Биринчидан, бошланғич синф ўқувчилари гап бўлақларини иккита катта гуруҳга (бош ва иккинчи даражали бўлақларга) бўлинишини ўзлаштирадилар. Бу синфларда иккинчи даражали бўлақлар турларга ажратилмайди. Гапни ўзлаштириш учун бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг моҳияти очилади: бош бўлақлар гапнинг грамматик

асосини ташкил қилади, фикр, асосан, гапнинг грамматик асоси орқали ифодаланади; иккинчи даражали бўлақлар эса бош бўлақларни аниқловчилик ва тўлдирувчилик вазифасини бажаради.

Иккинчи даражали бўлақларнинг моҳиятини очиш учун ўқувчилар гапни таҳлил қиладилар ва улар қайси гап бўлагига боғланиб, уни изоҳлаб келаётганини аниқлайдилар. Иккинчи даражали бўлақларнинг хусусиятлари гапни ёйиш (йиғиқ гапни ёйиқ гапга айлантириш) жараёнида яққол кўринади. Масалан, ўқувчилар *“Қалдирғочлар учиб келди”* гапини ёзадилар. Фикрни тўлиқ ифодалаш учун гапга *қаерга?* ва *қачон?* сўроқларига жавоб бўлган сўзларни қўйиш топширилади. Ўқувчилар бу вазифани бажариб, қайси гап бўлаги (иккинчи даражали бўлақ) фикрни яна аниқроқ ифодалаганига ишонч ҳосил қиладилар.

Ўқувчиларда гапда сўзларнинг боғланишини аниқлаш кўникмасини шакллантириш муҳим синтактик ва нутқий кўникмалар қаторига киради. Сўз бирикмаси гап қисми сифатида ажратилади ва бошланғич синфларда унинг муҳим белгилари идрок қилинади. “Сўз бирикмаси” атамаси дарсликларга киритилмаган, таърифи берилмайди. Аммо кичик ёшдаги ўқувчилар унинг қуйидаги муҳим белгиларини амалий билиб олишлари зарур:

1. Сўз бирикмаси мазмун ва грамматик томондан боғланган икки қисм бўлади. Масалан, *“Дунё халқлари тинчлик учун курашадилар”* гапида иккита сўз бирикмаси бор: 1) дунё халқлари; 2) тинчлик учун курашадилар.

2. Сўз бирикмасида бир сўз ҳоким иккинчи сўз тобе бўлади. Ҳоким сўздан тобе сўзга сўроқ берилади, тобе сўз шу сўроққа жавоб бўлган сўздир. Масалан, *(Қандай?) Иқтидорли ўқувчилар (қаерга?) тўгаракка аъзо бўлдилар.* эга ва кесим сўз бирикмасини эмас, гапни ҳосил қилади.

Гап таркибидаги сўз бирикмаларни ажратиш кўникмаси узоқ машқ давомида шакллантирилиб борилади. Бунинг учун ўқувчиларнинг сўз бирикмасидан бир сўзнинг бошқа сўзга тобелигини тушунишга қаратилган машқлар тизимидан фойдаланилади:

1. Гапларни ёйиш. Бунинг учун гапнинг қайси бўлаги ёйишни талаб қилиши аниқланади. Масалан, “*Дарахтлар гуллайди*” гапини таҳлил қилиш учун берилган эга ва кесим (гапнинг асоси) ажратилади.

– Дарахтлар қачон гуллашини айтиш учун гапга қандай сўзни қўшиш керак?

– Қачон гуллайди? (баҳорда гуллайди)

– Бу сўз гапнинг қайси бўлаги бўлади? (Иккинчи даражали бўлак)

– У гапнинг қайси бўлагига боғланади, яъни тобеланади? (Кесимга боғланади)

– Гапга эгани изоҳлайдиган яна битта сўз қўйинг. Қандай гап ҳосил бўлди? (Мевали дарахтлар баҳорда гуллайди).

2. Сўзлари аралаш берилган гапни қайта тиклаш. Аввал гапнинг асослари (ега ва кесим) тикланади (аниқланади), сўнг сўроқлар ёрдамида иккинчи даражали бўлақлар (сўз бирикмалари) “топилади”, тикланади. Масалан, *Машинада, теради, теримчи, пахтани*.

– Гап ким ҳақида айтилган? (Теримчи ҳақида, *ким?* – теримчи)

– У ҳақда нима дейилган? (Теради. *Теримчи теради* – бош бўлақлар).

– Сўроқлар ёрдамида сўз бирикмасини топинг. *Нимани теради?* (Пахтани теради) *Нимада теради?* (Машинада теради). Кейин гапда сўзларнинг қулай тартиби аниқланади (*Теримчи пахтани машинада теради*). Гап оҳангги устида ишланади.

3. Узлуксиз (тиниш белгиларисиз) матндан гапларни ажратиш. Машқнинг бу тури онгли бўлиши учун ҳар бир гапнинг бош бўлақларини ва сўз бирикмаларини ажратиш лозим.

4. Гапни таҳлил қилиш ва чизмасини чизиш. Гап таҳлил қилинаётганда дастлаб унинг асоси ажратилади, кейин эгани изоҳловчи иккинчи даражали бўлак, кесимни изоҳловчи иккинчи даражали бўлак, бошқа иккинчи даражали бўлакни изоҳловчи иккинчи даражали бўлак ажратилади. Шундай қилиб, аста-секин сўз бирикмалари ҳам аниқланади.

5. Ўқитувчи берган чизма ёки сўроқлар асосида гап тузиш: Ким? нималарни? нима қилди? (Бола олмаларни терди).

Сўз бирикмаси устида икки йўналишда иш олиб борилади:

- 1) сўз бирикмасига гап ичида гапнинг таркибий қисми сифатида қаралади;
- 2) сўз бирикмасига предметнинг ёйиқ номи сифатида қаралади, масалан, *соат – сўз, олтин соат, қўл соат, осма соат, электрон соат – сўз бирикмалари.*

Қуйида гапнинг бош бўлақларини ўрганишга оид дарс намунасини келтирамиз:

2-синф

МАВЗУ: Гап (гап асосини аниқлаш).

Дарснинг мақсади:

1. Ўқувчиларда гап ким ёки нима ҳақида айтилганини (егани) ва у ҳақда нима дейилганини билдирган сўзни (кесимни) гапдан топиш кўникмасини шакллантириш.
2. Нутқдан гапни ажратиш кўникмасини ўстириш.
3. Ўқувчиларни ўз фикрини аниқ, тушунарли ва равон ифодалашга ўргатиш.

Дарснинг тури: янги билим берувчи дарс

Дарснинг методи: суҳбат, изланиш методи

ДАРСНИНГ БОРИШИ:

1. Уй вазифаси текширилади.
2. “Гап” мавзуси эсга туширилади.

Ўқувчилар диққатига қуйидаги гаплар ҳавола қилинади:

1. *Ўқитувчи болаларни ўқитади.*
2. *Кузда ҳар хил мевалар пишади.*
3. *Тикувчи кийимларни тикади.*
4. *Ўқувчилар китобларни севиб ўқийдилар.*

– Гап нималардан ташкил топади?

– Оғзаки нутқда биз бир гапни иккинчисидан қандай ажратамиз?

– Ёзувда гапнинг боши ва охири қандай белгиланади?

Ўқитувчи юқоридаги савол-жавобдан сўнг, ўқувчилар жавобини умумлаштиради:

– *Демак, гап тугалланган мазмун билдиради. Гап охирига унинг мазмунига қараб нуқта, сўроқ ва ундов белгиси қўйилади. Гап сўзлардан тузилиб, унинг биринчи сўзи бош ҳарф билан ёзилади.*

3. Ўқитувчи ўқувчилар диққатини жадвалга қаратади. Ҳар бир гап куйидагича таҳлил қилинади:

– Биринчи гапда ким ҳақида айтилган?

– “Ўқитувчи” сўзига савол беринг? (Ким?) Унинг тагига бир чизиқ чизамиз (Ўқитувчи жадвалга чизади).

– Ўқитувчи ҳақида нима дейилган?

– “Ўқитади” сўзига савол беринг (Нима қилади?). Унинг тагига икки чизиқ чизамиз (Ўқитувчи жадвалга чизади).

– Иккинчи гап нима ҳақида айтилганлигини қайси сўз билдирыпти? (Мевалар) Бу сўзга савол беринг (Нималар?). Тагига чизамиз.

– Мевалар ҳақида нима дейилган? (пишади) Тагига чизилади.

Шу тариқа кейинги гаплар ҳам таҳлил қилинади. Шундан сўнг ўқитувчи тагига чизилган сўзлар гапнинг асосий мазмунини билдиришини, яна шундай сўзлар иштирокисиз гап ҳосил бўлмаслигини, агар гапнинг асосини билдирувчи сўзлардан лоақал биттаси ҳам гапда иштирок этмаса, гап мазмун жиҳатдан яқунланмай қолиши ёки ноаниқ бўлиб қолиши тушунтирилади. Бу ҳолатлар мисоллар билан кўрсатилади. Масалан, “Ўқувчилар мактабга борадилар” гапида гапнинг асосларидан бири – “ўқувчилар” сўзи тушиб қолса, гапимиз ноаниқ бўлиб қолади, ўқувчилар ҳақида нима дейилган сўз (борадилар) тушиб қолса, гап мазмун ифодаламайди.

Дарсликдаги қоида ўқитилади.

4. Дарслик билан ишлаш. 261-машқ ёзма бажарилади. Ўқувчилар матнда нечта гап мавжудлигини, гапнинг грамматик асосларини ўқитувчи ёрдамида топадилар ва уларнинг тагига чизадилар. 262-машқ юқоридаги машқ асосида

ўқувчилар томонидан мустақил бажарилади (Бунда ўқувчилар ушбу машқни махсус мустақил иш дафтарларига ёзиб ўқитувчига топширадилар).

5. Жадвал асосида оғзаки машқ.

<i>Ким?</i>	беморларни даволайди.
<i>Нима?</i>	сичқонларни тутди.
<i>Нима?</i>	юк ташийди.

Ўқитувчи гапдаги сўроқлар ўрнига қўйиш учун керакли бўлган сўзларнинг расмларини кўрсатади (*шифокор, мушук, туя*). Ўқувчилар таянч сўзлар ёрдамида гапларни ўқийдилар ва гаплар оғзаки таҳлил қилинади.

6. Тахминий тайёргарлик кўриб, боғланишли гап тузиш ва уни ёзиш.

Техник восита орқали “Боғбонларга ёрдам” лавҳалари кўрсатилади ва ҳикоя ёзиш топширилади. Гап тузишда ҳар бир сўзни такрорий ишлатишнинг олдини олиш учун маъноси яқин сўзлардан фойдаланиш тушунтирилади (*масалан: болалар, қизлар, ўқувчилар, ўртоқлар*). Бу сўзлар хаттахтага ёзиб қўйилади.

7. Уйга вазифа қилиб 263-машқ берилади. Ўқитувчи уйга вазифани қандай бажаришни тушунтиради.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Маълумки, пунктуатсия тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги қоидалар йиғиндисидир. “*Пунктуатсия ҳам ёзув каби кишилар орасидаги алоқанинг муҳим воситаларидан бири саналади*”¹¹. Бошланғич синфларда тўртта тиниш белгиси: гап охирида нуқта, сўроқ, ундов белгиси ҳамда уюшиқ бўлакли гапларда вергулнинг ишлатилиши ҳақидаги қоидалар ўргатилади. Бошланғич синфларда ўргатиладиган тиниш белгилари кам бўлишига қарамай, ўқитувчи ҳар бир синфда тиниш белгилари устида мунтазам иш олиб бориши зарур.

¹¹ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида пунктуация. – Тошкент: ЎзФАН, 1951.

Кичик ёшдаги ўқувчиларни тиниш белгилари билан таништиришда ўқитувчи, аввало, уларнинг ёзма нутқда ишлатилиши ва ўрнини кўрсатади. Тиниш белгиси фикрни тўғри, бошқаларга тушунарли қилиб ифодалаш учун муҳим эканини тушунтиради. Масалан, нуктанинг роли билан элементар тарзда таништириш учун гапларга ажратилмаган (тиниш белгилари қўйилмаган) яхлит матн ўқитилади; ўқувчилар бундай матнни ўқиш ва мазмунига тушуниш қийин эканлигига ишонч ҳосил қиладилар.

Пунктуатсия семантик, синтактик ва интонатсион қоидага асосланади. Бу уч асос бир-бирига ўзаро таъсир қилади. Хат ёзувчи тиниш белгисини қўйишда, аввало, баён этадиган фикрининг мазмунига асосланади. Нутқнинг мазмун томони гапнинг қурилишига ҳам таъсир қилади. Шунинг учун ўқувчиларга тиниш белгиларининг қўлланилишини ўргатишда бирор гапда тиниш белгиларини қўллашни белгилайдиган семантик-синтактик тамойилга асосланилади.

1-синф ўқувчиларига савод ўргатиш давридаёқ нукта, сўроқ белгиси ва ундов белгиси билан амалий таништирилади. Болалар “Алифбе” ўқимасалар ҳам, расмга қараб гап тузадилар.

Ўқитувчи уларга талаффузда бир гап бошқасидан тўхтам (пауза) билан ажратилишини, гапнинг охирида овоз пасайишини тушунтиради. Болалар, ўқитувчи топшириғига кўра, 3-5 гапли кичик матнни гапларга ажратадилар ва улар ўртасидаги тўхтам (пауза) қилиш ҳикоя мазмунини яхши тушунишга ёрдам беришига ишонч ҳосил қиладилар. Улар гапни тўғри талаффуз қилишини ўргана бошлайдилар. Бу гап охирига нукта қўйилиши билан таништириш учун мазмуний ва интонатсион асос яратади. Болаларни гапни ўқишга олдиндан тайёрлаш учун чизмадан фойдаланилади. Масалан, болалар гап тузадилар, ундаги сўзларни санайдилар ва ўқитувчи раҳбарлигида чизиқлар билан белгилайдилар:

Биз эртани севамиз.

_____ .

Овқат пишди.

Ўқитувчи қуйидаги мазмунда тушунтиради:

– Оззаки нутқда бир гапни иккинчисидан пауза (тўхтам) билан ажратамиз (Ҳар бир гапни талаффуз қилиб кўрсатади). Китобларда, газеталарда гапнинг тугаганини, овозни пасайтириши ва пауза қилиши кераклигини кўрсатиши учун алоҳида белги – нуқта ишлатилади.

Бир неча дарсдан сўнг ўқувчилар гапларни ўқий бошлайдилар. Улар нуқта пасайтириш, пауза қилишга белги эканини тушунадилар. Кесма ҳарфлардан гап тузишда албатта нуқтали карточкалардан фойдаланилади. Ўқувчилар гапни ёзганда ўқитувчи нуқта қўйишни эслатади, ишни текширади. Гапнинг охирига нуқта қўйилмаса, хато ҳисобланади. Ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида нима учун нуқта қўйиш лозимлигини тушунтирадилар. Шундай йўл билан гапнинг охирига нуқта қўйиш кўникмаси шакллантирилади.

Сўроқ ва ундов белгилари билан ҳам савод ўргатиш давридаёқ таништирилади. Болалар сўраш мазмунини билдирган гапларни ўқийдилар. Ўқувчилар бундай гапларни оҳангга риоя қилган ҳолда, яъни гапнинг охирида овозни кўтариш билан ўқишга ўргатилади. Гапнинг мазмуни ва интонатсияси сўроқ белгисини қўйишни талаб этади. Ундов белгисини қўйишни ўқувчилар гапнинг ҳис-ҳаяжон ифодаланиши ва алоҳида оҳангда ўқилиши билан боғлайдилар.

Ўқувчилар 2-синфда “Гап” бўлими мавзуларини ўрганиш жараёнида нуқта, сўроқ ва ундов белгиси ҳақида назарий тушунчалар оладилар.

3-синфда эса тиниш белгилари ҳақидаги назарий тушунчалар чуқурлаштирилади. Шу вақтдан бошлаб ўқувчилар гап охирига тиниш белгилари синтактик асосда қўйилишини англай бошлайдилар.

“Дарак гап” мавзусини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда нуқта қўйилиши, “Сўроқ гап” мавзуси билан боғлиқ ҳолда сўроқ белгиси ва “Ундов гап” мавзусини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда ундов белгисининг қўйилиши ўргатилади.

4-синфда ўқувчилар “Гапнинг уюшиқ бўлаклари” мавзуси ўрганилганда санаш оҳанги билан боғланган бўлақларда вергулнинг вазифаси билан танишадилар. Ўқитувчи икки гапни ўқиб таққослаш билан нуқта ва вергулда

оҳангнинг қандай берилишини кўрсатади. Масалан, *Биз она тилимизни севиб ўрганамиз* (Гап охирида овоз пасаяди, пауза қилинади). *Мен, Раъно, Алишер бошқа тилларни ҳам севиб ўрганяпмиз* (Мен, Раъно, Алишер сўзларидан сўнг овоз бир оз пасаяди, хабарнинг давом этиши сезилади).

Ўқувчилар уюшиқ бўлакли гап таркибидаги уюшиқ бўлақларнинг *аммо, лекин, бироқ* сўзлари билан боғланганда вергулнинг ишлатилишини ҳам амалий ўрганадилар.

Бошланғич синфларда ўқувчилар ҳар хил машқларни ишлаш орқали тире ва икки нуқтанинг ишлатилиши билан амалий танишадилар. Савод ўргатиш давридаёқ ўқитувчи ўқувчилар эътиборини вергул, тире, икки нуқтанинг ишлатилишига қаратади, матнни ўқиганда бу тиниш белгиларига риоя қилишни ўргатади. Масалан, *Олма, олча, нок – мева. Китоб – билим булоғи.*

Она тили дарсларида сўзларни гуруҳлаш машқларини бажарганда, ўқитувчи II синф ўқувчиларини *тире* ва *икки нуқтанинг* қўйилиши билан амалий таништиради. Ўқитувчи аниқ мисоллар билан санаб кўрсатилган сўзлардан олдин икки нуқта қўйилишини, ҳар бир сўзнинг вергул билан ажратилишини кўрсатади. Бунда ўқувчилар тиниш белгининг номини айтадилар, ўқитувчи эслатмаса ҳам, улардан аста-секин фойдалана бошлайдилар. Матнни ёзишдан олдин пунктуатсион хатонинг ҳам олди олинади. Шундай қилиб, ўқитувчи ўқувчиларда пунктуатсион зийракликни ўстириб боради.

Ўқувчиларга тиниш белгиларини ишлатиш қоидаларини тўла сингдириш, уларни тиниш белгиларини ўз ўрнида онгли ишлатишга ўргатиш мақсадида синтактик-пунктуатсион таҳлил, тиниш белгилари тушириб берилган матннинг тегишли тиниш белгиларини қўйиш, таъкидий эслатиш диктанти, баён ва иншода тиниш белгиларининг ишлатилишини изоҳлаш каби машқлардан фойдаланилади.

Она тили дарсларини ўқиш дарслари билан боғлаш синтаксис ва пунктуатсия элементлари устида ишлашнинг методик шартларидан бири ҳисобланади. Ўқувчилар бу дарсларда синтаксис соҳасидаги билимларига асосланган ҳолда ифодали ўқиш, сўзни аниқ ишлатиш, ўз фикрларини

грамматик тўғри шакллантиришга ўрганадилар. Шундай қилиб, бошланғич синф ўқувчиларининг гап ҳақидаги элементар билимлари оғзаки ва ёзма нутқда гапдан онгли фойдаланишни таъминлайди.

Она тили дарсларида ўқувчиларни грамматик тушунчалар билан таништириш жараёнида уларда тўғри ёзув малакаси ҳам шакллантирилади ва имло қоидадини ўзлаштиришга асос солинади. Имло қоидалари бир сўзнигина эмас, балки умумийлик мавжуд бўлган бутун сўзлар гуруҳининг ёзилишини тартибга солади. Бу хусусияти билан у қоида хат ёзувчини ҳар бир сўзни ёдда сақлаш, хотирлашдан қутқаради ва қоидага амал қилиб, белгиланган меъёрга мувофиқ бутун сўзлар гуруҳини ёзиш имконини яратади. Шунинг учун ҳар бир дарсда имло устида ишлаш муҳим вазифа саналади.

ОРФОГРАФИЯ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Бошланғич синфларда имлога ўргатиш

Ўқитувчи имловий малаканинг психологик табиатидан келиб чиқиб, кичик ёшдаги ўқувчиларда имлога оид малакани шакллантириш устида ишлаш методикасини белгилайди.

Имловий малака махсус нутқ малакасидир. Тўғри ёзув – махсус нутқ фаолияти; ёзув ҳам мураккаб ҳаракат бўлиб, унинг асосида нутқ ётади. Имловий малака нутқ фаолиятининг компоненти сифатида гапни синтактик жиҳатдан тўғри тузиш, сўзни услубий аниқ қўллашни ҳам ўз ичига олади.

Имловий малака мураккаб малака бўлиб, узоқ давом этадиган машқлар жараёнида яратилади ва сўзни фонетик томондан таҳлил қилиш, унинг морфемик таркибини аниқлаш кўникмаси кабиларга асосланади. Психология малакани автоматик ҳаракат, яъни машқлар натижасида аста-секин автоматлашган онгли ҳаракат деб белгилайди. Автоматлашиш ўрганилган имло қоидасининг осон ёки қийинлигига боғлиқ. Имловий малака ўз табиати билан автоматик ҳисобланмайди. Малака асосига қўйилган кўникма

мустаҳкамланади, такомиллашади, яхшиланади (ҳаракат тезлашади, аниқ ва тўғри бўла бошлайди, ишонарли ва тежамли бажарилади); шунинг билан бирга, фаолиятнинг тузилмаси қайта қурилади: майда бирлик билан ишлаш кенгроқ, бутун, қўшилган бирликлар билан ишлашга ўтади (масалан, сўзни ҳарфлаб кўчириш, бўғинлаб кўчириш билан, кейин сўзни яхлит кўчириш билан, сўнгра у гапни кўчириш билан алмашади). Бир имло малакаси автоматлашади, имлога оид бошқа ҳодиса ўрганилади ва аста-секин сўзни тўғри ёзиш малакаси ҳосил бўлади. Умуман олганда, ёзув мураккаб ҳаракат сифатида онгли жараёнлигича қолади.

Тўғри ёзув малакасининг шаклланиши учун ўқувчидан фикрлаш фаолияти талаб этилади. Бирор тўғри ёзув ҳодисасини ўзлаштириш учун ўқув ва ёдда сақлашгина эмас, балки анализ ва синтез ҳам татбиқ этилади. Бунда грамматик ва имловий ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаш учун таққослаш усулидан фойдаланиш ҳамда сўз ва сўз шаклларини маълум грамматик ёки график гуруҳларга ажратиш, муайян тизимга солиш, тушунтириш ва исботлаш машқларидан фойдаланиш муҳим ўрин тутаяди.

Шундай қилиб, орфографияни ўргатишда, грамматикани ўргатиш каби, ўқувчиларнинг аналитик-синтетик фаолиятини аста такомиллаштириш бориш талаб этилади.

Имло қондаси устида ишлаш методикаси. Ўқувчиларда тўғри ёзув малакасини шакллантириш грамматик назарияни ва имло қондасини ўзлаштиришга асосланади. Имло қондалари бир сўзнигина эмас, балки умумийлик мавжуд бўлган бутун сўзлар гуруҳининг ёзилишини тартибга солади. Бу хусусияти билан у қоида хат ёзувчини ҳар бир сўзни ёдда сақлаш, хотирлашдан қутқаради ва қоидага амал қилиб, белгиланган меъёрга мувофиқ бутун сўзлар гуруҳини ёзиш имконини яратади.

Имло қондаси грамматик умумийлик асосида бирлашган сўзларнинг ёзилишини бир хиллаштиради. Бу ёзма равишдаги алоқани енгиллаштиради ва имло қондаларининг ижтимоий аҳамиятини таъкидлайди.

Имло қоидаларини грамматик, фонетик, сўз ясалишига оид материалларни маълум даражада билмасдан туриб ўзлаштириш мумкин эмас. Грамматик назария имло қоидалари учун пойдевор ҳисобланади. Шунинг учун бошланғич синфларда имло қоидаси шу қоидага асос бўладиган грамматик назарияга боғлиқ ҳолда ўрганилади. Масалан, шакл ясовчи қўшимчаларнинг ёзилиши ҳақидаги қоидалар “От”, “Сифат”, “Сон”, “Кишилиқ олмошлари”, “Феъл” мавзулари ичига киритилган. Материалнинг бундай жойлаштирилиши грамматика билан орфографияни бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганишни таъминлайди.

Имло қоидаси бевосита грамматик назария элементларидан сўнг ўрганилади. Масалан, отларнинг келишиклар билан турланиши ўрганилгач, келишиқ қўшимчаларининг ёзилиши ҳақидаги кўникма шакллантирилади. “Сифат” мавзусини ўрганиш *-роқ* қўшимчасининг ва *қип-қизил, юм-юмалоқ* каби сифатларнинг ёзилишига, “Феъл” мавзусини ўрганиш бўлишсизлик (*-ма*) ва ўтган замон (*-ди*) қўшимчаларининг ёзилишига замин яратади. Имло қоидаларини ўргатишга бундай ёндашиш бошланғич синфларда барча орфографик материалларни ўрганишда типик ҳисобланади.

Имло қоидалари устида ишлаш – мураккаб жараён, қоиданинг моҳиятини очиш, ўқувчиларнинг қоида ифодасини ўрганиб олишлари, қоидани ёзув тажрибасига татбиқ этиш унинг асосий компонентлари ҳисобланади.

Қоида моҳиятини очиш қоида сўзнинг қайси қисмини, қайси сўз туркуми ёки грамматик шаклни ёзишни бошқаришини, бунда қайси белгилар етакчи эканини тушунтириш демакдир. Ўқувчиларни қоида билан таништириш учун материал танлашда ўқитувчи бу етакчи белгиларни албатта ҳисобга олади.

Қоида ифодаси устида дарслиқ бўйича ишланади. Бунда ўқувчиларнинг қоида таркибини англаб етишлари аҳамиятлидир. Шунинг учун дарслиқдаги қоида қисмларга бўлинади (Аслида ўқувчилар бу вазифани машқ жараёнидаёқ бажариб қўядилар). Ўқувчилар ўрганилган қоидага мисол айтиш ва хилма-хил машқларни бажариш йўли билан уни янги тил материалига, яъни ёзув тажрибасига татбиқ этадилар.

Қоида устида ишлаш методикаси шу қоиданинг характерига қараб танланади. Масалан, бўлишсизлик қўшимчаси (-ма) нинг ёзилишини дедуктив йўл билан ўргатиш мумкин. Жўналиш келишиги қўшимчаси (-га) нинг охири -к билан тугаган отларга -ка, -қ билан тугаган отларга -қа шаклида қўшилиши ҳақидаги қоидани индуктив йўл билан тушунтириш мақсадга мувофиқ.

Ўқувчилар қоидадаги асосий фикрни ажратишга ёрдам берадиган вазифаларни бажарсалар, уни ўзлаштириш хийла қулай бўлади. Чунки болалар аниқ материал билан ишлайдилар ва уни таҳлил қилиш вақтида қоиданинг муҳим қисмларини ажратадилар, қоидани онгли ўзлаштирадидилар. Ниманидир, масалан, сўзларнинг талаффузи ва ёзилишини, сўз туркумларини, сўз қисмларини бир-бирига таққослаш ўқувчиларнинг ақлий фаоллигини оширади. Бунда яна қоиданинг ажратилган белгисини аниқ ёзиб кўрсатиш ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Қоидада акс эттирилган муҳим фикрни ажратишга ўқитувчининг саволлари ёрдам беради. Бу саволлар, ўз навбатида, қоидани шакллантириш режаси ҳам ҳисобланади.

Қоида устида жамоа бўлиб ишлаш билан бирга, дарсликдан фойдаланиб, мустақил ишлаш усулини қўллаш ҳам мумкин.

Янги қоидани ўзлаштиришда ўрганилган билимларга суянилади. Бунинг учун янги қоида илгари ўрганилган қоидалар билан боғланади. Бунда қарши қўйиш ёки таққослаш усулидан фойдаланилади ва ўхшаш томонлари аниқланади. Масалан, тушум келишиги қўшимчасининг ёзилишини ўзлаштиришда у илгари ўрганилган қаратқич келишиги қўшимчасининг ёзилиши билан таққосланади ва тушум келишиги қўшимчаси отнинг феъл томонидан бошқарилишини билдириши аниқланади.

Қоидани билиб олиш ўқувчиларда у ҳақдаги аниқ тасаввурнинг мавжудлигига боғлиқ. Қоида асосида ҳосил бўлган аниқ тасаввур сўзларда ифодаланади. Шунинг учун ўқувчилардан қоидани қуруқ ёдлаб бериш талаб этилмаслиги, балки сўзни тўғри ёзишдаги хусусиятлар аниқ материал мисолида қайта тушунтирилиши лозим.

Имлога оид машқлар. Имловий малака онгли нутқ фаолиятининг автоматлашган компонентиدير. Фаолият автоматлашиши учун узоқ вақт давомида мақсадга қаратилган машқлар бажариб борилади. Имлога оид машқлар имловий зийраклик кўникмасини шакллантиришга, тегишли ўринда қоидани татбиқ қилишга, машқларнинг қисмлари ўртасидаги боғланишни белгилаш, уларни умумий ва ягона фаолият тизимига киритишга, ўқувчилар учун қоиданинг моҳиятини аниқлаш ва уни шакллантиришга қаратилади. Қоидани татбиқ қилиш давридагина унинг мазмуни чуқурроқ ўзлаштирилади. Методикада имлога оид машқларга: 1) грамматик-орфографик таҳлил; 2) кўчириб ёзув; 3) диктантлар; 4) лексик-грамматик таҳлил; 5) баёнлар киради. Грамматик-орфографик ва лексик-орфографик таҳлилда орфографиянинг грамматика ва лексика билан боғланиши, кўчириб ёзув ва диктантда ўқувчилар фаолиятини белгилайдиган омиллар, хусусан, кўчириб ёзувда кўрув ва қўл ҳаракати уқуви, диктантда эшитув уқуви ҳисобга олинади.

Кўчириб ёзув кўриб идрок қилинган сўз, гап ва матнни ёзма шаклда ифодалашдир. Бошланғич синфларда ҳуснихат ва имло қоидаларига риоя қилиб, тузатишларга йўл қўймай ва тартибли, ҳарфларни тушириб қолдирмай, ўрнини алмаштирмай, тиниш белгиларини тўғри қўллаб кўчириб ёзув кўникмаси шакллантирилиши керак. Ўқувчиларда бу кўникмани ҳосил қилиш мақсадида ўқитувчи алифбе давридан бошлаб уларга кўчириб ёзувни изчиллик билан ўргатиб боради.

Ўқувчиларда кўчириб ёзув кўникмасини шакллантиришга оид асосий қоидаларга қуйидагилар киради:

1. Кўчириб ёзишдан олдин кўчириб ёзадиганингни яхлит ўқиб чиқ.
2. Ҳар бир гапдаги сўзларни бўғинларга ажрат ва ичда бўғинлаб айт.
3. Кўчириб ёзганингни аслига солиштир ва хатоларингни тўғрила.

Кўчириб ёзув учун сўз, алоҳида гап ва кичик матнлардан фойдаланилади.

Ўқитувчининг қўйган мақсадига боғлиқ ҳолда кўчириб ёзишдан олдин унга тайёргарлик кўрилади; бунда имлоси қийин сўзларни изоҳлаб ўқиш, сўзнинг нима учун шундай ёзилишини асослаш, ўрганилган қоида асосида

ёзиладиган сўзларни аниқлаш каби машқлардан фойдаланилади. Бу кўникма қай даражада шаклланганлигини аниқлаш мақсадида контрол (текширув) кўчириб ёзув ўтказилади.

Кўчириб ёзув машқлари грамматик, лексик ёки сўз ясалишига оид вазифаларни бажариш билан бирга олиб борилади. Бу имло қоидасини татбиқ этишни яхши билиб олиш имконини беради. Чунки вазифанинг характери имловий малакани шакллантиришга назарий асос бўладиган грамматик, фонетик билимларни фаоллаштиришни талаб этади. Булардан ташқари, комплекс машқлар орфография билан биргаликда нутқ ўстириш вазифаларини ҳам бажариш имконини беради. Комплекс машқларга мисол қилиб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Кўчириш. Ўзакдош сўзларни аниқлаб, ўзакни ажратиш.

2. Тушириб қолдирилган қўшимчаларни қўйиб кўчириш, қандай қўшимча эканини айтиш; ёзилишини тушунтириш.

3. Матн мазмунига мос сўзни қавс ичида берилган сўзлардан топиб қўйиб кўчириш. Шу сўз қайси сўз туркумига оид эканини, унинг ёзилишини тушунтириш.

4. Аралаш берилган сўзлардан гап тузиш ва ёзиш.

5. Тартибсиз берилган гаплардан боғланишли матн тузиш.

6. Танлаб кўчириш (Берилган гаплардан ёки матндан муайян бир сўз туркумини; от ва феълдан ёки от ва отдан, сифат ва отдан тузилган сўз бирикмаларини кўчириш).

Диктант эшитиб идрок қилинган сўз, гап, матнни ёзишдир. Ўқувчиларнинг оғзаки ёзма нутқини ўстиришда, саводхонлигини оширишда диктантнинг аҳамияти катта. Ўқувчи диктант ёзиш жараёнида хато қилмасликка ҳаракат қилади. Хато қилмаслик уларнинг фонетик, лексик ва грамматик билимларни қай даражада ўзлаштирганликларига боғлиқ бўлади. Имло қоидалари грамматик ҳодисалар билан боғлиқ бўлади. Демак, саводли диктант ёзиш учун ўз навбатида грамматик қоидаларни ҳам билиш зарур.

Бошланғич синфларда диктант учун матн танлашда бир қанча тамойилларга риоя қилиш зарур:

1. Матннинг монологик нутқ шаклида бўлиши. Унда кўчирма гаплар, ундалмали, кириш сўзли, ажратилган бўлакли гаплар, қўшма гап бўлмаслиги лозим.
2. Матн ҳажми 1-4-синф ўқувчиларининг ўқиш сурътига асосланган бўлиши.
3. Матн мазмуни болалар ҳаёти билан боғлиқ бўлиши.
4. Диктант матни ўқувчиларга у ёки бу ҳақда билим бериши.
5. Танланган матн ғоявий-бадий жиҳатдан юксак бўлиши, болалар ҳиссиётига таъсир қилиши.
6. Матн тарбияловчи характерда бўлиши.
7. Матнда ўрганилаётган ҳодиса камида 5-6 марта учраши.

Диктантлар мақсадига кўра икки хил бўлади:

1. **Таълимий диктантлар** – билим беришга йўналтирилган диктантлар.
2. **Текширув диктантлари** – ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилишга қаратилган диктантлар.

Таълимий диктантларни ўтказиш вақтини, ўрнини, турини ўқитувчининг ўзи белгилайди. Таълимий диктантлар учун дарснинг маълум бир қисми (5-10 дақиқаси), баъзан бир дарс ажратилади. Бу диктант ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш мақсадида ўтказилади. Таълимий диктантда ўқитувчи ўқувчиларга ўргатилаётган ҳодисанинг имлосини бир неча таҳлил усулларидадан фойдаланиб тушунтиради, ўқувчилар сўзларни тўғри ёзишларига ишонч ҳосил қилгач, уни ёзишга рухсат беради. Ҳар қандай йўл билан хатонинг олдини олиш чораси кўрилади. Масалан, 1-синфда **а** ва **о** унлилари ўрганилаётган дарсда бўғин-товуш, товуш-ҳарф таҳлили ўтказилади. **Баҳо, баҳор** сўзларининг биринчи бўғинида **а** ҳарфи ёзилишини ўқувчилар билиб олгач, ўқувчилардан бири шу сўзларни хаттахтага ёзади. Сўнг сўз ўчириб ташланади, шундан кейин айтиб туриб ёздирилади.

Таълимий диктантлар ташкил этиш ва бажарилиш усулига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Таъкидий диктант.
2. Ўз диктант ёки ёддан ёзув диктанти.
3. Изоҳли диктант.
4. Сайланма диктант.
5. эркин диктант.
6. Расм диктант.
7. Луғат диктант.
8. Ижодий диктант.

Шулардан сайланма, эркин ва ижодий диктантларда матн маълум ўзгаришлар билан ёзилади.

Текширув диктантида яқинда ёки илгари ўрганилиб, машқлар билан мустақамланган қоидаларни ўқувчилар қай даражада ўзлаштирганликлари аниқланади. Текширув диктанти бирор бўлим ўрганилгандан сўнг ёки чорак охирида ўтказилади. Текширув диктанти ўқув йили давомида 5-6 марта ўтказилади. Диктантнинг бу турида йўл қўйилган хатолар чуқур таҳлил қилинади, уларни бартараф қилиш усуллари белгиланади. Шу жиҳатдан текширув диктантининг таълимий аҳамияти катта. Имловий машқ сифатида диктантнинг хилма-хил турларидан фойдаланилади.

Таъкидий диктантдан қоидани татбиқ этиш усулларини яхши билиб олиш мақсадида фойдаланилади. Матнни ёзишдан олдин, уни ёзиш жараёнида, изоҳли ёзувдаги каби, ўқувчилар сўзни қандай ёзишни ва нима учун шундай ёзилишини тушунтирадилар.

Ўз диктант ёки ёддан ёзувда ўрганилган имловий қоида асосида ёзиладиган сўзлар бўлган матнни ўқувчилар ўзлари ўқиб ёдлайдилар (кўриб идрок қиладилар) ёки ўқитувчи раҳбарлигида эшитиб ёдлайдилар (идрок қиладилар), кейин ўзлари мустақил ёзадилар.

Изоҳли диктант ўқувчиларнинг қобилиятига қараб икки хил ўтказилади. Ўқувчи, одатда, ўқитувчининг кўрсатмаси билан маълум сўзнинг ёзилишини

диктант ёзишдан олдин ёки кейин изоҳлайди. Сўзнинг ёзилишини бўғин-товуш, товуш-ҳарф томондан таҳлил қилади, унга қоидани татбиқ этади. Масалан, ““Китоб – билим манбаи” – Китоб: Ки-тоб. Икки бўғин. Биринчи бўғинида **к, и**; иккинчи бўғинида **т, о, б** товушлари бор. Охириги **б** товуши **п** товуши тарзида талаффуз қилинади. Унда **б** ёки **п** товушини ифодаловчи ҳарфнинг ёзилишини текшириб аниқлаймиз. Бунинг учун сўз охирига **и** товушини қўшамиз ва айтаемиз: **китоби. Б** товуши ёзилар экан” каби изоҳланади.

Бу диктантда ўқувчилар қоидаларга оид сўзларнинг тагига чизадилар.

Сайланма диктантда ўқувчилар диктовка қилинган гаплар ёки матннинг ҳаммасини ёзмайдилар. Унинг ўқитувчининг топшириғига мос қисминигина (ўрганилган қоида асосида ёзиладиган сўзларни, сўз бирикмаларини) ёзадилар. Масалан, бош ҳарф билан ёзиладиган сўзларнигина ёзиш (1-синф), қаратқич келишигидаги сўзни у боғланган от билан ёки тушум келишигидаги сўзни у боғланган феъл билан бирга ёзиш (4-синф) каби. Сайланма диктант ўқувчиларда имловий зийракликни ўстиради.

Ёркин диктантда ўқувчиларга мазмунни бузмай, гап тузилишини ўзгартириш, бир сўзни унга яқин маъноли сўз билан алмаштириш эркинлиги берилади. Диктант учун 3-5 қисмли матн танланади. Ўқитувчи аввал матнни бир марта ифодали ўқиб беради, сўнгра матн мазмуни юзасидан суҳбат ўтказилади. Айрим қоидаларни эслатади. Кейин матннинг бир қисми қайта ўқиб берилади, ўқувчилар унинг мазмунини ёзадилар.

Ёркин диктант имло қоидаларини мустаҳкамлашга хизмат қилиши билан бирга, ўқувчилар нутқини ўстиради, фикрлаш қобилиятини ривожлантиради.

Расм диктант предмет расмининг ёки ўзининг кўрсатиб ўтказилади: предмет расми кўрсатилади, ўқувчилар унинг номини айтадилар ва ёзиб вергул қўядилар, иш шундай давом этади (Биринчи сўз бош ҳарф билан, қолганлари қоидага кўра ёзилиши эслатилади). Расм диктантда ўрганилган қоидани, айниқса, ўқув йили давомида ўрганиладиган имлосини қийин сўзларни тўғри ёзишни пухталаш, шунингдек, уларни ўқувчилар қандай ўзлаштирганликларини синаш мақсади кўзда тутилади.

Ўқитувчи дарснинг мақсади ва малакани шакллантириш устида ишлаш босқичини ҳисобга олган ҳолда, диктантнинг барча турларидан изчиллик билан фойдаланади.

Баён ўқувчиларнинг луғатини бойитиш, боғланишли нутқини ўстиришга қаратилган орфографик машқ турларидан бири ҳисобланади. Баён орфографик мавзуларни ўрганишнинг яқунловчи босқичида, ўқувчилар қоидаларни билиб олиб, уни татбиқ қилишга ўрганганларидан сўнг ўтказилади. Баён ёзганда ўрганилган имло қоидаларини тўғри татбиқ этиш уларнинг онгли ўзлаштирилганлигини кўрсатади.

ОНА ТИЛИДАН БИЛИМ, КЎНИКМА ВА МАЛАКАЛАРНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ

Билимларни ўзлаштиришда дидактик талаблардан бири билимларни ўқувчилар қандай ўзлаштирганини мунтазам текшириб ва баҳолаб бориш ҳисобланади.

Текшириш ўқувчиларнинг билим сифатларини, шакллантирилган малакалардан қанчалик фойдаланишини аниқлашни таъминлайди. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг янги материални ўрганишга тайёрлигини аниқлаш, шунингдек, қўлланилган метод ва усулларнинг самарадорлигини баҳолашга, иш методларига айрим ўзгартиришлар киритишга имкон беради. Текшириш ўқувчилар учун, биринчидан, тўғри шакллантирилган билимларни мустаҳкамлашга хизмат қилади, иккинчидан, иш сифатини яхшилади, ўз-ўзини текширишни ўстиради.

Мактаб тажрибасида текшириш оғзаки ва ёзма шаклда амалга оширилади; билимларни кундалик мавзуга оид ва якуний текшириш татбиқ этилади.

Бошланғич синфларда она тилидан билим, кўникма, малакалар оғзаки ва ёзма шаклда текширилса-да, бир умумий баҳо қўйилади. Бунда ўқувчиларнинг грамматик аниқлик, имло қоидаларини билишлари, сўзни ва гапни таҳлил қила

олишлари, билимни ёзма нутққа (диктант, баён, иншога) татбиқ эта олишлари ҳисобга олинади. Ўқувчилар ёзма ишларни қандай бажарганликлари мунтазам текшириб борилади. Ўқитувчи 1-синфда ўқувчиларнинг барча ёзма ишлари (уй ва синф ишлари)ни текширади. Бошқа синфларда янги мавзу ўрганилган даврдаги ёзма ишларни текширади, бошқа вақтда танлаб текширади.

Она тилидан ёзма текшириш учун асосан диктант, баён, иншо, шунингдек, грамматик, сўз яшашга оид, лексик ва имлога оид топшириқларни бажариш, текширув кўчириб ёзишдан фойдаланилади. Яқунловчи текшириш учун ҳар бир чоракда бир марта текширув иши ўтказилади. Булардан ташқари, ўқув йили давомида бир неча мартадан диктант, грамматик топшириқли ёзма ишлар, тест, баён ва иншо ўтказилади. Текшириш ишларининг ҳажми қуйидагича бўлиши мумкин:

	1-синф	2-синф	3-синф	4-синф
Назорат диктант				
Ўқув йилининг И ярмида	–	25-30	40-45	55-70
Ўқув йилининг ИИ ярмида	15-20	35-40	45-50	75-80
Баён	–	45-60	70-80	100-110

Текширув диктанти, грамматик топшириқ, баён ва иншо учун баҳо меъёри бошланғич синфлар она тили дастурида аниқ берилган.

Савол ва топшириқлар:

1. Кичик ёшдаги ўқувчилар учун синтактик билимларни ўзлаштиришнинг аҳамиятини тушунтиринг.

2. Бошланғич синфларда “Ғап” мавзуси материалларини ўрганишдаги изчилликни асосланг.

3. Ўқувчиларнинг гапнинг бош бўлаклари – эга ва кесим билан қандай таништирасиз? Дарсда қандай кўргазмалардан фойдаланасиз?

4. Бошланғич синф ўқувчилари гапда сўзларнинг боғланишини ўзлаштиришда қандай қийинчиликларга дуч келадилар?

5. “Бошланғич таълим” журналида чоп этилган гап устида ишлашга доир мақолалардан топиб, уларга тақриз ёзинг.

6. Имло қоидаларининг аҳамиятини изоҳланг.

7. Имло қоидаси устида ишлаш жараёнининг асосий компонентларини аниқ мисоллар билан тушунтиринг.

8. Имло қоидасини ўргатиш жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини таъминлаш учун қандай усуллардан фойдаланасиз?

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ВА ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА НУТҚ ЎСТИРИШ МЕТОДИКАСИ

КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ЙЎЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Нутқ ва уни ўстириш тушунчаси

Нутқ - киши фаолиятининг тури, тил воситалари (сўз, сўз бирикмаси, гап) асосида тафаккурни ишга солишдир. Нутқ ўзаро алоқа ва хабар, ўз фикрини ҳис-ҳаяжон билан ифодалаш ва бошқаларга таъсир этиш вазифасини бажаради.

Яхши ривожланган нутқ жамиятда киши фаолиятининг муҳим воситаларидан бири сифатида хизмат қилади. Ўқувчи учун эса нутқ мактабда муваффақиятли таълим олиш куралидир.

Нутқ ўстириш нима? Агар ўқувчи ва унинг тилдан бажарган ишлари кўзда тутилса, нутқ ўстириш деганда тилни ҳар томонлама (талаффузи, луғати, синтактик қурилишини, боғланишли нутқни) фаол амалий ўзлаштириш тушунилади. Агар ўқитувчи кўзда тутилса, нутқ ўстириш деганда, ўқувчиларнинг тилнинг талаффузи, луғати, синтактик қурилиши ва боғланишли нутқни фаол эгаллашларига ёрдам берадиган метод ва усулларни қўллаш тушунилади¹². Шунинг учун ҳам грамматика ва имло дастури товушлар ва ҳарфлар, сўз, гап, боғланишли нутқ каби қисмларни ўз ичига олган. Она тили дастурининг бўлимлари *«Хат-савод ўргатиш ва нутқ ўстириш»*, *«Ўқиш ва нутқ ўстириш»*, *«Грамматика, имло ва нутқ ўстириш»* деб номланган.

Нутқ фаолияти учун, шунингдек ўқувчилар нутқини ўстириш учун бир неча шартга риоя қилиш зарур:

1. Киши нутқининг юзага чиқиши учун талаб бўлиши керак. Ўқувчилар нутқини ўстиришнинг методик талаби ўқувчи ўз фикрини, ниманидир оғзаки ёки ёзма баён қилиш хоҳишини ва заруриятини юзага келтирадиган вазият яратиш ҳисобланади.

2. Ҳар қандай нутқнинг мазмуни, материали бўлиши лозим. Бу материал қанчалик тўлиқ, бой, қимматли бўлса, унинг баёни шунчалик мазмунли бўлади. Шундай экан, ўқувчилар нутқини ўстиришнинг иккинчи шarti нутққа оид машқларнинг материали ҳақида бўлиб, ўқувчи нутқи мазмунли бўлиши учун ғамхўрлик қилиш ҳисобланади.

¹² Рождественский Н. С., Кустарева В. А. Методика начального обучения русскому языку.- М.: «Просвещение», 1965. 289-бет.

3. Фикр тингловчи тушунадиган сўз, сўз бирикмалари, гап, нутқ оборотлари ёрдамида ифодалансагина тушунарли бўлади. Шунинг учун нутқни муваффақиятли ўстиришнинг учинчи шарти – нутқни тил воситалари билан қуроллантириш ҳисобланади. Ўқувчиларга тил намуналарини бериш, улар учун яхши нутқий шароит яратиш зарур. Нутқни эшитиш ва ундан ўз тажрибасида фойдаланиш натижасида болаларда таълим методикаси асосланадиган онгли равишда «тилни сезиш» шаклланади.

Нутқ ўстиришнинг методик шарти нутқий фаолиятнинг кенг тизимини яратиш, яъни, биринчидан, яхши нутқ намунасини идрок этиш, иккинчидан, ўрганган тил воситаларидан фойдаланиб, ўз фикрини баён этиш учун шароит яратиш ҳисобланади.

Бола тилни нутқий фаолият жараёнида ўзлаштиради. Бунинг ўзи етарли эмас, чунки у нутқни юзаки ўзлаштиради. Нутқни эгаллашнинг қатор аспекти мавжуд. Булар:

1. Адабий тил меъёрларини ўзлаштириш. Мактаб ўқувчиларни адабий тилни содда сўзлашув тилидан, шева ва жаргондан фарқлашга ўргатади, адабий тилнинг бадий, илмий, сўзлашув вариантлари билан таништиради.

2. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси учун зарур бўлган муҳим нутқ малакаларини, яъни ўқиш ва ёзиш малакаларини ўзлаштириш. Бу билан ўқувчилар ёзма нутқнинг хусусиятларини, унинг оғзаки-сўзлашув нутқидан фарқини билиб олади.

3. Ўқувчилар нутқ маданиятини такомиллаштириш. Тил жамиятдаги энг муҳим алоқа воситасидир. Тилнинг мана шу ижтимоий аҳамиятидан келиб чиқиб, мактабда ўқувчиларнинг нутқ маданиятига алоҳида эътибор берилади.

Бу вазифаларни бажариш учун ўқитувчи ўқувчилар билан режали иш олиб бориши лозим. Бунинг учун эса ўқувчилар нутқини ўстириш устида ишлаш тушунчасига нималар киришини билиб олиш муҳимдир.

Нутқ ўстиришда уч йўналиш аниқ ажратилади: *1) сўз устида ишлаш; 2) сўз бирикмаси ва гап устида ишлаш; 3) боғланишли нутқ устида ишлаш.*

Сўз, сўз бирикмаси ва гап устида ишлаш учун лингвистик база бўлиб лексикология (фразеология ва стилистика билан биргаликда), морфология, синтаксис хизмат қилади; боғланишли нутқ эса мантиққа, адабиётшунослик ва мураккаб синтактик бутунлик лингвистикасига асосланади.

Кўрсатилган уч йўналиш параллел олиб борилади: луғат иши гап учун материал беради; сўз, сўз бирикмаси ва гап устида ишлаш боғланишли нутққа тайёрлайди. Ўз навбатида, боғланишли ҳикоя ва иншо луғатни бойитиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ўқувчилар нутқини ўстириш ўз методик воситаларига эга, ўзининг машқ турлари бор. Булардан энг муҳимлари боғланишли нутқ машқлари ҳисобланади.

Нутқ ўстиришда изчиллик тўрт шартни, яъни машқларнинг изчиллиги, истиқболи, хилма-хиллиги, хилма-хил машқ турларини умумий мақсадга бўйсундириш кўникмасини амалга ошириш билан таъминланади. Ҳар бир янги машқ олдингиси билан боғланади ва кейингисига ўқувчиларни тайёрлайди, умумий мақсадга бўйсунган ҳолда яна қандайдир янгилик қўшади.

Мактабда ўқувчилар нутқини ўстиришга она тили ўқитишнинг асосий вазифаси деб қаралади. Нутқ ўстириш фақат она тили ва ўқиш дарсларининггина эмас, балки ўқув режасидаги барча фанлар (табиатшунослик, математика, меҳнат, тасвирий санъат, ашула дарслари)нинг, шунингдек, синфдан ташқари ўтказиладиган тадбирларнинг ҳам вазифасидир.

Нутқ турлари

Кишилар тилдан фикр баён қилиш қуроли сифатида фойдаланадилар. Улар ўз фикрларини овоз билан эшиттириб баён қилишдан олдин у ҳақда ўйлаб оладилар. Бу **ички нутқ** ҳисобланади. Ички нутқ эшиттирилмаган ва ёзилмаган, «ўйланган» (фикрланган) нутқдир, бу нутқ фикрловчи кишининг ўзига қаратилади. **Ташқи нутқ** товушлар ёрдамида эшиттирилиб ёки график белгилар билан ёзилиб, бошқаларга қаратилган нутқдир. Ички ва ташқи нутқнинг физиологик табиати бир хил; фарқи – ташқи нутқда нутқ

аъзоларининг ҳаракати натижасида товуш чиқарилади ёки ёзиб баён этилади; ички нутқда нутқ аъзоларининг ҳаракати товушсиз юзага келади.

Ички нутқ материални тушуниш ва ёдда сақлашга ёрдам беради, ташқи нутқни ўстиришда бирдан-бир зарурий восита ҳисобланади. Ўйлаш, фикр юритиш ички нутқ асосида бўлади. Ички нутқ ўқувчини ташқи нутққа, жавобгарликни ҳис қилиб гапиришга ўргатади. Ички нутқ жараёнида ўйлаш ўқувчининг нутқи ва тафаккурининг ўсишида муҳим воситадир.

Мактабда ўқувчиларнинг ташқи нутқигина эмас, балки ички нутқи ҳам ўстирилади. Болалар ичда ўқишга ўрганадилар ва ички нутқда материални ўзлаштирадилар, турли вазифаларни ўзлари ҳал қиладилар, асосийси – ўзларининг оғзаки ва ёзма фикрларини тайёрлаб оладилар.

Фикрни ифодалаш усулига кўра нутқ **оғзаки** ва **ёзма** бўлади. Оғзаки нутқ ёзма нутқдан қуйидагича фарқланади: оғзаки нутқ товуш нутқи, ёзма нутқ эса график нутқдир. Оғзаки нутқда эшитиш сезгиси, ёзма нутқда эса кўриш ва мотор-ҳаракат (қўл ҳаракати) сезгиси асосий ўрин тутаяди. Оғзаки нутқ ҳам, ёзма нутқ ҳам кишиларнинг ўзаро алоқа қуроли сифатида хизмат қилади, аммо оғзаки нутқ аниқ ҳаётий шароитда, бевосита алоқа жараёнида юзага келади; ёзма нутқдан бевосита, аниқ шароитдан ажратилган ҳолда ҳам, киши иштирокисиз ҳам фойдаланилади.

Оғзаки нутқ кўпинча диалог тарзида, ёзма нутқ эса монолог тарзида бўлади. Ёзма нутқ логик изчилликка риоя қилган ҳолда, айрим тил шаклларини тушириб қолдирмай, ортиқча такрорга йўл қўймай баён қилишни талаб этади. Шунинг учун ёзма нутқ анча мураккаб ва мавҳум ҳисобланади.

Ўқувчилар нутқига қўйиладиган талаблар

Ўқувчилар нутқини ўстиришда аниқ белгиланган бир қатор талабларга риоя қилинади:

1. Ўқувчилар нутқи мазмундор бўлсин. Ҳикоя ёки иншо ўқувчилар учун яхши маълум бўлган далиллар, уларнинг кузатишлари, ҳаётий тажрибалари, китоблардан, расмлардан, радиоёшиттириш ва телекўрсатувдан олган маълумотлари асосида тузилсагина мазмунли бўлади. Болалар билмаган нарса, кўрмаган воқеа-ҳодисалар ҳақида етарли тайёргарликсиз сўзлашга йўл қўйилса, нутқ мазмунсиз чиқади.

Нутқ ўстириш методикаси ҳикоя, иншо учун материални пухта тайёрлашни, яъни материал йиғиш, уни муҳокама қилиш, тўлдириш, асосий мазмунни ажратиш, зарурий изчилликда жойлаштиришни талаб қилади. Албатта, бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва қизиқишлари ҳам ҳисобга олинади.

2. Нутқда мантиқийлик бўлсин. Ўқувчилар нутқи мантиқан тўғри бўлиши, фикр изчил, асосли баён этилиши, асосий ўринлар тушириб қолдирилмаслиги ва ўринсиз такрорга, мавзуга тааллуқли бўлмаган ортиқчаликка йўл қўйилмаслиги талаб этилади. Нутқнинг мантиқийлиги нарса, воқеа-ҳодисаларни яхши билиш билан белгиланади, мантиқий хато эса материал мазмунини аниқ билмаслик, мавзунини ўйламасдан ноқулай танлаш натижасида келиб чиқади. Бу икки талаб нутқнинг мазмуни ва қурилишига тааллуқлидир. Нутқни тил жиҳатидан шакллантиришга оид талаблар ҳам мавжуд.

3. Нутқ аниқ бўлсин. Ўқувчи далиллар, кузатишлар, таассуротларини ҳақиқатга мос равишда оддий баён этибгина қолмай, шу мақсаднинг энг яхши тил воситаларидан (сўз, сўз бирикмаси, гаплардан) фойдаланган ҳолда, махсус тасвирлар билан ифодалашга ўргансин.

4. Нутқ тил воситаларига бой бўлсин. Мазмунни аниқ ифодалаш учун ўқувчи нутқи тил воситаларига бой бўлиши, у ҳар қандай вазиятда ҳам керакли синонимлардан, хилма-хил тузилган гаплардан мазмунга энг мосини танлаб фойдалана олиш кўникмасига эга бўлиши зарур. Албатта, бошланғич синф ўқувчиларига тил бойлиги юзасидан юқори талаб қўйиб

бўлмайди, аммо ўқитувчи ўқув ишларида уларнинг сўз бойлигини ошириб боришни ҳар вақт кўзда тутиши керак.

5. Нутқ тушунарли бўлсин. Оғзаки нутқ эшитувчига, ёзма нутқ эса уни ўқувчига тушунарли бўлиши зарур. Сўзловчи ёки ёзувчи нутқини эшитувчининг ёки ўқувчининг имкониятини, қизиқишини ҳисобга олган ҳолда тузса, уни ҳамма бирдек, ҳеч қийинчиликсиз тушунади.

6. Нутқ ифодали бўлсин. Агар нутқ ифодали, яъни жонли, чиройли, ишонтирадиган бўлса, эшитувчига ёки ўқувчига таъсир этади. Оғзаки нутқ эшитувчига интонатсия орқали таъсир этса, оғзаки нутқ ҳам, ёзма нутқ ҳам тингловчи ва ўқувчига ҳикоянинг умумий руҳи, далиллар, танланган сўзлар, уларнинг эмотсионаллиги, тузилган жумла, иборалар ёрдамида таъсир этади. Нутқнинг тушунарли ва ифодали бўлиши ҳар қандай шевага хос ва ортиқча сўзлардан соф бўлишини тақозо этади.

7. Нутқ тўғри бўлсин. Мактаб учун нутқнинг адабий тил меъёрларига мос ва тўғри бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Ёзма нутқ грамматика, имло ва пунктуатсия жиҳатидан, оғзаки нутқ эса орфоепик жиҳатдан тўғри тузилиши талаб этилади. Нутқнинг тўғри бўлиши учун сўз танлаш ва нутқ логикаси катта аҳамиятга эга.

Юқорида санаб ўтилган талаблар ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, мактаб ишлари тизимида комплекс равишда амалга оширилади.

Нутқ – ўқувчилар тафаккурини ўстиришдаги

муҳим восита

Нутқ фикрни баён этиш воситаси бўлибгина қолмай, уни шакллантириш қуроли ҳамдир. Фикр нутқнинг психологик асоси вазифасини бажаради, уни ўстириш шартини эса фикрни бойитиш ҳисобланади. Ақлий фаолият тизимини эгаллаш асосидагина нутқни муваффақиятли ўстириш мумкин. Шунинг учун ўқувчилар нутқини ўстиришда материални тайёрлаш, такомиллаштириш, мавзуга тегишлисини танлаш, жойлаштириш ва мантиқий фикрлашга йўналтирадиган иш турларига катта аҳамият берилади.

Тафаккур тил материали ёрдамида нутқий шакллантирилса ва баён этилсагина, муваффақиятли ўсади. Тушунча сўзлар ёки сўз бирикмалари билан ифодаланади, шундай экан, у тил воситаси бўлган сўзда муҳим алоқа материалига айланади. Киши тушунча ифодалайдиган сўз (сўз бирикмаси)ни билсагина, шу тушунчага асосланган ҳолда, ташқи нутқда фикрлаш имконига эга бўлади.

Нутқда фикр шакллантирилади, шу билан бирга, фикр нутқни яратади. «Нутқ тафаккур билан чамбарчас боғлангандир. Нутқ бўлмаса, тафаккур ҳам бўлмайди, тил материали бўлмаса, фикрни ифодалаб бериб бўлмайди»¹³.

Фикрни нутқий шакллантириш унинг аниқ, тушунарли, соф, изчил, мантиқий бўлишини таъминлайди. Тилни эгаллаш шу тилнинг фонетикасини, луғат таркибини, грамматик қурилишини билиб олиш, фикрни такомиллаштириш учун, тафаккурни ўстириш учун шарт-шароит ҳозирлайди. Билимлар, далиллар, ҳар хил ахборотлар тафаккурнинг ҳам, нутқнинг ҳам материалидир. Нутқ тафаккур жараёнини ўрганишнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Нутқдан ўқувчи фикрий ривожининг асосий ўлчовларидан бири сифатида фойдаланилади. Ўқувчининг барча ўқув предметларидан материални ўзлаштириши ва умумий ақлий ривожланиш ҳақида фикр юритганда, у ёки бу

¹³ И в а н о в П. И. Умумий психология. –Т.: «Ўқитувчи», 1967. 306 - бет

мавзуни ўқувчи ўз нутқида (ёзган иншосида, ахборотида, қайта ҳикоялашда, саволларга берган жавобида) қандай баён эта олишига қаралади.

Шундай қилиб, нутқни тафаккурдан ажратиб бўлмайди, нутқ тафаккур асосида ривожланади; фикр нутқ ёрдамида пишиб етилади, юзага чиқади. Иккинчи томондан, нутқнинг ўсиши фикрни шакллантиришга ёрдам беради, такомиллаштиради.

Ўқувчилар нутқини ўстиришнинг бошқа ўқув предметлари билан боғлиқлиги

Ўқувчилар нутқини ўстириш бошқа ўқув предметларидан ўтказиладиган машғулотлар билан ҳам узвий равишда боғланади. Она тили дарсларида ўқувчилар тил ёрдамида табиат ва кишилар ҳаёти ҳақида билим оладилар; улар кузатишни, ўйлашни ва кўрганлари, эшитганлари, ўқиганлари ҳақида тўғри баён қилишни ўрганадилар. Она тили дарслари болалар луғатини бойитишга самарали ёрдам беради, нутқни тўғри тузишни ўргатади.

Ўқиш дарси ва у билан боғлиқ ҳолда олиб бориладиган кузатиш, экскурсия ўқувчиларга табиат ҳодисалари, кишилар ҳаёти ва меҳнати ҳақида, ахлоқ қоидалари, бошқа кишилар билан муомала қилиш ҳақида билим беради. Бу дарсларда болалар нутқига, уни шакллантириш ва ўстиришга кенг имконият мавжуд. Шеър, мақолаларни ўқиш, ўқилганларни қайта ҳикоялаш, экскурсияда, предмет ва табиат ҳодисаларини кузатиш вақтида кўрганларини ҳикоя қилиш ўқувчилар оғзаки нутқини ўстириш воситасидир. Она тили дарсларида эса ёзма нутқни ўстириш учун кенг имкониятлар мавжуд. Грамматикани ўрганиш ва ўқиш дарсларида ўқувчилар бажарадиган сўз бирикмаси, гап тузиш, баён, иншога доир турли хил машқлар нутқий малакаларни эгаллашда уларга ёрдам беради.

Грамматика ва тўғри ёзув дарсларида тилни махсус ўрганиш билан болалар алоҳида товуш, бўғин, сўз ва гапларни эшитишга ва айтишга ўрганадилар. Улар нарса, ҳаракат, белги билдирган кўпгина сўзларни,

шунингдек, товуш, ҳарф, бўғин, сўз, ўзак, кўшимча, сўз туркуми, от, сифат, феъл, сон, олмош, боғловчи, гап, гап бўлаги, дарак гап, сўроқ гап, ундов гап сингари жуда кўп янги атамаларни билиб оладилар.

Бошланғич синфлардаги бошқа дарсларда ҳам ўқувчилар нутқи хилма-хил сўзлар билан бойитилади. Кузатиш ва турли кўргазмали қуроллар бу дарсларда ҳам билим олиш, тушунчаларни шакллантириш воситаси ҳисобланади.

Математика дарсларида болалар янги тасаввур ва тушунчалар, жуда кўп сўз ва атамалар билан ўз нутқларини бойтадилар, содда ва қўшма гап тузишга ўрганадилар: 5 сони 3 сонидан катта ($5 > 3$) ёки уч сони беш сонидан кичик ($3 < 5$); битта ўнликка иккита ўнлик ва 5 та бирликни қўшсак, учта ўнлик ва 5 та бирлик ҳосил бўлади ($10 + 25 = 35$) ва ҳоказо.

Масала ечиш жараёнида эса улар шу вақтгача ўз нутқларида ишлатиб келган *бўлади, қолади, ҳосил бўлади, тенг* каби сўзларнинг янги маъносини билиб оладилар; *...бизга маълум, масалада сўраляпти* каби сўз бирикмаларини ишлатишга ўрганадилар.

Математика дарслари ўқувчиларнинг боғланишли нутқини ўстиришда муҳим аҳамиятга эга. Улар масалани ечишда саволга тўлиқ жавоб беришга, атамаларни тўғри ишлатиб, қоидаларни ўз савияларига мос равишда аниқ шакллантиришга ўргатилади. Булар, ўз навбатида, ўқувчилар нутқини бойитиш ва фаоллаштириш воситаси ҳисобланади.

Боғланишли нутқ кўникмаларини эгаллашга масала ечиш билан боғлиқ ҳолда олиб бориладиган ишлар, айниқса, масала тузишга ўргатиш машқлари самарали таъсир кўрсатади. Масала ўқиб эшиттирилгандан сўнг, ўқувчилар унинг асосий мазмунини эшитиб идрок этишга, тўғри, қисқа ва аниқ қайта айтиб беришга ўргатилади. Масала тузишга ўргатиш эса мантиқий изчил, муҳокама элементлари билан кичик ҳикоя тузиш имкониятини беради. Бу машқ ўқувчидан фаолликни ва мустақилликни талаб этади, боланинг билиш фаоллиги ва мустақиллигини ошириш эса унинг умумий ривожланишида ва тарбиявий мақсадда жуда муҳимдир. Масала тузиш кичик ҳикоя тузишдир. Масаланинг ҳикоядан фарқи шундаки, унда нимадир номаълум бўлиб, уни

топиш учун маълум сўроққа жавоб бериш талаб этилади. Ўқувчи расм асосида *«Дарахтга учта чумчуқ қўнган эди, яна иккита чумчуқ учиб келиб қўнди. Дарахтда нечта чумчуқ бўлди?»* масаласини тузади. Бу масалани ечишда ўқувчилар дарахтга қўнган чумчуқлар сонини билиш учун нима қилиш кераклигини ўйлайдилар, муҳокама қиладилар. Масалани ечиш учун аниқ изчилликда муҳокама юритиш ва тушунтириш билан болалар ўз фикрларини математика тилида аниқ ва боғланишли баён этишга ўрганадилар.

Шундай қилиб, математика дарсларида ўқитувчи болалар луғатини бойитиш, турли хил гап, боғланишли нутқ ва баён, муҳокама элементи мавжуд бўлган ҳикоя тузиш устида ишлайди. Ўқитувчи математика тили хусусиятларини ўзлаштиришга кўмаклашиш билан боғлиқ ҳолда, ўқувчилар тафаккурини, нутқини ўстиради. Ўқитувчи математик мазмунгагина эмас, балки шу мазмунни ўқувчилар нутқида тўғри шакллантиришига ҳам эътибор берса, бу дарсларда эгалланадиган билим ҳақиқий ва ўқувчилар нутқининг ўсиши учун самарали восита бўлади. *«Фикрни аниқ шакллантиришни талаб қилиш, масала шартини онгли такрорлатиш, мустақил масала туздирши ва саволлар ёрдамида масалани ечиш йўлини тушунтириш кўникмаси устида ишлаш ўқувчиларда қайта ҳикоялаш, иншо ва муҳокама қилиш маданиятини ўстиради»*¹⁴.

Ўқувчилар табиатшунослик дарсларида ва экскурсия вақтида кўрган нарсаларини ўқитувчи ёрдамида гуруҳлайдилар, уларни ўзаро таққослаб, ўхшаш ва фарқли томонларини топиб айтадилар. Булар, ўз навбатида, табиатга оид айрим тушунчаларни аниқ билиб олишга имкон беради ва тафаккурни ўстиради. Табиат ҳодисалари ва предметларни идрок этиш билан болалар онгида табиатшуносликка оид тушунчалар ҳосил бўлади. Бу тушунчалар таълим жараёнида ё нарсаларни (*дарахт, олма, шафтоли, ўрик, олхўри, гул, ўт каби*), ё уларнинг белгисини (*мевали, мевасиз; аччиқ, нордон, ширин; қизил, оқ*

¹⁴ Рождественский Н. С., Кустарева В. А. Методика начального обучения русскому языку. - М.: «Просвещение», 1965. 297-бет.

каби), ё ҳаракатини (*дарахт ўсади, қуш учади, булбул сайрайди* каби) ифодаловчи сўзлар билан боғланади.

Меҳнат ва расм дарслари ҳам, жисмоний тарбия ва ашула дарслари ҳам, шунингдек, дарсдан ташқари машғулотларда ҳам ўқувчилар нутқи ва тафаккурини ўстиришга алоҳида аҳамият қаратиш зарур.

Ўқувчилар нутқини ўстиришда ўқитувчининг нутқ маданияти катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи барча дарсларда, синфдан ва мактабдан ташқари машғулотларда фақат орфоепик талаффуз ва адабий тил меъёрларига риоя қилган ҳолда ифодали, таъсирли сўзлаши, шунингдек, ҳар доим ўқувчи дафтарига, барча ҳужжатларга хуснихат ва имло қоидаларига риоя қилган ҳолда ёзиши зарур. Бу билан у болаларни ифодали сўзлашга, хатосиз, чиройли ёзишга ўргатади, тилга сезгирликни уйғотади.

ЛУҒАТ УСТИДА ИШЛАШ МЕТОДИКАСИ

Луғат устида ишлашнинг лингвистик асослари ва вазифалари

Сўз тилнинг маъно билдирадиган асосий бирлигидир. Сўз ва сўз бирикмаси аниқ нарсаларни, мавҳум тушунчаларни, хиссиётни ифодалайди. Тилда мавжуд бўлган барча сўз ва ибораларнинг йиғиндиси *луғат таркиби* ёки *лексика* дейилади. Лексикология ўзбек тилининг луғат таркибини ўрганадиган бўлимдир. Лексикология луғат таркибидаги сўзларнинг нутқда маъно ифодалаш хусусияти, қўлланиш фаоллиги, бойиб бориши, баъзи сўзларнинг эскириб, истеъмолдан чиқиб кетиши, маъно кўчиш ҳодисаси кабиларни ўрганади. Шу сабабли лексикология луғат устида ишлаш методикасининг лингвистик асоси ҳисобланади.

Ҳар қандай нутқий баён грамматик жиҳатдан ўзаро боғланган, мазмунга мос сўз ва сўз бирикмаларининг маълум изчилликда жойлаштирилишидан тузилади. Кишининг луғати қанчалик бой ва ривожланган бўлса, унинг нутқи ҳам шунчалик бой бўлади; ўз фикрини аниқ ва ифодали баён этишига кенг имконият яратилади. Шунинг учун луғатнинг бойлиги, хилма-хиллиги, ҳаракатчанлиги методикада нутқни муваффақиятли ўстиришнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили улкан луғат бойлигига эга. Беш жилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» да 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси берилган бўлиб, булар умумий қўлланиладиганларидир. Бунга ўзбек тилида нашр этилган турли терминологик луғатларда, ўзбек тили синонимлари, антонимлари, фразеологик луғатларида ва турли изоҳли луғатларда берилган сўзлар қўшилса, луғат бойлиги яна минг-минглаб ошади. Булардан ташқари, жуда кўп сўзлар кўп маънони билдиради. Масалан, шу изоҳли луғатда бош сўзининг 40 дан ортиқ асосий ва фразеологизм билан боғланган маънода ишлатилиши берилган.

Мактабда нутқ ўстиришнинг муҳим вазифаларидан бири луғат устида ишлашни яхшилаш, тартибга солиш, унинг асосий йўналишларини ажратиш ва асослаш, ўқувчиларнинг луғатини бойитиш жараёнини бошқариш ҳисобланади.

Мактабда луғат устида ишлаш методикаси тўрт асосий йўналишни кўзда тутади:

1. Ўқувчилар луғатини бойитиш, яъни янги сўзларни, шунингдек, болалар луғатида бўлган айрим сўзларнинг янги маъноларини ўзлаштириш.

Она тилининг луғат бойлигини билиб олиш учун ўқувчи ўз луғатига ҳар куни 8-10 та янги сўзни, шу жумладан, она тили дарсларида 4-6 сўзни қўшиши, яъни шу сўзлар маъносини ўзлаштириши лозим.

2. Ўқувчилар луғатига аниқлик киритиш. Бу ичига қуйидагиларни олади: 1) ўқувчи пухта ўзлаштирамаган сўзларнинг маъносини тўлиқ ўзлаштириш, яъни шу сўзларни матнга киритиш, маъноси яқин сўзларга қиёслаш, антоним танлаш йўллари билан уларнинг маъносига аниқлик киритиш; 2) сўзнинг кинояли маъносини, кўп маъноли сўзларни ўзлаштириш; 3) сўзларнинг синонимларини, синоним сўзларнинг маъно қирраларини ўзлаштириш; 4) айрим фразеологик бирликларнинг маъносини ўзлаштириш.

3. Луғатни фаоллаштириш, яъни ўқувчилар маъносини тушунадиган, аммо ўз нутқ фаолиятида ишлатмайдиган нофаол луғатидаги сўзларни фаол луғатига ўтказиш. Бунинг учун шу сўзлар иштирокида сўз бирикмаси ва гаплар тузилади, улар ўқиганларни қайта ҳикоялаш, суҳбат, баён ва иншода ишлатилади.

4. Адабий тилда ишлатилмайдиган сўзларни ўқувчилар фаол луғатидан нофаол луғатига ўтказиш. Бундай сўзларга болаларнинг нутқ муҳити таъсирида ўзлашиб қолган адабий тил меъёрига кирмайдиган, айрим адабий асар ва сўзлашув тилида қўлланадиган содда сўз ва иборалар, шева ва ижтимоий гуруҳга оид сўзлар киради. Адабий тил меъёри деган тушунчани ўзлаштирагач, ўқувчилар юқорида изоҳланган сўзлар ўрнига адабий тилдаги сўзлардан фойдалана бошлайдилар. Адабий тилга оид малакалари мустаҳкамланган сайин шевага, жаргонга оид сўзлар, сўзлашув тилида

ишлатиладиган содда сўз ва иборалар ўқувчиларнинг фаол луғатидан чиқиб кета бошлайди.

Ўқувчилар луғати қуйидаги манбалар асосида бойитилади ва такомиллаштирилади:

1. Атрофни ўраб олган муҳитни: табиатни, кишиларнинг ҳаёти ва меҳнат фаолияти, болаларнинг ўйини ва ўқиш фаолиятини, катталар билан муносабатни кузатиш. Табиат қўйнига, турли жойларга, муассасаларга экскурсия вақтида болалар нарса ва ҳодисаларни кузатиш билан кўпгина янги ном ва ибораларни ўрганадилар. Бу экскурсиялар юзасидан ўтказилган суҳбат вақтида уларнинг билими чуқурлаштирилади, айрим сўзлар маъносига аниқлик киритилади.

Ўқувчилар луғатини ва нутқини бойитишда энг ишонарли манба бадиий асарлар ҳисобланади. Ўқиш дарсларида ўқувчилар Ойбек, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, Ғ. Ғулом, Ҳ. Ҳакимзода, Зулфия, Уйғун, А.Қаҳҳор, П. Мўмин, Қ. Муҳаммадий, Ш. Саъдулла, З. Диёр каби кўпгина сўз усталарининг асарларини ўқийдилар. Ўзбек тилини юксак бадиий образлар ёрдамида ўзлаштирадилар. Ўқиш дарсида болалар луғати маълум мавзуларга оид сўзлар ҳисобига ҳам бойийди. Улар луғатига ахлоқий тушунчаларни ифодаловчи *ёқимтой, ширинсўз, меҳрибон, ҳаққоний, ботир, мард, жасур, меҳнатсевар* каби кўпгина сўзлар қўшилади. Матн устида ишлаш жараёнида кўп маъноли сўзлар, синонимлар, кўчма маънода ишлаталадиган сўзларни, баъзи фразеологик бирикмаларни билиб оладилар.

Болалар мустақил ўқишга ўрганганларидан кейин улар луғатига китоб, газета, журнал материаллари катта таъсир қилади. Шунинг учун ҳам синфдан ташқари мустақил ўқиш ва унга раҳбарлик шакллари ўқувчилар луғатини бойитишнинг, нутқини ўстиришнинг энг муҳим манбаларидан ҳисобланади.

Махсус машқлар ёрдамида грамматика ва имлони ўрганиш дарслари кўпгина сўз ва атамаларни ўзлаштиришга ёрдам беради, ўқувчилар предмет, белги, ҳаракат, санок, тартиб ифодалайдиган сўзларни билиб оладилар. Бу дарсларда ўқувчилар луғати тартибга солинади, сўз туркумларини ўрганиш

жараёнида гуруҳланади, сўз таркиби, сўз ясалиши, сўзларнинг ўзгаришини ўрганиш билан эса луғатга аниқлик киритилади; улар ўрганган сўзларидан ўз нутқларида фойдалана бошлайдилар, натижада луғатлари фаоллашади. Ўқувчилар луғати махсус луғавий-мантикий машқлар ёрдамида ҳам бойийди, тартибга тушади.

Булардан ташқари, кинофильм ва телевизор эшиттиришларининг матнлари, ўқитувчи ва бошқа мактаб ҳамда мактабдан ташқари муассасалар ходимларининг нутқлари ҳам ўқувчилар луғатини бойитиш ва такомиллаштириш манбалари ҳисобланади.

Луғатни бойитишда турли луғатлар жуда фойдали қўлланмадир. Бошланғич синф ўқувчилари учун «Имло луғати» мавжуд. Ўқитувчи маълумот учун ҳам, материал танлаш учун ҳам турли луғатлардан (ўзбек тилининг синонимлар, антонимлар, фразеологик луғатларидан, турли терминологик луғатлардан) муваффақиятли фойдаланади.

Сўз маъносини тушунтириш

Сўзларнинг маъносини тушунтириш ўқувчилар луғатини бойитади, нутқини ўстиради. Бошланғич синфларда ўқитиладиган фанларнинг атамалари ҳам тушунтирилиши лозим бўлган сўзлар қаторига киритилади. Атамаларнинг маъносини тушунтириш мазкур сўз англатган тушунчани яхши фаҳмлаб олишга ёрдам беради. Масалан, предмет атамасининг маъносини тушунтириш билан ўқувчилар предмет кенг маънода қўлланишини, табиатдаги барча нарса, ҳодиса, тушунчалар предмет дейилишини билиб оладилар. Бу от, сифат, сон, феъл каби атамаларни тез фаҳмлаб олишда уларга ёрдам беради.

Сўзнинг маъносини тушунтириш жуда кам вақт олиши ва дарснинг асосий мавзусидан ўқувчилар диққатини чалғитмаслиги керак. Бунинг учун ўқитувчи ҳар бир дарсга тайёрланиш жараёнида маъноси тушунтирилиши лозим бўлган сўзларни, уни тушунтиришнинг энг қулай усуллари ва дарснинг қайси ўрнида тушунтиришни белгилаб олади.

Ўқиш китобларидаги матнларда биринчи марта учраган, болалар маъносини билмайдиган айрим сўзлар матнни ўқишдан олдин тушунтирилади.

Матнни ўқиш жараёнида сўз маъносини тушунтиришга чек қўйиш керак. Агар бирор сўзни матнни ўқиш вақтида тушунтириш зарурияти туғилса, матн мазмунидан ўқувчилар диққатини чалғитмаган ҳолда шу сўз маъноси қисқача тушунтирилади.

Кўчма маънода ишлатилган образли сўзлар ва бадиий нутқ оборотлари матн ўқилгандан кейин тушунтирилади, чунки уларнинг маъноси матн мазмунидан, контекстдан яхши тушунилади. Айниқса, масаллар ўқилганда, ундаги аллегорик, кўчма маънода ишлатилган сўзларни асарни ўқишдан олдин ёки ўқиш жараёнида тушунтириб бўлмайди.

Методикада сўзларни тушунтиришнинг қуйидаги усулларидан фойдаланилади:

1. Сўзни контекст асосида тушунтириш. Бунда ўқувчилар тушунмайдиган сўз уларга тушунарли сўзлар қўлланган гап (ёки матн) ёрдамида тушунтирилади.

2. Сўз маъносини лугатдан ва ўқиш китобларида матн остида берилган изоҳдан фойдаланиб тушунтириш. Бунда ўқувчиларни изоҳдан мустақил фойдаланиб, сўз маъносини мустақил тушуниб олишга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

3. Сўз маъносини шу сўзнинг маънодоши ёрдамида тушунтириш. Масалан, *сабо* - шабада, *мудофаа* - ҳимоя, *созанда* - муסיқачи, *диёр* - ватан, *иншоот* - бино, *само* - осмон каби. Сўзни синоним танлаш билан тушунтириганда, шу сўзнинг стилистик (услубий) аҳамиятини ҳам кўрсатиш зарур.

4. Таниш бўлмаган сўз билан ифодаланган тушунчани таниш бўлган сўз билан ифодаланган тушунчага (унинг антонимига) таққослаш орқали тушунтириш. Масалан, *ишчан* тушунчасини *дангаса* тушунчасига, *ростгўй* сўзини *ёлгончи* сўзига таққослаб тушунтириш мумкин.

Кўчма маънода ишлатилган сўз ва сўз бирикмалари, тасвирий воситалар, мақоллар ҳам таққослаш усулидан фойдаланиб тушунтирилади.

5. Сўзни ўзига яқин тушунча билан, яъни бошқача ифода этиш билан тушунтириш. Бунда тушунтириладиган сўзнинг изоҳи қисқа ва аниқ бўлиши керак. Масалан, *ўзбошимчалик* – ўз хоҳишича иш тутиш, ишни ўзи хоҳлаганича бажариш; *мутахассис* – бирор ҳунар эгаси; *шунқор* – узоқ учадиган кўзи ўткир қуш; *меш* – мол терисидан тикилган идиш; *гулдон* – гул солиб қўйиладиган идиш ва бошқ.

Баъзи сўзлар уларнинг вазифасини изоҳлаш орқали тушунтирилади. Масалан, *комбайн* – бир вақтнинг ўзида донни ўрадиган, янчадиган, тозалайдиган қишлоқ хўжалик машинаси; *экскаватор* – бир вақтнинг ўзида ерни қазиб тупроқни юк машинасига ортадиган машина; *аэродром* – самолётлар турадиган, учиб кетадиган ёки келиб қўнадиган жой ва ҳок.

6. Сўзни предметнинг асосий белгисини изоҳлаш орқали тушунтириш. Масалан, *янтоқ* – сувсиз жойда ўсадиган нинасимон тиканли ўсимлик; *акула* – океанларда яшайдиган жуда катта йиртқич балиқ ва бошқ.

7. Ахлоқий, мавҳум тушунчаларни ифода этувчи сўзларнинг маъносини мисоллар ёрдамида тушунтириш. Бунинг учун ўқувчилар ўрганган бадий асардан ахлоқий фазилатга эга бўлган асар қаҳрамонининг қилган ишлари таҳлил қилинади.

Хулоса қилиб айтганда, сўз маъносини тушунтириш устида ишлаш ўқувчилар луғатини бойитади, нутқини равонлаштиради.

Маънодош сўзлар устида ишлаш

Маънодош сўзлар (синонимлар) талаффузи, ёзилиши ҳар хил бўлган бир умумий тушунча(маъно) ифодаладиган сўзлардир. Синонимлар бир-биридан қўшимча маъно қирраси, эмотсионал бўёғи, қўлланилиши жиҳатидан ўзаро фарқланади. *Катта, улуг, буюк, зўр, азим, улкан, баҳайбат, ҳайбатли, йирик, гигант* синонимик қаторини ташкил қилган сўзлардан *катта* сўзи кенг

тушунчани англаиб, аниқ тушунчага нисбатан ҳам, маъхум тушунчага нисбатан ҳам ишлатилаверади. *Улуғ, буюк, зўр, азим, улкан* сўзлари ҳажми анча катта бўлган нарсаларга, *баҳайбат, ҳайбатли* сўзлари эса ўлчови жуда катта бўлган нарсаларга нисбатан ишлатилади. *Йирик* кам ишлатилади. *Гигант* китобий услубга хос бўлиб, асосан жой, қурилишга нисбатан қўлланади.

Синонимлар тилни лексик томондан бойитади, шунинг учун бундай сўзлар билан ишлаш жуда муҳим. Киши луғатида синонимлар қанча кўп бўлса, унинг тил ифодалилиги шунча ортади.

Ўзбек тили - синонимларга бой тил. «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» да *катта* сўзининг 11 та, *марта* сўзининг 13 та синоними берилган.

Бошланғич синфларда синоним ҳақида назарий маълумот берилмайди, аммо синонимлар ҳақидаги тушунча амалий машқ ёрдамида шакллантирилади. Синонимлар билан ишлаш элементар тарзда 1-синфдан бошланади: ўқувчилар берилган сўзнинг синонимини топишга, бошқача қилиб қандай айтиш мумкинлигини тушунтиришга, 2-3-синфларда эса берилган сўзнинг 2-3 синонимини топиб айтишга ўргатилади.

Бошланғич синфларда маънодош сўзларга оид қуйидагича машқлар ишлатилади:

1. Берилган маънодош сўзларни гуруҳлаш. Бунда бир сўз туркумига оид икки синонимик қатордаги сўзлар ичига бир-иккита бошқа сўз киритиб берилади. Ўқувчилар синонимларни икки гуруҳга ажратиб айтадилар. Бунинг учун сўзлар қуйидаги каби берилиши мумкин: *ватан, мақсад, диёр, ният, мамлакат, мурод, юрт.*

2. Берилган сўзга синоним танлаш. Ўқитувчи отни ўтганда *осмон*, сифатни ўтганда *мазали*, феълни ўтганда *кўникмоқ* сўзларини айтади. Ўқувчилар бу сўзларга синоним танлайдилар: *осмон-кўк, само, фалак; мазали - лаззатли, лазиз, тотли; кўникмоқ - ўрганмоқ, одатланмоқ, одат қилмоқ.*

3. Тушириб қолдирилган синоним сўзларни ўз ўрнига қўйиб, матнни қўчириш. Бунда ёзилиши керак бўлган синоним сўзлар рўйхати текшириш учун

беради. Ўқувчилар синонимларни ўрнига қўйиб, уларнинг қўлланилишидаги фарқни тушунтирадilar.

4. Маънодош сўзлардан мосини қўйиб гапларни кўчириш. Бунинг учун синоним сўзлар қатори кавс ичида берилади, ўқувчи гапнинг мазмунига мосини танлаб гапни кўчиради: *Дарё сувини (баҳор, кўклам) тоширар, одам қадрини (меҳнат, иш) оширар. Олтин (ўт, олов, аланга)да, одам (иш, меҳнат)да билинади. Бирлашган (ёв, душман) ни қайтарар.*

5. Синоним сўзлар қаторидан фойдаланиб дидактик материал тузиш ва у билан машқ ишлаш. Бунинг учун тўртта синонимик қатордаги сўзлар танланади ва 16 катакка аралаш жойлаштирилади. Ўқитувчи шу катакчалардаги бир сўзни айтади. Масалан, *чиройли*. Ўқувчилар шу сўзга яқин маъноли сўз (синоним)ни катакчалардан топиб айтадилар: *гўзал, дилбар, соҳибжамол, хусндор*. Синоним сўзлар қатори билан сўз бирикмаси тузадилар: *чиройли шаҳар, гўзал манзара, соҳибжамол малика* ва ҳок.

Зид маъноли сўзлар устида ишлаш

Қарама-қарши, зид маъно билдирадиган сўзлар зид маъноли сўзлар (антонимлар) дейилади. Антонимлар белги билдирадиган сўзларда кўп учрайди. Антонимик муносабат сўз билан фразеологик бирлик (ибора) орасида ҳам бўлади (*ялқов - юрагида ўти бор* каби).

Бошланғич синф ўқувчилари антонимлар билан амалий таништирилади. Антонимлар устида ишлаш матндан антонимни топишдан бошланади, кейин махсус машқлар ишлатилади:

1. Берилган сўзларга антоним танлаш. Отни ўтганда: *азоб - ... , дўстлик - ... , оқ - ... , ёшлик - ... , сифатни ўтганда: дангаса - ... , анқов - ... , ростгўй - ... , доно - ... , касал - ... , феълни ўтганда: касалланди - ... , ёнди - ... , бошлади - ...* каби берилади. Ўқувчилар берилган отга *роҳат, душманлик, қора, қариллик;* сифатга *меҳнаткаш, ҳушёр, ёлгончи, нодон, соғ;* феълга *соғайди, ўчди, тугатди* антонимларини танлаб, жуфти билан ёзадилар.

2. Зид маъноли сўзларни қатнаштириб гап тузиш. Бунда ўқитувчи антоним танлаб гап тузиш учун сўз беради, ўқувчилар берилган сўзга антоним танлайдилар ва уларни қатнаштириб гаплар тузадилар.

3. Берилган гапга антоним топиб қўйиш. Ўқитувчи “*Тўғри одам ... сўздан ор қилур. Ёш келса ишга, ... келса ошга. Яхши гап - мой, ... гап - лой. Гапни оз сўзла, ишни ... кўзла*” каби гаплар беради, ўқувчилар гап мазмунига мос антоним топиб, гапни ўқийдилар (ёки ёзадилар).

Ўқувчилар луғатини маънодош ва зид маъноли сўзлар билан бойитиш ўз фикрини аниқ, равон ва ифодали баён этишга ёрдам беради.

Кўп маъноли ва шаклдош сўзлар устида ишлаш

Ўқувчиларга кўп маъноли сўзлар учраб туради, аммо улар кўп маъноли сўз эканини тушуниб етмайдилар.

Ўқитувчи бадиий асар устида ишлаш жараёнида ўқувчиларни кўчма маънодаги сўзлар билан таништириш орқали айрим сўзлар кўп маънода ишлатилишини тушунтириб боради. Шу билан бирга, махсус машқлар ҳам ишлатилади:

1. Сўзларнинг сўз бирикмасидаги маъносини қиёслаш: *соат юрди, поезд юрди, укам юрди; тош йўл, тош юрак; кумуш қошиқ, кумуш осмон, кумуш қиш.*

2. Гапларни ўқиб, ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъносини айтиш: *Бу йил ёз иссиқ бўлди. Сен ўртоғингга хат ёз.*

Бошланғич синфларда кўп маъноли ва шаклдош (омоним) сўзлар юзасидан назарий маълумот берилмайди, бундай тушунчаларни шакллантиришга тайёргарлик кўрилади, холос.

Ўқувчилар нутқини бойитишда мақоллар катта аҳамият касб этади. Мақоллар ўқиш учун ҳам, суҳбат учун ҳам, ҳикоя тузиш учун ҳам, грамматик таҳлил ва ёзув учун ҳам жуда қулай материалдир. Улар ихчам, сермазмун ва таъсирчан бўлади; мақоллар ўқувчиларнинг бадиий дидини ўстиради, нутққа эътибор билан қарашга, тўғри, мантиқий фикрлашга ўргатади, эстетик

тарбиясида муҳим ўрин тутди. Ўқиш китобларида мавзуга боғлиқ ҳолда, ўзбек тили дарсликларида эса машқ матнлари ичида хилма-хил мавзуларда жуда кўп мақоллар берилди. Ўқувчилар мақолларни ўқиб, ўқилган асарнинг ахлоқий муаммоси билан, ҳаётий шароит билан боғлайдилар, уларнинг мажозий мазмунини, айрим сўз ва ибораларнинг маъносини тушунтирадилар. Натижада ўрни билан мақоллардан фойдалана бошлайдилар.

Мақоллар ўқилган асарнинг хулосаси сифатида ишлатилиб, кўпгина асарларнинг мазмунини тушуниб олишга ёрдам беради. Масалан, «Овчи, Кўкча ва Доно» (4-синф) эртагининг хулосаси сифатида «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «Аҳилликда ҳикмат кўп», «Бирлашган куч енгилмас», «Дўстлар аҳил бўлса, иш осон бўлур» мақоллари; «Одобли бўлиш осонми?» (А. Обиджон) асаридан сўнг «Одоб – кишининг зийнати», «Одобли бола элга манзур», «Илмнинг каттаси – одоб», «Ақл ёшдан, одоб бошдан» мақоллари берилдики, булар шу асар мазмунининг маъзини очиқ беради. Ўқувчилар мақолларни ёқтирадилар, шунинг учун ҳам мақоллар билан берилган топшириқларни жон-дилдан бажарадилар. Ўқитувчи шуларни ҳисобга олиб, мақоллар билан хилма-хил машқлар ишлатиш орқали ўқувчиларга сўзларнинг мажозий маъносини, кўп маъно ифодалашини амалий сингдириб боради.

Мантиқий машқлар

Мантиқий машқлар болаларнинг нарса ва атроф-муҳит ҳақидаги билимларини тартибга солади ва уларга тўғри фикрлаш усулларини ўргатади. Ўқувчи мактабга келганда, кенг луғат бойлигига эга бўлса ҳам, одатда, тафаккурнинг таққослаш, қарши қўйиш, умумлаштириш, гуруҳлаш усулларидан фойдаланишни билмайди (айниқса, билиш фаолиятининг объекти аниқ предмет эмас, уни ифодаловчи сўзлар бўлса). Мантиқий машқларнинг вазифаси у ёки бу нарса ва ҳодисалар билан танишиш асосида болаларни предмет ва ҳодисалардан муҳимини, умумийсини ажратишга, сўз билан аниқ ифодалашга ўргатиш, болаларга мантиқий усуллар тизимини ўргатиш билан

билимини материал томондан бойитиш ва уни ақлий томондан ўстириш ҳисобланади.

Мантикий машқлар болаларнинг сўз бойлиги ва тилининг умумий ўсишида катта аҳамиятга эга бўлиб, луғат иши ва тилга оид бошқа ишлар билан боғлаб олиб борилади. Логик машқлар жуда хилма-хил:

1. Нарсаларнинг мавзуга тегишли гуруҳини тузиш: уст кийимлар (*қўйлак, костюм, . . .*) ва оёқ кийимлар (*ботинка, туфли, ..*); уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонлар каби. Бунда болалар «*Бу нима?*» сўроғига жавоб беришга ўргатилади: *Бу н и м а? - Автобус. Автобус нима? - Машина.*

2. Бир турдаги нарсаларни санаб кўрсатиш ва умумлаштирувчи бир сўз билан номлаш. Масалан, *стол, стул, шкафларни* бир сўз билан қандай номлаш мумкин? (*Мебель*)

3. Берилган нарсалардан бир гуруҳга кирмайдиганларини ажратиш. Масалан, *қалам, перо, чизгич, ўчиргич, стул* кўрсатилади, ўқувчилар ўқув қуролларини ажратадилар, *стул* ўқув қуролига кирмаслигини, *мебель* эканини айтадилар.

Бундай машқ ўйин тариқасида ўтказилиши ҳам мумкин: маълум сўзлар берилиб, ортиқчасини топиш ва нима учун ортиқча эканини тушунтириш талаб этилади: *қалдирғоч, чумчуқ, мушук, мусича.*

4. Предмет номлари ва белги билдирган сўзларни гуруҳларга ажратиш. Бунда сўзлар *чойнак, теша, болта, пиёла, арра, тарелка* каби аралаш берилади. Ўқувчилар гуруҳлаб, *идишлар номи: чойнак, пиёла, ...*; *иш қуроллари номи: теша, болта, ...* каби ёзадилар. Нарса белгисини билдирган сўзлар ҳам аралаш берилади, болалар тўрт гуруҳга (*ранг, маза, шакл, хусусият*) ажратадилар.

5. Қарама-қарши қўйиш билан умумлаштириш: *қалдирғоч, чумчуқ, булбул – қушлар, товуқ, хўроз, куркалар-чи? (Паррандалар.)*

Мантикий машқлар сермазмун бўлиши, ўқувчиларнинг тажрибаси билан боғланиши, уларни тўғри фикрлашга ўргатиши, билимларига аниқлик киритиши ва тартибга солишга хизмат қилиши лозим. Бундай машқлардан ўрни

билан бошқа дарсларда ҳам, ўқиш ва грамматика дарсларида ҳам фойдаланилади.

ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ТИЗИМИДА СИНТАКТИК ИШЛАР

Сўз бирикмаси устида ишлаш

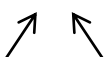
Тилда лексик (сўз), синтактик (сўз бирикмаси ва гап) ва боғланишли нутқ савиялари ажратилади. Шу мазмунда сўз бирикмасига лексик савиядан синтактик савияга ўтиш ҳалқаси сифатида қаралади.

Сўз бирикмаси лексик-грамматик бирлик бўлиб, тугалланган фикр ифодаламайди ва бу билан гапдан фарқланади. Сўз бирикмаси нутқда гап ичида ишлатилади. Болаларга сўз бирикмасини ўргатиш фикр элементи устида ишлаш ҳисобланади (Фомичева Г. А.). Бошланғич синфларда сўз бирикмаси устида ишлашда қуйидаги машқ турларидан фойдаланилади:

1. Бош сўздан эргаиш сўзга сўроқ бериш, сўзларнинг ўзаро боғланишини аниқлаш. Масалан, *Анваржон яхши ўқийди. Ким (ўқийди)? – Анваржон. (Анваржон) нима қилади? – ўқийди. Қандай (ўқийди)? – яхши. Яхши ўқийди – сўз бирикмаси.*

2. Гапда сўзларнинг ўзаро боғланишини чизмада кўрсатиш. Бу ўқувчиларни аста-секин мураккаб қурилмаларни тузишга ўргатади. Масалан:

Теримчи ————— терди

пахтани машинада

Теримчи пахтани машинада терди.

гуллар ————— очилди

ҳар хил

Гулзорда

Гулзорда ҳар хил гуллар очилди.

3. Матнда учраган сўз бирикмасининг маъносини тушунтириш.

4. Матнда ёки фаолият жараёнида учраган янги сўз билан сўз бирикмаси тузиш. Машқнинг бу тури сўзнинг маъносини чуқур тушунишга ва ундан ўз нутқида фойдаланишга ёрдам беради.

5. Сўз туркумларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда сўз бирикмаси туздиршиш. От сўз туркуми ўтилганда, от ва сифат билан (*жонажон Ватаним*), от ва бошқа от билан (*мактаб боғи*); феъл ўтилганда, от ва феъл билан (*кинога борди, мактабда бўлди, уйдан келди, китобни ўқиди*) сўз бирикмалари туздирилади.

Сўз бирикмаси тузишда йўл қўйилган хато гап тузишда ҳам хатога олиб келади, шунинг учун унинг олдини олиш керак.

Масалан:

Ўқувчи нутқида учрайди:

мактабга бўлдим

мактабни боғи

Тўғриси:

мактабда бўлдим

мактабнинг боғи

Болалар кўпроқ хатога йўл қўядиган сўз бирикмаларини йиғиб бориш хатонинг олдини олишга қаратилган машқлар тузишга имкон яратади. Сўз бирикмаси устида ишлаш грамматик, имловий ва бошқа машқларни тўғри бажаришга хизмат қилади. Шунинг учун сўз бирикмаси устида ўрни билан мақсадга мувофиқ ишлаб бориш орқали гап ва боғланишли нутқ тузишга оид нутқий машқларга ўтиш лозим.

Гап устида ишлаш

Гап устида ишлаш ўқувчиларнинг нутқини ўстиришда муҳим аҳамиятга эга. Гап устида ишлашнинг асосий вазифаси ўқувчиларни синтактик жиҳатдан тўғри ва аниқ гап тузиб, тугалланган фикр билдиришга ўргатиш ҳисобланади. Гап (грамматик жиҳатдан ўзаро боғланган, тугалланган мазмун ва тугалланган интонатсияга эга бўлган) нутқ бирлиги бўлиб, алоқа мақсадига хизмат қилади.

Бошланғич синф ўқувчилари учун муҳими, биринчидан, гап нутқ бирлиги эканлигидир. Шундай экан, нутққа оид машқларга қўйилган талаблар гап устида ишлаш машқларига ҳам тааллуқлидир; иккинчидан, гап – грамматик томондан тўғри тузилган бирлик, шундай экан, гап устида ишлаш грамматика билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу жараёнда гап қурилиши, гапда сўзларнинг боғланиши ва гапнинг турлари устида ишлаш жуда муҳимдир; учинчидан, гап мазмун бирлиги бўлиб, тугалланган мазмунни билдиради. Бинобарин, гапнинг мазмуний асоси, мазмун оттенкалари устида ишлаш ва уларнинг гап тузилишига боғлиқлиги устида ишлаш ҳам зарур; тўртинчидан, гапнинг интонатсияси катта аҳамиятга эга, шунинг учун интонатсия устида ишлаш, интонатсиянинг мазмун билан боғлиқлигини тушунтириш керак.

Бошланғич синфлар дастурининг «Грамматика, имло ва нутқ ўстириш» бўлимида синтаксисдан бериладиган билимлар аниқ кўрсатилган. Бола бошланғич синфларда бериладиган синтактик материаллар ҳажмида фақат она тили дарсларидагина эмас, балки бошқа дарсларда ва мактабдаги барча машғулотлар жараёнида гап тузиш, уни таҳлил қилиш ва қайта тузишга ўргатиб борилади.

Гап устида ишлашга оид машқлар жуда хилма-хил бўлиб, анализ ва синтезнинг устунлигига ҳамда ўқувчиларнинг мустақиллик даражасига кўра тасниф қилинади.

Анализ ёки синтезнинг устунлигига нисбатан гап устида ишлаш машқлари иккига бўлинади:

1) *аналитик машқлар, яъни тузилган тайёр матндан олинган гапни таҳлил қилиш;*

2) *синтетик машқлар, яъни мустақил гап тузишга қаратилган машқлар.*

Аналитик машқлар синтетик машқларга замин ҳозирлайди, улар параллел ҳолда ёки синтетик машқдан сўнг аналитик машқ ўтказилади.

Ўқувчиларнинг мустақиллиги ва билиш жараёнининг фаоллик даражасига кўра гап устида ишлаш машқлари учга бўлинади:

1) *намуна асосидаги машқлар;*

2) *конструктив машқлар;*

3) *ижодий машқлар.*

Намуна асосидаги машқ аниқ, тўғри тузилган синтактик қурилмаларни амалий ўзлаштиришни, уларнинг ички боғланишини, мазмунини тушунишни кўзда тутлади. Бундай машқлар ичида аналитик машқларга, шунингдек, гапни кузатиш ва эшитиш, уни ўқишга муҳим ўрин берилади. Намуна асосидаги машқларга қуйидагилар киради:

1. Гап устида ишлашнинг энг оддий, бошланғич, шу билан бирга, энг зарурий шакли – **намуна**ни ўқиш (ёзиш), интонатсияси, ифодалилиги устида ишлаш, гапнинг асосини ва мазмунини тушунтириш, баъзан эса гапни ёдда сақлаш, ёдлаш ҳисобланади.

Гапни ўқиш ва кузатиш нутқ ўстиришга катта ёрдам беради. Гап интонатсияси устида ишлаш гап мазмунини ва боғланишини тушунишга, намунага қараб, уни ўзлаштириш ва ёдда сақлашга, гап қурилишини яхши тушунишга ёрдам беради. Бу жараёнда нутқдан гапни интонатсияга қараб ажратишга, интонатсион тугалланганликни ифодалашга, дарак, сўроқ ва ҳис-ҳаяжон гапларнинг интонатсиясига, уюшиқ бўлакли гаплар ва боғловчисиз қўшма гаплардаги санаш оҳангига, боғланган қўшма гап интонатсиясига эътибор бериш керак.

2. Савол асосида гап тузиш. Бунда берилган савол жавоб (гап тузиш) учун асос бўлади ва «намуна» вазифасини бажарадн. Саволда унинг асосий мазмунигина эмас, балки барча сўзлари ва синтактик қурилишининг чизмаси ҳам берилади. *Масалан: Болалар боғда нима тердилар? (Болалар боғда олма тердилар).*

Саволлар аста-секин мураккаблаштириб борилади: болалар олдин сўроқ сўз ўрнига бир сўз қўшиб гап тузган бўлсалар, кейинроқ ўз сўзларини кўпроқ қўшишга мажбур бўладилар: *Болалар боғда нима қилдилар? (Болалар боғда олма тердилар. Болалар боғда олма тердилар ва уни саватларга солдилар).* Ёки *«Болалар қаерда бўлдилар? Улар нима қилдилар?»* (Болалар боғда бўлдилар.

Улар олма тердилар ва саватларга солдилар). *Сен тиратикан ҳақида нималарни биласан? Нега қушлар уясини бузиш мумкин эмас?* каби.

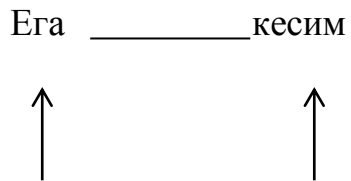
Конструктив машқларга гап тузиш ва уни қайта тузишга қаратилган машқлар киради. Бундай машқлар грамматик тушунча ва қоидага асосланади. Конструктив машқларнинг турлари қуйидагилар:

1. Аралаш берилган сўзлардан гап тузиш ёки тартибсиз берилган гаплардан матн тузиш. Бунда сўзлар грамматик материалнинг ўрганилишига қараб уч вариантда берилиши мумкин: а) сўзлар тайёр ишлатиладиган шаклда берилади: *мева, бозда, бозбонлар, тердилар (Бозбонлар бозда мева тердилар)*; б) ўрганилган грамматик материални ҳисобга олиб, айрим сўзлар бош шаклда, бошқалари тайёр шаклда берилади. Масалан, «Отларда birlik ва кўплик» мавзуси ўтилгач, *пахта, далада, бола, тердилар* шаклида берилиши мумкин; в) барча сўзлар бош шаклда берилади: *контрак, ҳовли, бола, ўйнамоқ.*

2. Нуқталар қўйилмаган, бош ҳарф ёзилмаган матндан гапларнинг чегарасини ажратиш. Бу машқ болаларни ўз нутқларида гапларнинг чегарасини ажратишга, гапни тўғри ўқиш ва ёзишга ўргатади.

3. Берилган содда гапни сўроқлар ёрдамида босқичли ёйиш машқи. Масалан: *Қушлар учиб келди. Қаердан учиб келди? Қушлар совуқ мамлакатлардан учиб келди. Қаерга учиб келди? Қушлар совуқ мамлакатлардан ўз уяларига учиб келди.*

4. Берилган синтактик чизма асосида гап тузиш.

ИИ д. б. ИИ д. б.

ИИ д.б.

ИИ д. б. ИИ д.б.

Чаққон болалар олма тердилар.

*Ишчан болалар чиройли гулларни
завқланиб тердилар.*

5. Берилган гапга ўхшаш, масалан, уюшиқ эгали ёки кесимли содда ёйиқ гап тузиш. Бунда ўқувчиларга «Қуёш ёритади ва иситади» каби гап берилади, ўқувчи эса «Равшан ўқиди ва ишлади» каби гап тузади.

6. Икки-уч содда гапдан битта уюшиқ бўлакли содда гап тузиш. Масалан, «Баҳорда қалдирғочлар иссиқ мамлакатларга учиб кетади», «Баҳорда лайлақлар ҳам учиб кетади» гапларидан уюшиқ бўлакли «Баҳорда қалдирғочлар ва лайлақлар иссиқ мамлакатларга учиб кетади» гапи тузилади.

Ижодий машқларда ўқувчилар ўзлари эркин равишда гап тузадилар. Бошланғич синфларда ижодий машқларнинг куйидаги турларидан фойдаланилади:

1. Гап тузиш учун мавзу берилади, ўқувчилар шу мавзуга мос гап тузадилар: «Қуёшли кунда», «Бизнинг уй» ёки «Қуён ва типратикан» каби.

2. Нарса расми ёки сюжетли расм берилади, ўқувчилар расм асосида бир ёки бир неча гап тузадилар.

3. Икки-учта «таянч» сўз берилади, ўқувчилар шу сўзларни қатнаштириб гап тузадилар. Таянч сўз сифатида болаларнинг фаол луғатига айлантириш зарур бўлган сўзлар олинади.

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚ ВА УНИ ЎСТИРИШ ВАЗИФАЛАРИ

Боғланишли нутқ ва уни мактабда эгаллаш

Фикрни баён этиш эҳтиёжини амалга оширишга қаратилган, тугалланган мавзунини ифодалайдиган, логик ва грамматик қоидалар асосида тузилган, мустақил, тугалланган ва ўзаро боғланган маъноли қисмларга бўлинадиган нутқ **боғланишли нутқ** дейилади.

Боғланишли нутқ бирлиги сифатида ҳикоя, мақола, роман, монография, доклад, ҳисобот кабиларни, мактаб шароитида эса ўқитувчи берган саволга ўқувчиларнинг кенг, мукаммал оғзаки жавобини, ёзма баён ва иншони олиш мумкин.

Бошланғич синфлар методикасида боғланишли нутққа оид машқ турларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) берилган саволга кенг, мукаммал жавоб;
- 2) ўқилган асарни таҳлил қилиш, грамматик материални ўрганиш; ўқувчилар луғатини фаоллаштириш билан боғлиқ ҳолда ҳар хил матнли машқлар;
- 3) мунтазам ўтказилган кузатишларни ёзиш, об-ҳаво кундалигини юритиш;
- 4) ўқилган матнни турли вариантда оғзаки қайта ҳикоялаш;
- 5) берилган мавзу, расм, кузатишга оид бошлаб берилган ёки охири берилган ҳикоя, режа ёки сюжет асосида ўқувчиларнинг оғзаки ҳикояси;

Бу машқларнинг ҳаммаси назариясиз, амалий тарзда берилади. Бундай машқларни такрорий ишлатмаслик ёки асосийларини тушириб қолдирмаслик учун нутқий машқларнинг аниқ режаси тузиб олинади.

Боғланишли нутқдан машқларнинг турли хил бўлишида, аввало, материал манбаига, тематикага, шунингдек, жанрига, тил хусусиятига, машқ турига риоя қилинади.

Боғланишли нутққа оид асосий кўникмалар

Ўқувчилар нутқини ўстириш уларга аниқ кўникмаларни сингдириш демакдир. Бошланғич синф ўқувчилари мустақил машқ сифатида боғланишли нутқни ўстиришдан қуйидаги кўникмаларни билиб оладилар:

1. Мавзунини тушуниш, чегарасини аниқлаш ва уни нисбатан тўлиқ ёритиш кўникмаси. Масалан, «Биз уй ишларида ота-онамизга қандай ёрдамлашамиз?» мавзуси берилса, ўқувчилар аниқ бажарган ишлари ҳақида

ҳикоя қиладилар. Улар мавзуни яхши тушунишлари учун баён матни қайта ҳикоя қилдирилади, иншода эса берилган мавзу юзасидан мустақил ҳикоялаш машқ қилинади.

2. Иншони асосий фикрга бўйсундириш кўникмаси. Болалар иши маълум фикрни (табиатнинг ажойиб тасвирини идрок этиш, ўзларининг бахтли ҳаётидан ғурурланиш, меҳнатга ва меҳнаткаш инсонларга муҳаббатни) ифодалайди.

3. Ҳикоя, иншо учун мавзуга тааллуқли, уни ёритишга зарур бўлган материални йиғиш. Бу баёнга ҳам тааллуқли бўлиб, намунавий матн таҳлил қилинади, мазмунини тўғри тушуниш устида ишланади, асосий мазмун ажратилади.

Ўқитувчидан ўқувчини навбатдаги иншога тайёрлашда шу машқнинг педагогик мақсадини, ўқувчиларни нимага ўргатишни, тафаккури ва нутқини қандай бойитишни, шунингдек, машқлар изчиллигида шу иншонинг тутган ўрнини аниқ кўз олдига келтириш талаб этилади. Шунинг учун ўқувчиларнинг боғланишли нутқини ўстиришга оид машқ турларининг бир йиллик режасини тузиб олиш тавсия этилади. Режада ўқувчилар ёшига мос баён ва иншонинг барча турлари ҳисобга олинishi зарур.

Методик анъанага кўра матнли машқлар **тасвирлаш, ҳикоя қилиш** ва **муҳокама**га бўлинади. Бошланғич синфларда булар, асосан, **тасвир** ёки **муҳокама** элементлари бўлган ҳикоя тарзида учрайди.

Ҳар учала жанр учун фойдаланиладиган материал характерида ҳам, қурилишида ҳам, тил воситаларини танлашда ҳам ўз хусусиятлари мавжуд. Иншо ёки баёнга тайёрланаётганда ўқитувчи (ёки ўқувчи) матннинг жанр хусусиятларини ҳисобга олади.

Ҳикоя бошланғич синф ўқувчилари учун мос жанр ҳисобланади, чунки у жўшқин, жонли, таъсирчан бўлади. «Ўқиш китоби»да бундай ҳикоялар кўплаб берилган.

Тасвирда сюжет, қатнашувчи шахслар бўлмайди; унда табиат, айрим предмет ва ҳодисалар тасвирланади. Ўқувчилар «Ўқиш китоби»да берилган

кўпгина тасвирий матнларни ўқийдилар, уларни қайта ҳикоя қиладилар, баён, айрим нарса ёки ҳодисаларни тасвирлаб иншо ҳам ёзадилар. Масалан, «Бизнинг синфимиз», «Баҳор келди» каби. Тасвирга хос хусусиятлар шундан иборатки, унда сифатлаш, таққослаш, метафоралар кўп бўлади. Тасвир ўқувчилар учун ҳикояга нисбатан қийин жанр ҳисобланади, шунинг учун бошланғич синфларда кўпроқ тасвир элементлари бўлган ҳикоя тарзидаги баён ва иншо ёздирилади.

Муҳокама боғланишли матннинг анчагина қийин шакли ҳисобланади, шунинг учун бошланғич синфлар дастурида муҳокама тарзида иншо ёздириш тавсия этилмайди; ўқувчилар иншода муҳокама элементларидангина фойдаланадилар. Масалан, «Қушлар уясини нима учун бузиш мумкин эмас», «Пахта – бизнинг миллий бойлигимиз» мавзуларида оғзаки ҳикоя туздирилса ёки иншо ёздирилса, муҳокама элементи, албатта, бўлади.

Ўқитувчи боғланишли нутқни режалаштирганда, турли жанрда машқ қилишни кўзда тутди ва ўқувчиларга ҳикоя, тасвир ва муҳокама элементларини ўргата боради. Бунда кўпроқ ҳикоя тарзидаги матн туздиришга аҳамият беради. Болаларнинг боғланишли нутқни эгаллаш даражасига қараб, матнга тасвир ва муҳокама элементлари киритиб борилади.

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚ, ОҒЗАКИ ҚАЙТА ҲИКОЯЛАШ ВА ЁЗМА БАЁН

Оғзаки ва ёзма қайта ҳикоялашга қўйиладиган талаблар

Намунавий матн оғзаки ва ёзма қайта ҳикоя қилинади. Ўқиш дарсларида асосан оғзаки қайта ҳикоялаш машқ қилинса, она тили дарсларида у кўпроқ ёзма тарзда ўтказилади.

Баён ўқиб берилган намунавий матн мазмунини маълум тайёргарликдан сўнг ёзма қайта ҳикоялашдир. Ўқиш дарсларида матн устида ишлаш, ўқилган матн юзасидан саволларга жавоб бериш, режа тузиш ва режа асосида оғзаки қайта ҳикоялаш болаларни баён ёзишга тайёрлайди.

Қайта ҳикоялашнинг турлари хилма-хилдир. Ҳар қандай қайта ҳикоя қилинган матн юзасидан баён ёзиш мумкин, аммо баён ёзиш оғзаки қайта ҳикоялашга нисбатан қийин ва мураккаб фаолиятдир. Бундан ташқари, бошланғич синф ўқувчиларининг ёзиш суръати секин, шунга кўра баён учун кичик ҳажмдаги, композитсияси содда, тил томондан ҳам мос матн танланади. Баён матни аста-секин мураккаблаштира борилади: аввал ҳикоя тарзидаги бир лавҳани ифодаловчи матн танланса, унга яна лавҳалар, тасвир элементлари киритила борилади, қатнашувчилар сони орттирилади, муҳокама элементлари ҳам қўшилади; кейинроқ шахсини ўзгартириб баён ёзишга ўтилади. Шундай қилиб, баён аста-секин ижодий тус ола боради.

Бошланғич синфлар она тили дастурига кўра, 2-синфда катта бўлмаган (30-40 сўзли) матн юзасидан ўқитувчи ёрдамида сўроқлар асосида баён ёзиш, 3-синфда 40 - 60 сўздан иборат матннинг мазмунини жамоа бўлиб тузилган 3-5 та режа асосида баён ёзиш, 4 - синфда эса мустақил тузилган режа асосида (70-90 сўзли) баён ёзиш кўзда тутилади.

Машқ сифатида баённинг аҳамияти катта: баён болаларда адабий нутқни тўғри шакллантиришга ёрдам беради, нутқ маданиятини яхшилайти, бадиий услубни сингдиради, тилга сезгирликни оширади.

Баён учун кишиларнинг фидокорона меҳнати, ҳаётини, она табиат тасвирини, фан, техника, маданият борасидаги ютуқларни акс эттирадиган юксак ғояли матн танланиши, баён мавзуси ўқувчиларнинг билиш тажрибасини кенгайтириши, уларнинг дунёқарашини шакллантириши зарур.

Қайта ҳикоялаш ва баёнда боланинг табиий нутқи эшитилиши, яъни берилган намунани тушунмасдан ёдламаслиги, намуна лексикасидан, нутқ оборотларидан, синтактик қурилишидан фойдалана олиши зарур.

Тил воситалари матнни ўқиш, суҳбат, матн таҳлили давомида ўзлаштирилади; матндаги сўзлар ва нутқ оборотлари болаларнинг «ўзиники» бўлиб қолади. Қайта ҳикоялашда намунадаги у ёки бу гапни бола эсга туширишга ҳаракат қилади, ўзлаштирган мазмунни тўлиқроқ, аниқроқ бериш

учун гаплар тузади. Бу билан ўқувчининг мустақиллик даражаси ва билиш фаоллиги ўсади, ижодий элементлар кўшила боради.

Қайта ҳикоялашда намунадаги изчиллик, боғлиқлик сақланиши, асосий фактлар берилиши, айниқса, илмий матнни қайта ҳикоялашда барча муҳим ўринлар тўлиқ баён қилиниши зарур.

Вақти-вақти билан илгари эшитилган, ўқитувчи ўқиб берган ёки радио, телевизордан ёзиб олинган матнни қайта ҳикоялатиш, ўқувчи бир марта овоз билан ёки ичда ўқигандан сўнг қайта ҳикоялатишдан фойдаланишни тажрибада қўллаб туриш ҳам мумкин. Бу ишни турли хил услубларда олиб бориш имкониятини яратади ва уни жонлантиради.

Кўпинча қайта ҳикоялашга махсус тайёргарлик кўрилади, бунда қуйидагиларга риоя қилинади:

1. Қайта ҳикоялаш ва унинг тури ҳақида ўқувчилар огоҳлантирилади: тўлиқ, деталлари билан, тилнинг тасвирий воситаларидан фойдаланиб матнга яқин қайта ҳикоялаш; танлаб (масалан, бир қатнашувчи шахсга тегишли ўринларинигина) қайта ҳикоялаш, қисқартиб қайта ҳикоялаш.

2. Суҳбат, матн мазмунини таҳлил қилиш, матн тили устидаги хилма-хил ишлар, қайта ҳикоялашда зарур бўлган сўз, нутқ оборотлари ва гапларни ажратиш ва аниқлаш.

3. Қайта ҳикоялашда ифодалиликни бериш учун ифодали ўқишни пухталаш.

Тўлиқ ёки матнга яқинлаштириб қайта ҳикоялаш ва баён

Қайта ҳикоя қилиш ва баённинг бу тури бошқа турларига нисбатан бошланғич синфларда кўп ўтказилади, чунки бу ўқилган матнни бутун деталлари ва боғланишлари билан болалар ёдида мустаҳкамлаш, намунавий матннинг мазмуни ва тилини ўзлаштириш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади. Болалар тез ёдлаб оладиган кичик матнни, шеърини мисраларни бузмаслик учун шеърни, айниқса, бутун бир поетик образни тасвирловчи лирик шеърни ҳикоя қилиш тавсия этилмайди.

Тўлиқ ҳикоя қилиш учун дастлаб аниқ сюжетли, ҳикоя услубида ёзилган матн танланади, кейин болалар ҳикояга тасвирий (табиат тасвири, кишилар ва бошқа предметларнинг ташқи кўриниши тасвири) ва муҳокама элементларини киритишни ўрганадилар.

Ҳикоя қилишга ўргатиш вақтида ўқувчиларни «Бу фикр ёзувчи матнида қандай ифодаланган?» саволига жавоб беришга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Бола ҳикоя қилишга қизиқса, агар ҳикояни ўқитувчигина эмас, синфдаги барча болалар эшитса, бундай ҳикоялаш жонли ва қизиқарли бўлади. Ҳикоя қилишга ўқувчиларнинг кўшимчаси, маълум қисмини қайта ҳикоя қилдириш, ҳикоячини рағбатлантириш синфда ижодий муҳитни вужудга келтиради.

Матнга яқин ҳикоя қилишда саволлар матн мазмунигагина қаратилмаслиги, ўқувчилар мустақиллик даражасини пасайтирадиган матн мазмуни юзасидан бериладиган саволларни аста-секин камайтира бориш, болаларни кенгроқ, умумийроқ саволларга жавоб беришга ўргата бориш зарур.

Тўлиқ ҳикоя қилишда ҳикояни қандай бошлашни билмаслик, яъни бошланиши берилган матн мазмунини давом эттира олмаслик, тўлиқ баён қила олмаслик ёки нотўғри баён қилиш, баён тилининг камбағаллиги каби камчиликлар учрайди. Ҳикоя қилишдаги иккинчи камчиликни йўқотиш, унинг олдини олиш учун матн бутунича пухта таҳлил қилинади, кўпинча асосий мазмунни ифодаладиган қисми алоҳида таҳлил қилинади. Бундай камчиликни йўқотишга матнни қисмларга бўлиш, ҳар бир қисмга сарлавҳа топиб, матн режасини тузиш ва режа асосида ҳикоя қилиш ҳам ёрдам беради. Бунда танлаб ҳикоя қилиш (ҳикоя қилишнинг ўзаро узвий боғланган бошқа турлари ҳам) ёрдамчи вазифани бажаради. Тилда камбағалликка йўл қўймаслик учун луғат, тасвирий воситалар ва гап устида изчил ишлаб бориш талаб этилади. Тўлиқ ёки матнга яқин баён ёзиш савод ўргатиш давриданоқ бошланади ва барча синфларда ўтказилади.

Болаларни ўз фикрини мустақил ёзишга (ўқилган матнни ҳикоя қилишга) ўргатишни, иложи борича, эрта бошлаш маъқул. Бунинг учун ўқувчилар оғзаки ҳикоя қилаётганда қўллаган алоҳида сўзни ёзишдан гапни ёзишга, сўнг матн

қисмларини ёзишга ва 2-синфдан бошлаб махсус танланган кичик матн асосида баён ёзишга ўргатилади.

Иш қуйидагича уюштирилади: баён учун танланган матнни ўқувчилар бир-икки марта ўқийдилар (ўқитувчи ўқиб бериши ҳам мумкин); болаларнинг матн мазмунини тўғри тушунганликларини аниқлаш, ўқилган матнни, унинг ғоявий мазмунини, қисмлари орасидаги боғланишни тўлиқ билиб олишга қаратилган суҳбат ўтказилади; матн режаси тузилади (режа суҳбат вақтида тузилиши ҳам мумкин); луғат иши ўтказилади (сўзнинг маъноси ва ёзилиши таҳлил қилинади), муҳимроқ синтактик тузилмаларга ва тилнинг тасвирий воситаларига диққат жалб қилинади. Айрим гаплар, ҳатто матн қисмлари туздирилади; ўқувчилар баён матнини мустақил ёзадилар, ўқитувчи эса улар ишини кузатади, синфдаги бошқа ўқувчиларга халақит бермай айрим болаларга индивидуал ёрдам беради; болалар ёзган баёнларини ўзлари текширадилар, такомиллаштирадилар ва дафтарни текшириш учун ўқитувчига топширадилар.

Ўқувчилар ёзган баён муҳокама қилинаётганда, улар ёзган матнни баён матнига қиёслаш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу иш мазмунда ва болалар баёни тилида йўл қўйилган камчиликларни аниқлашга ёрдам беради. **Танлаб ҳикоя қилиш ва баён**

Танлаб ҳикоя қилиш матндан тор мавзуга, кичик сўроққа оид қисмини танлаб қайта ҳикоялашдир. Масалан, ўқилган матндан фақат персонажнинг ташқи кўриниши тасвирланган қисмнигина қайта ҳикоя қилиш, фақат икки персонажнинг учрашиш манзарасини қайта ҳикоялаш, фақат табиат тасвирини ҳикоя қилиш ва бошқ. **Танлаб қайта ҳикоялашнинг қуйидагича турлари мавжуд:**

1. Ўқилган матн қисмини ёки бир воқеани унга чизилган расм асосида ҳикоя қилиш.
2. Ўқитувчи топшириғи ёки берилган савол асосида алоҳида лавҳани ҳикоя қилиш.

Танлаб ҳикоя қилиш учун ўқувчи матнни бошидан охиригача қайта ўқиб чиқишга ёки ёдга туширишга, керакли материални йиғишга тўғри келади.

Бунинг учун ўқувчиларга матнни ичда ўқиш топширилади ёки овоз билан танлаб ўқиш топшириғи берилади. Бундай танлаб ҳикоя қилиш баъзан ёзма баён сифатида ҳам ўтказилади.

Қисқартириб қайта ҳикоялаш ва баён

Матн мазмунини қисқартириб қайта ҳикоялаш ва баён ёзиш мураккаб мантиқий усуллардан фойдаланишни талаб қилади, шунинг учун ҳам у тўлиқ ёки матнга яқин қайта ҳикоялаш ва баёнга нисбатан қийин. Бунда матндан иккинчи даражали ўринларни тушириб қолдириб, асосий, муҳим ўринлар танлаб олиниб, ҳикоя қилинади. Бунинг учун ўқувчининг ўзи матннинг асосий мазмунини аниқлаши, боғланишли, изчил қайта ҳикоялаши, унинг ҳикояси матнни қисқартириш тарзида бўлмаслиги, ўзлаштирилган матннинг асосий мазмунини ўз сўзлари билан бера олиши зарур. Қисқартириб қайта ҳикоялашга ўргатиш учун баён мазмунини қисқартириб тузиш осон бўлган ҳикоя тарзидаги матн танлаш тавсия этилади. Қисқартириб қайта ҳикоялаш элементлари 1-синфдан киритилади. Ўқилган матнни таҳлил қилиш жараёнида ўқувчилардан унинг бир қисмини қисқа – бир гап билан айтиш сўралади. Кейин ўқувчиларга матннинг икки қисмини, ниҳоят, бутун матнни қисқартириб қайта ҳикоялаш тавсия этилади.

Ўқувчилар матнни тўлиқ қайта ҳикоя қилишга ўрганганларидан сўнггина матнни қисқартириб қайта ҳикоялашга ўргатилади. Қисқартириб қайта ҳикоялаш, ўз навбатида, матн режасини тузиш, яъни матн қисмларига сарлавҳа топиш билан боғлиқ, асарнинг асосий мазмунини қисқа ифодалаш эса матн устидаги аналитик-синтетик ишларнинг натижасидир. Баъзан ўқувчилар асарнинг асосий мазмунини (ғоясини) қисқа, бир гап билан ифодалашга ўргатилгач, матн режасини тузишга, кейин матнни қисқартириб қайта ҳикоялашга, ундан сўнг матн мазмунини тўлиқ қайта ҳикоя қилишга ўргатилиши ҳам мумкин.

Қайта ҳикоялаш боғланишли нутқни ўстиришнинг зарурий босқичидир. Бошланғич синфлар она тили дастурига кўра, матн мазмунини қисқартириб баён ёзишни 3-синфда ўргатиш кўзда тутилади. Қисқартириб баён ёзишга

тайёргарлик матн қисмларига сарлавҳа топиш, матн режасини жамоа бўлиб тузиш билан боғлиқ ҳолда 2-синфдан бошланади.

Қискартириб баён ёзиш учун ўқитувчи ёки ўқувчиларнинг ўзлари матнни бир-икки марта ўқийдилар, сўнг матн мазмуни юзасидан суҳбат ўтказилади ва ёзиладиган асосий фикр ҳамда тушириб қолдириладиган ўринлар ажратилади. Қискартириб баён ёзишга оғзаки тайёргарлик жараёнида матн режаси тузилади, луғат устида ишланади, гап ва матннинг айрим қисмлари туздирилади. Оғзаки қисқа қайта ҳикоялашдан матнни қискартиб баён ёзишга ўтилади. Қискартиб баён ёзишга оғзаки тайёргарлик машқлари аста камайтирилиб борилади.

Ижодий қайта ҳикоялаш ва баён

Методикада ижодий қайта ҳикоялашнинг бир неча тури ажратилади. Бошланғич синфларда ижодий қайта ҳикоялашнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади:

1. Шахсини ўзгартириб қайта ҳикоялаш ва баён. Бошланғич синфларда И шахс тилидан берилган ҳикояни ИИИ шахс тилидан қайта ҳикоя қилишдан кўпроқ фойдаланилади, ижодий қайта ҳикоялашнинг бу турида ўқувчилар ҳикоядаги гапларни қайта тузадилар. Масалан, И шахс тилидан берилган матнни ўқувчилар ИИИ шахс тилидан қайта ҳикоя қилишлари учун ўқитувчи раҳбарлигида гапнинг кесимини ўзгартирадилар, унга мос равишда гапнинг ўзини қайта тузадилар; ҳикоя қилувчи шахснинг номини ва **у** ёки **улар** сўзини ишлатадилар. Шахсини ўзгартириб қайта ҳикоялаш ва баён ёзиш ўқиш дарсларида олиб борилган бундай оғзаки тайёргарликнинг давоми сифатида ўтказилади.

2. Ҳикояда иштирок этувчи бирор персонаж тилидан қайта ҳикоя қилиш.

3. Матнни ижодий тўлдириб қайта ҳикоялаш. Ўқувчилар ҳикоя мазмунини, шароитини яхши тушунсаларгина, уни ижодий тўлдириб қайта

ҳикоялай оладилар. Ижодий қайта ҳикоялашнинг бу тури ҳам кўпинча оғзаки тарзда ўтказилади.

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚ, ОҒЗАКИ ҲИКОЯ ВА ЁЗМА ИНШО

Иншо турлари

Иншо ижодий ишнинг энг юқори шакли бўлиб, мактабда алоҳида ўрин тутади; барча нутққа оид машқлар маълум мазмунда иншога бўйсунди.

Иншо 1-синфда кичик оғзаки ахборот ва эҳтиросли ҳикоядан бошланиб, ўз фикрини ифодалашга, ўқувчи шахсининг ташкил топишига хизмат қиладиган, таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган жиддий режали ақлий ишга айланади.

Иншо шахсни шакллантиришда фойдали восита бўлиб, ҳис-ҳаяжон уйғотади, ақлий мустақилликка, фикрлашга, кўрган-кечирганлари ва ўзлаштирганларини баҳолашга, кузатувчанликка, воқеа-ҳодисалар ўртасидаги сабаб-натижа боғланишни топишга, уларни қиёслашга, хулоса чиқаришга ўргатади. Иншо фикрни тартибга солади, ўқувчиларда ўзига, ўз кучи ва имкониятига ишонч туғдиради.

“Иншо” асли арабча сўз бўлиб, маъноси *“яратиш”*, *“бино қилиш”*, *“бошлаш”* демакдир. Бу сўзнинг маъноси ҳозирда анча торайиб, асосан, ўқувчи ва талабалар томонидан ёзиладиган ижодий ёзма иш маъносида қўлланади.

Иншо – ижодий иш бўлиб, у ўқувчидан фаоллик, қизиқиш, фикр билдиришни талаб қилади. Материал тайёрлаш, уни тартибга солиш, иншо композитсияси ва режаси ҳақида ўйлаш, мантиқий боғланишни белгилаш, сўз, сўз бирикмасини танлаш, гап тузиш ва уни ўзаро боғлаш, имлони текшириш каби барча мураккаб ишлар ўқувчидан ақлий кучини тўла ишга солиш билан бирга, ўз маънавий фаолиятини бошқариш кўникмасини ҳам талаб этади.

Иншода тил назарияси нутқ тажрибаси билан қўшилади. Ўқувчи иншони мустақил, ижодий характерда бўлгани учун, «ўзиники»ни ёзгани учун ҳам севади.

Мактаб ривожининг барча босқичларида болаларнинг мустақил тузган ҳикояси – иншога алоҳида аҳамият берилган. Мактаблар янги, ўқувчилар нутқини ўстириш, ақлий, ижодий ўсишига мўлжалланган дастурга ўтиши муносабати билан унинг аҳамияти янада ўсди.

Оғзаки ва ёзма иншога ўргатиш жараёнида ўқувчиларда мавзунини тушуниш ва ёритиш, ўз иншосини аниқ фикрга бўйсундириш, материал тўплаш, уни тартибга солиш ва жойлаштириш, режа тузиш ва режа асосида ёзиш, мазмунга ва нутқ вазиятига мос равишда тил воситаларидан фойдаланиш, ёзган иншосини такомиллаштириш кўникмалари ҳосил қилинади. Булардан ташқари, «техник» вазифалар ҳам амалга оширилади, яъни матнни ёзишда имло қоидалари ва ҳуснихатга эътибор бериш, матнни хатбошидан ёзиш, ҳошияга риоя қилиш каби талабларга ҳам амал қилинади.

Оғзаки ва ёзма иншо материал манбаига, мустақиллик даражасига, тайёрлаш усули, жанри ва тил хусусиятига қараб тасниф қилинади.

Иншо **материал манбаига кўра** қуйидаги учга бўлинади:

1) ўқувчининг ўзи кўрган-билганлари, эшитганлари ҳақидаги, яъни меҳнат, кузатишлар, экскурсиялар, ўйинлар, ўз тажрибаси ва бошқа жонли материаллар асосидаги иншо;

2) китоб материали, расмлар, фильм, спектакль, ўқитувчи ҳикояси ва бошқа манбалар асосидаги иншо;

Мустақиллик даражасига, тайёргарлик кўриш методига кўра иншо икки турли бўлади:

1) синф ўқувчилари учун умумий бир мавзу асосида жамоавий тайёргарликдан сўнг ёзиладиган иншо;

2) алоҳида мавзу асосида индивидуал тайёргарликдан сўнг ёзиладиган индивидуал иншо.

Жанрига кўра ҳикоя, тасвир, муҳокама тарзидаги иншоларга бўлинади. Бошланғич синфларда тасвир ва муҳокама элементлари мавжуд бўлган ҳикоя тарзидаги иншодан кўпроқ фойдаланилади.

Иншони тасниф қилиш таълимий вазифаларни чуқур англаш ва методик воситаларни танлашга, шунингдек, иш турларини зарурий йўналишда, баравар тақсимлашга ёрдам беради.

Бошланғич синфларда ёздириладиган иншонинг муҳим турларидан бири кичик ёшдаги ўқувчиларнинг шахсий ҳаётий тажрибасига асосланган иншодир.

Расм асосидаги иншо мактабларда тез-тез ўтказилади, чунки расм болалар нутқий ижодини, тасаввурини бойитишга хизмат қилади. Расм болалар сезгисига таъсир этади, ҳаётнинг бола тажрибасида хали учрамаган томонларини очади. Расм ўқувчиларга таниш бўлган ҳодисаларни чуқур англашга ҳам ёрдам беради.

Расм асосидаги иншонинг уч асосий тури бор:

1) расмлар серияси ёки расмли режа асосида ёзиладиган ҳикоя тарзидаги иншо;

2) сюжетли, ўқувчиларни ўйлашга, фараз қилишга ундайдиган бир расм асосида ёзиладиган ҳикоя тарзидаги иншо;

Ўқувчилар аввал расмлар серияси асосида, сўнг бир расм асосида, ундан сўнг тасвирий иншо ёзиш (расмни тасвирлаш)га ўргатилади.

Дастурга кўра, 1-синф ўқувчилари ўйинлари, меҳнатлари, воқеа-ҳодисалар ҳақидаги таассуротлари асосида ўқитувчи раҳбарлигида ҳикоя тузишлари ва уни маълум тайёргарликдан сўнг ёзишлари, 2 - синфда расмлар серияси асосида кичик ҳикоя тузиш ва уни жамоа тарзда тузилган режа асосида ёзиш, табиатни кузатиш ва меҳнат жараёни ҳақида, болаларнинг ўйинлари, ишлари, сайиллари ҳақида, аввал ўқитувчи раҳбарлигида, кейин мустақил равишда кичик ҳикоя тузиш ва уни ёзиш, шахсий ишлари ҳақида хат ёза олишлари, 3 - синфда расмлар (бир мавзуга оид бир неча расм, сюжетли бир расм, расмни тасвирлаш) асосида ҳаётий тажрибалари, кузатишлари, экскурсиялардан олган

таассуротлари асосида режани, аввал жамоавий равишда, кейин мустақил тузиб ҳикоя қилиш ва уни ёзишлари талаб этилади.

Бошланғич синфларда иншо таълимий характерда бўлади, 3-синфдагина текширув иншо ўтказиш мумкин. Рағбатлантириш мақсадида таълимий иншолар ҳам баҳоланади, лекин салбий баҳо қўйиш тавсия этилмайди.

Ўқувчилар тарбиясида иншонинг аҳамияти

Иншонинг тарбиявий аҳамияти танланадиган мавзуга, шунингдек, иншо устида ўқувчилар қанчалик мустақил ишлаши ва қизиқишига, иншо ғоясига ҳам боғлиқ.

Иншо болаларнинг воқеа-ҳодисаларни чуқур ҳис этишига ёрдам беради, изчил фикрлашга ўргатади, тилга ва адабий ижодга қизиқишларини ўстиради. Болалар энг қизиқарли ва ўзларига яқин воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қиладилар ва ёзадилар, уларнинг иншоси мустақил ишлаш малакасини ўстиради, оммавий фаолликни оширади.

Танланган мавзунинг ғоявий йўналишини очиш тарбиявий вазифани ҳал қилишга имкон беради. Бу жиҳатдан меҳнат, меҳнат қаҳрамонлари ҳақидаги, болаларнинг ҳаёти, мактаб, туғилиб ўсган қишлоғи ёки шаҳри ҳақидаги, уруш қаҳрамонлари ҳақидаги мавзулар айниқса қулай. Бу мавзулардаги иншолар меҳнат кишиларига, қаҳрамонларга чуқур ҳурматни тарбиялайди.

Иншо жамият ҳаётини тушунишга ўргатади. Табиатга, кишиларга, уларнинг яхшиликка интилишлари ва ҳаракатларига, меҳнатга ва меҳнат маҳсулига муҳаббатни тарбиялайди, кишилар хатти-ҳаракатидаги чиройли жиҳатларни эгаллашга, ҳозирги замон ахлоқий талабларини англашда ўқувчиларга ёрдам беради.

Иншонинг тарбиявий аҳамиятини ошириш учун қуйидагиларга риоя қилиш талаб этилади:

1. Осондан қийинга тамойилига риоя қилган ҳолда озгаки ва ёзма иншо мунтазам ўтказиб бориш билан ўқувчиларда мустақилликни тарбиялаш. Мустақил иншо ўқувчилар фаоллигини ўстиради.

2. Иншо ҳаёт билан боғлаш. Бунда кузатишлар асосидаги иншо, кундалик юритиш, қилинган ишлар юзасидан «ҳисобот» тарзидаги иншо, хат, мақола, ўқилган китоб ҳақида тақриз кабиларнинг тарбиявий аҳамияти жуда катта.

“Ватан” сўзини айтиш билан кишининг болаликда ўсиб-улғайган жойи тасвири кўз олдида пайдо бўлади. Ишлаб чиқаришга экскурсия материали асосида меҳнат ҳақидаги иншо янги тарбиявий имкониятларни очиб беради: унда болалар ишлаб чиқаришдаги муваффақият ва қийинчиликлар, илғор кишилар ҳақидаги, касб ва мутахассислик ҳақидаги, техника ҳақидаги маълумотлардан фойдаланадилар. Ишлаб чиқаришга экскурсия ва меҳнатни тасвирлаш билан боғлиқ ҳолда касб ҳақида суҳбатлашишга тўғри келади ва бу иншода ўз аксини топади. Меҳнат ҳақидаги иншо газетага мақола шаклида ёзилиши мумкин. Меҳнат ёки ишлаб чиқариш ҳақидаги иншо мавзуларига «Бизнинг қишлоқ», «Карам узиш», «Боғда», «Бизнинг жамоа хўжалигимиз», «Почтада», «Дўконда», «Пахтакорларга ёрдамимиз», «Бизнинг ҳашар», «Мактаб ер участкасида», «Дарахт ўтқозиш» кабилар киради.

«Мен нималарни биламан?» мавзусидаги танловга болалар жуда қизиқадилар. Танлов болаларнинг меҳнат кўникмаларини аниқлабгина қолмай, уларни уйда, полизда, боғда ишлашга рағбатлантиради. Мақсад кишиларга фойда келтирувчи меҳнатга ҳурматни тарбиялашдир. Қишлоқ мактаб ўқувчилари ота-оналарига сабзавотлар экиш, ҳосилни йиғиш, ўтин тайёрлаш каби ишларда қандай ёрдамлашганликлари ҳақида ёзадилар. Синфда меҳнат ҳақидаги иншо муҳокама қилинади. Болалар фойдали, зарурий ижтимоий фаолият сифатида меҳнатнинг моҳиятини тушунтирадилар. Улар ҳар қандай меҳнат эъозланишини айтадилар.

Келажак ҳақида **«Ким бўлишни хоҳлайман?»** мавзусида тайёргарликсиз ҳикоя қилиш тарзидаги иншо ҳам катта тарбиявий кучга эга.

Жуда яхши ёзилган иншони синфда ифодали ўқиб бериш ва таҳлил қилиш болаларни тарбиялайди. Баъзи мактабларда болалар иншоси ва ҳатто болалар шеърлари тўплами тузилади, яхши ёзилган ҳикоя учун танлов эълон қилинади.

Иншо мавзуси ва уни ёритиш

Мавзу иншо предмети бўлиб, унинг мазмунини ташкил этади. Мавзуга қараб иншода акс эттириладиган материаллар, далиллар, ҳодисалар танланади. Иншонинг тўғри ва тўлиқ бўлиши ўқитувчи мавзунини қандай шакллантириши, ўқувчилар уни қандай тушунишларига боғлиқ.

Иншо устида ишлашда мавзу танлаш, уни режалаштиришда эса оғзаки ва ёзма иншо мавзусини белгилаб олиш муҳим роль ўйнайди.

Ўқувчилар мавзунини ёритишга 1-синфдан бошлаб ўрганадилар. Улар мавзуга оид гап тузадилар. Масалан, баҳор ҳавоси ҳақида, она қишлоғи (шаҳри) ҳақида, кўрқоқ қуён, айёр тулки ҳақида гап тузадилар. Кейин саволлар асосида бир мавзуга оид бир неча гап тузиб, уни ёзадилар. Иншо учун иложи борича тор – аниқ чегаралаш мумкин бўлган мавзунини тавсия қилиш фойдали. «Куз» мавзуси ўқувчилар учун жуда кенг мавзу бўлиб, бунда ўқувчи умуман куз ҳақида, кузда қилинадиган ишлар ҳақида ёзиши мумкин, у ёзади – гапларининг аниқ чегарасини билмайди. Ўқувчиларга кузга оид «*Пахта теримида ёрдам*», «*Куз кунларининг бирида*», «*Богда олма тердик*», «*Помидор теришга ёрдамлашдик*», «*Кеч кузда бог манзараси*» каби мавзуларни тавсия қилиш мумкин.

Оғзаки ва ёзма иншо устида ишлашда мавзу бериб, уни ёритишни талаб қилишдан ташқари, аввал материал тўплаш ва шу йиғилган материаллар асосида мавзунини шакллантиришни тавсия қилиш ҳам мумкин. Масалан, кеч кузда табиатни кузатиш ва материал йиғиш тавсия қилинади, кузатишлар «*Кеч кузда*» мавзусида иншо ёзиш билан яқунланади. Бунда ўқувчилар мавзунини тўлиқ ёритадилар.

Иншо режасини тузиш

Режа ҳар қандай оғзаки ёки ёзма ҳикоя қилишнинг зарурий поғонаси, унинг «лойиҳаси»дир. Қиши ўз нутқи ҳақида ўйлаб, асосий гапларини белгилаб

олади. Иншо учун режа тузиш шунинг учун ҳам зарур. 1-синфда режа ролини ўқитувчи саволлари, яъни сўроқ гаплар тарзидаги режа бажаради; 2-синфда режа ўқитувчи раҳбарлигида жамоавий тарзда тузилади; 3-4-синфларда эса мустақил тузилади. Бошланғич синфларда 3 - 5 талик оддий режа тавсия қилинади.

Болалар аввал ўқиган ҳикояларига режа тузадилар ва уни режа асосида қайта ҳикоя қиладилар, кейин баён режасини тузадилар, сўнг бир мавзуга оид бир неча расм (расмлар серияси) асосидаги иншо режасини, яъни расмли режа тузадилар, иншога сарлавҳа топадилар. Шундан сўнг тасвирланган воқеа-ҳаракатлар аниқ ажратилган, режа тузишга қулай бўлган расм ёки кузатишлар асосида ёзиладиган иншо режасини тузишга ўтилади.

Режа тузишга ўргатишда олдин нима ҳақида тўхталиш, кейин уни қандай давом эттириш, ундан сўнг нима ҳақда айтиш, ниҳоят, ҳикояни қандай тугатиш кераклигини ўқувчиларга тушунтириш фойдали усул ҳисобланади. Режа аввал сўроқ гап тарзида, кейин дарак гап, охири номинатив гап тарзида тузилади.

Режа кўпинча иншо ёзишдан олдин унга тайёрланиш жараёнида (расм асосида ёзиладиган иншо режаси каби) тузилади. Баъзан режани экскурсия, кузатишдан олдин, унга тайёргарлик жараёнида тузиш мақсадга мувофиқ. экскурсия, кузатиш, ижтимоий фойдали меҳнат режаси шу ишлар бажарилишидан олдин ёки улар юзасидан материал тўплаш, иншо учун материал танлаш ва уни тартибга солиш жараёнида тузилади. Бундай режа иншо ёзишдан олдин кўриб чиқилиб, унга айрим аниқликлар киритилади.

Иншони ёзишга тайёрлаш

Оғзаки ёки ёзма иншонинг тури ва вазифасига қараб унга тайёргарлик кўрилади.

Иншога тайёргарликни ўқитувчи бошқаради, бунга ўқувчиларни иштирок эттиради, уларнинг ўта фаоллиги ва мустақиллигига эришади. Тайёрлик деганда, биринчидан, ўқувчиларда ниманидир тасвирлашга, ҳикоя қилишга

талаб уйғотадиган вазият яратиш; иккинчидан, иншо учун етарли бўлган зарур материал йиғиш; учинчидан, мавзуга оид, уни ёритишга мос бўлган тил воситаларини танлаш тушунилади.

Иншога тайёрлик иншони ёзишдан бир неча кун илгари бошланади, дарсдан ташқари вақтларда ва бошқа дарслар жараёнида ҳам олиб борилади.

Оғзаки ёки ёзма иншо устида ишлаш қуйидаги уч босқичга бўлинади:

1) материал йиғиш, яъни кузатиш, экскурсия, меҳнат жараёни, расмни кўриб чиқиш, кинофильм, спектаклни кўриш, бадиий ва бошқа адабиётларни ўқиш;

2) мавзуга ва уни ёритишга мос материал танлаш, уни тартибга солиш, жойлаштириш, яъни суҳбат, муҳокама қилиш, зарур материални ажратиш, режа тузиш, луғат устида ишлаш, имло ва лексик томондан тайёрлаш ва ҳоказо;

Биринчи ва иккинчи босқичдаги ишлар, одатда, дарсдан ташқари вақтда бажарилади. Масалан, экскурсия асосидаги иншо учун материал йиғиш уни ёзишдан анча илгари бошланади; табиат ҳодисаларини кузатиш бир ҳафта, ҳатто ундан кўпроқ давом этади; расмлар эса иншо ёзишдан олдин кўрилади.

Шундай қилиб, иншо ёзиш ёки оғзаки ҳикоя қилиш дарси илгари бажарилган ишларнинг якунидир. Иншо дарсининг умумлаштирувчилик роли боғланишли нутқ соҳасидаги кўникмаларни эгаллаш меъёрига қараб ортиб боради.

Иншо дарсининг қурилиши тайёрлов босқичининг характериға боғлиқ. Тайёрлов босқичида қанча кўп ишланса, иншо дарсида матн устида шунча чуқур ишлаш имконияти яратилади. Иншо ёзишдан олдин ёки оғзаки ҳикоялашда йиғилган материалларни ўқувчилар ёдига тушириш, уларда қизиқиш уйғотиш, ёзишга ёки ҳикоя қилишга хоҳиш уйғотиш зарур.

Иншо ёзиш дарсида қуйидаги босқичларға риоя қилинади:

1. Мавзуни, иншонинг вазифасини эълон қилиш (ёки ёдга тушириш), уни ўқувчилар билан муҳокама қилиш.

2. Кузатиш даврида тўпланган материални тартибга солиш ёки материал йиғиш (масалан, расмга қараб иншо ёзиш учун расмни кўриш) мақсадида суҳбат ўтказиш.

Кейинги она тили дарсининг иккинчи қисмидан 15-25 минут вақт ажратиб, текширилган иншолар юзасидан якуний машғулот ўтказилади (иншо таҳлил қилиниб, хатолар устида ишланади).

Ўқитувчи ҳар бир иншо тури учун ўқув вазифасини белгилаб олади. Масалан, расмлар серияси асосида биринчи марта ёздириладиган иншо учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинади:

1. Ўқувчиларни иншонинг янги тури бўлган расмлар серияси асосидаги иншо билан таништириш.

2. Расмли режа асосида матн режасини тузиш.

Ўқувчиларнинг мустақиллик даражаси ўсиб боргани сайин, иншога талаб ҳам орта боради.

Ўқувчилар иншосини таҳлил қилиш

Нутқ ўстириш методикасида ўқувчилар иншоси учун баҳо меъёри муҳим масала ҳисобланади. Табиийки, бунда юқорида баён этилган асосий талабларга риоя қилинади.

Ўқувчилар иншосини баҳолашда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1. Иншо мавзусининг ёритилиши (Мазмун мавзуга мосми, яъни етарли ёритилганми, ҳақиқатга мос келадими?).

2. Режа, композитсия, изчиллик (режа тўғри тузилганми, материални баён қилиш тартиби режага мос келадими, мазмунда такрор йўқми, зарур ўринлар тушиб қолмаганми, изчиллик бузилмаганми, асосий фикр аниқми, хулоса чиқарилганми?).

3. Жанри, услуби (ҳикоя тарзидаги матнда тасвирий ва муҳокама элементлари борми, услубда хатога йўл қўйилмаганми, иншо мавзуси ва

вазиятни ёритиш вазифасини жанр ва услуб оқлай оладими, бадийлик элементлари борми?).

4. Иншо ҳажми (сўз, гап сони; лаконизм ёки кўп сўзлик).

Ўқувчилар иншосига қўйилган бундай талаблар уни баҳолашда реал ёндашишга имкон беради.

НУТҚИЙ ХАТОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Хато турлари

Нутқий хатоларга нотўғри (ноўрин) танланган сўзлар, нотўғри тузилган гаплар, морфологик шаклларни нотўғри ишлатиш киради.

Бошланғич синфларда бундай хатолар устида ишлаш анча қийин, чунки уларни тўғрилаш ва олдини олиш учун она тили дастурида берилган қисқа назарий маълумот етарли эмас. Болалар нутқини такомиллаштириш устида режали, мунтазам иш олиб бориш учун асосий нутқий хатолар турини билиш зарур. Бундай нутқий хатоларни ўрганиш, шунингдек, уларнинг келиб чиқиш сабабларини текшириш хатоларни тўғрилаш ва олдини олиш учун замин ҳозирлайди.

Нутқий хатолар уч турга ажратилади: *луғавий-услубий, морфологик-услубий, синтактик-услубий.*

Бошланғич синфларда луғавий-услубий хатолар кўпроқ учрайди. Бундай хатоларга қуйидагилар киради:

1. Бир сўзни қайта-қайта ишлатиш. Бундай хатонинг келиб чиқишига сабаб, биринчидан, ўқувчи сўзни ишлатишга кам эътибор беради ва фаол луғатидаги сўздан такрорий фойдаланади; иккинчидан, ўқувчининг сўз бойлиги кам, синонимларни билмайди, такрорланадиган сўзлар ўрнига олмошлардан фойдалана олмайди.

Агар ўқитувчи бир сўзни қайта-қайта ишлатмаслик учун унинг маънодошларидан ёки шу сўз ўрнига олмошлардан фойдаланиш кераклигини яхши тушунтирса, кичик ёшдаги ўқувчи матнни эътибор билан ўқиб, такрорларини нисбатан тез тузата олади.

2. Сўзнинг маъносини ёки маъно қиррасини тушунмаслик натижасида уни аниқ маъносида ишлата олмаслик. Бундай хато боланинг нутқи яхши ривожланмаганлиги, сўз бойлигининг камлиги сабабли юзага келади.

Лексик хатолар хилма-хил бўлгани учун уни тўғрилаш ва тушунтириш усуллари ҳам турлича, аммо бундай хатоларнинг олдини олишнинг умумий йўли бор: бу яхши нутқий шароит яратиш, ўқилган ва қайта ҳикоя қилинган матнни тил томондан таҳлил қилиш, матндаги сўзларнинг маъно қиррасини тушунтиришдир.

Морфологик-услубий хатоларга сўз шаклини, сўз ўзгартувчи ва сўз ясовчи қўшимчаларни нотўғри қўллашдан келиб чиқадиган хатолар киради.

Синтактик-услубий хатоларга сўз бирикмаси ва гап тузишга оид хатолар киради. Бундай хатолар жуда хилма-хилдир.

Композитсион, мантиқий ва далилларни нотўғри баён қилиш нутқий хато ҳисобланмайди.

Типик композитсион хатога иншо, ҳикоя, баённинг тузилган режага мос келмаслиги, яъни воқеа, кузатишларни баён этишда изчилликнинг бузилиши киради.

Иншога тайёргарлик вақтида ўқувчилар кузатиш, материал тўплаш, далилларни танлашда тартибсиз, режасиз иш тутсалар, ҳикояни қандай бошлаш, кейин нималар ҳақида ёзиш ва уни қандай тугатишни аниқ кўз олдиларига келтира олмайдилар, натижада композитсион хатога йўл қўядилар. Бундай хато ҳикоя мазмунини тўлиқ қамраб ололмаслик, материални ўз ўрнига жойлаштира олмаслик натижасидир. Иншони режали, изчил ёзиш кўникмаси мураккаб кўникма бўлиб, у ўқувчиларда мунтазам бажариладиган машқлар ёрдамида аста шакллана боради.

Мантиқий хатолар:

1. Тасвирланаётган воқеа-ҳодиса учун зарур бўлган сўз, баъзан зарур лавҳа, далил тушириб қолдирилади. Бундай хатонинг сабабини тушуниш учун ўқувчининг иншо ёзиш вақтидаги руҳий ҳолатини кузатиш талаб этилади. У секин ёзади, аммо ишга берилиб кетиб, тез фикрлайди, яъни у ҳикоя мазмунини билади, аммо тез фикрлаш ва секин ёзиш натижасида айрим ўринлар ёзувда акс этмай қолади.

2. Мантиқий изчиллик бузилади. Масалан, *Заводда пахтадан ип қилинади. Теримчи пахтани пахта териш машинасида теради.* Бундай мантиқий хатоларни ўқувчилар матнни қайта ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида осон тўғрилайдилар.

Хатоларни тўғрилаш ва уларнинг олдини олиш

Ўқувчилар йўл қўйган хатоларни гуруҳлаш, уларнинг турларини аниқлаш ва ҳар бир хатонинг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш асосида нутққа оид хатоларни тўғрилаш ва уларнинг олдини олиш тизими ишлаб чиқилади:

1) нутққа оид хатоларни ўқувчилар дафтарида тўғрилаш;

2) синф ўқувчилари учун умумий бўлган нутққа оид хатолар устида синфда ишлаш (бунинг учун дарснинг 15-20 минутлик қисми ажратилади ва текширилган иншо ва баён таҳлил қилинади, ўқувчиларнинг йўл қўйилган хатони мустақил равишда топишга ва уни тўғрилашга имкон берилади);

3) айрим индивидуал хатолар устида дарсдан ташқари вақтда ишлаш, хатони топиш, тушунтириш ва тўғрилаш;

Кўрсатилган йўналишларнинг ҳаммаси ҳар бир синф ўқувчилари учун, айниқса, ИИИ ва ИВ синф ўқувчилари учун мувофиқ келади.

Нутқий хатоларни тўғрилаш ва олдини олиш тил устида ишлаш билан боғлаб, мақсадга мувофиқ ҳолда уюштирилади.

Нутқий хатоларни тўғрилаш. Ўқувчилар оғзаки ва ёзма нутқда йўл қўйган нутқий хатоларни ўз вақтида тўғрилаб бориш зарур. Ўқувчи йўл қўйган хатосининг тўғри вариантини ўзлаштиради, имкони бўлса, хатонинг келиб

чиқиш сабабини тушунсин. Хатони тўғрилашнинг энг фойдали усули йўл қўйган хатосини ўқувчининг ўзи тўғрилаши ҳисобланади, агар ўқувчи хатосини тўғрилай олмаса, уни ўқитувчи тўғрилайди. Хато турига қараб тўғриланади: гап ёки сўз бирикмаси қайта тузилади, сўз бошқаси билан алмаштирилади, зарур сўз қўшилади, ортиқчаси устидан чизилади.

Иншо ёки баённи таҳлил қилиш дарсида хатолар устида ишлаш мақсади учун дарснинг иккинчи қисми – 20-25 минута ажратилади. Ўқитувчи ўқувчилар иншо ёки баённи қандай ёзганлари ҳақида қисқа тушунча бериб, энг яхши ёзилган матнни ўқиб беради, мазмундаги, мавзунини ёритишдаги камчиликлар, имловий ва нутқий хатолар аниқланади. Йўл қўйилган хатони тўғрилаш йўли тушунтирилади. Шундан сўнг хато устида биргаликда ишланади: ўқитувчи йўл қўйилган хатонинг бир турини тўғрилаш юзасидан топшириқ беради: «Ноўрин ишлатилган сўзни бошқаси билан алмаштираш». Хатоси бор матнни ўқиб ёки ёзиб беради, ўқувчилар йўл қўйилган хатони топадилар, мақсадга мувофиқ сўз билан алмаштириб, уни тўғрилайдилар ва тушунтирадилар.

Айрим ўқувчилар йўл қўйган индивидуал хатолар дарсдан ташқари вақтда, қўшимча машғулот жараёнида тўғриланади. Ўқувчи билан индивидуал суҳбатда ҳам, синфда жамоа бўлиб ишлаш жараёнидаги каби болаларнинг ақлий фаоллигига, яъни у хатоси нимадалигини тушунибгина қолмай, балки уни тўғрилаши ва тушунтиришига эришиш муҳимдир.

Грамматикага оид мавзунини ўрганишда ўқувчилар йўл қўйиши мумкин бўлган хатонинг олдини олиш учун мазкур мавзу уларга қандай имкониятлар яратиши тушунтирилади. Масалан, «Олмош» мавзусини ўрганганда, кишилик олмошларининг такрорланган сўзлар ўрнида қандай ишлатилиши ўқувчиларга мисоллар билан тушунтирилса, улар ҳам иншо ёки баён ёзишда шунга риоя қиладилар.

Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришдаги муваффақият қуйидаги **уч асосий** омилга боғлиқ:

1) сўзга эътибор билан муносабатда бўлиш, ўқувчиларнинг кўп мутолаа қилиши, атрофидаги кишиларнинг тўғри ва ифодали нутқи, яъни нутқий шароит;

2) болаларнинг нутқий тажрибаси қандай ташкил этилиши;

Савол ва топшириқлар:

1. Ўқувчилар нутқини ўстириш соҳасида мактаб ва ўқитувчи олдида қўйилган асосий вазифаларни айтинг.

2. Бошланғич синф ўқувчиларидан бири нутқининг асосий хусусиятларини текширинг.

3. Мактабда луғат устида ишлашнинг асосий йўллари тушунтиринг.

4. «Луғат устида ишлашда ўқувчиларнинг билиш фаоллиги ва мустақиллигини ошириш» мавзусида ахборот тайёрланг.

5. Изоҳли луғатлар, синонимлар, антонимлар, фразеологик луғатлардан фойдаланиб, И, ИИ, ИИИ, ИВ синф учун иккитадан лексик машқ тузинг.

6. Бошланғич синфларда синтактик ишлар ҳақида гапиринг.

7. Феълларда шахс-сон ва замонни ўрганишга боғлиқ ҳолда сўз бирикмаси устида ишлашга оид бир неча машқ тайёрланг.

8. «От» мавзусини ўрганишга боғлиқ ҳолда гап устида ишлашга доир тўртта машқ тайёрланг.

9. Боғланишли нутқни ўстириш жараёнида ўқувчиларда ҳосил қилинадиган асосий кўникмаларни айтинг.

10. «Ўқувчилар боғланишли нутқини ўстиришда намунавий матннинг ўрни» мавзусида ахборот тайёрланг.

АДАБИЁТЛАР:

И

1. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкуриси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И. А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Шарқ, 1997.
3. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. - Т.: 1997. 5-жилд.
4. Каримов И. А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. // Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Шарқ, 1997.
6. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. // Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Шарқ, 1997.
7. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастури // Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси, 7-махсус сон. - Т.: Шарқ, 1999.
8. Бошланғич таълим бўйича янги таҳрирдаги давлат таълим стандарти // Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 2005. - №5. 5, 6, 8-9-бетлар.
9. Бошланғич таълим бўйича янги таҳрирдаги ўқув дастури // Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 2005. - №5. 21- 33 – бетлар.

ИИ

1. А. Зуннунов ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. - Т.: Ўқитувчи, 1992.
2. А. Рафиев. Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбоси ва имлоси. - Т.: 2003.

3. А. Фуломов. Она тили ўқитиш принтсиплари ва методлари. - Т.: Ўқитувчи, 1992.
4. Б. Мақулова, Т. Адашбоев. Китобим - офтобим (1-синф учун синфдан ташқари ўқиш китоби). - Т.: Ўқитувчи, 1999.
5. Б. Мақулова, С. Саъдиева. Синфдан ташқари ўқиш машғулоти (1-синф ўқитувчилари учун методик қўлланма). - Т.: Ўқитувчи, 1997.
6. Б. Мақулова, С. Матчон. Китобим-офтобим (2-синф учун синфдан ташқари ўқиш китоби). - Т.: Ўқитувчи, 2000.
7. Б. Мақулова, Д. Насриддинова. Китобим - офтобим 1 (синфдан ташқари ўқиш китоби). - Т.: “Ўқитувчи” НМИУ, 2008.
8. Бошланғич мактаб дарсликларини яратиш мезонлари / Тузувчилар: Қ. Абдуллаева, М. Очилов, К. Назаров, С. Фузаилов, Н. Бикбоева. - Т.: 1994.
9. Ж. Ғ. Йўлдошев, С. А. Усмонов. Педагогик технология асослари. - Т.: Ўқитувчи, 2004.
10. Й. Абдуллаев. эски мактабда хат-савод ўргатиш. - Т.: Ўқитувчи, 1960.
11. К. Қосимова. Бошланғич синфларда имлоси қийин сўзларни ўргатиш. - Т.: 1964.
12. К. Қосимова, С. Фузаилов, А. Неъматова. Она тили (2-синф учун дарслик). - Т.: Чўлпон, 2009.
13. К. Қосимова, А. Неъматова. 2-синфда она тили дарслари. - Т.: Чўлпон, 2004.
14. М. Худойберганова, М. Мухторова. 3-синфда она тили дарслари. - Т.: Ўқитувчи, 2005.
15. М. Умарова, Ш. Ҳакимова. Ўқиш китоби (3-синф учун дарслик). - Т.: Чўлпон, 2009.
16. М. Умарова, Ш. Ҳакимова. Ўқиш дарслари (3-синф ўқитувчилари учун методик қўлланма). - Т.: Чўлпон, 2008.
17. М. Худойберганова. Баёнлар тўплами. - Тошкент: 1995.
18. М. Фуломов. Ёзув дафтари. - Т.: Маънавият, 2009.

19. М. Ғуломов. Чиройли ёзув малакасини шакллантириш. - Т.: Ўқитувчи, 1992.
20. Р. Икромов, Х. Ғуломов, Ш. Йўлдошева, Д. Шодмонқулова. Она тили (4-синф учун дарслик). - Т.: Ўқитувчи, 2009.
21. Р. Сафарова ва бошқ. Савод ўргатиш дарслари (Алифбени ўқитиш бўйича методик қўлланма). - Т.: Маънавият, 2003.
22. Р. Сафарова ва бошқ. Алифбе. - Т.: Маънавият, 2009.
23. Р. Сафарова, М. Иноятова. Уйғунлик китоби. //Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 2004. - №5. 18-19-бетлар.
24. Р. Сафарова. Нутқий кўникмаларни текшириш асослари. //Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 1997. - №5. 10-11-бетлар.
25. С. Матчонов, А. Шожалилов, Х. Ғуломов, Ш.Сариев, З. Долимов. Ўқиш китоби (4-синф учун дарслик). - Т.: Янгиюл полиграфх сервисе, 2009.
26. С. Матчонов ва бошқ. 4-синфда ўқиш дарслари. - Т.: Янгиюл полиграфх сервисе, 2007.
27. С. Матчонов ва бошқ. Бошланғич синф ўқиш дарсларини педагогик технологиялар асосида ташкил этиш. - Т.: Янгиюл полиграфх сервисе, 2008.
28. С. Матчонов, Х. Ғуломов. Нутқ маданияти. //Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 2000. - №1. 8-10-бетлар.
29. С. Матчонов, Х. Ғуломов. Ҳикоя қандай ўтилади? //Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 2004. - №6. 26-27-бетлар.
30. С. Фузаилов, М. Худойберганова. Она тили (3-синф учун дарслик). - Т.: Ўқитувчи, 2008.
31. Т. Ғаффорова, Х. Ғуломов, Г. эштурдиева. 1-синфда савод дарслари. - Т.: Ўқитувчи, 1996.
32. Т. Ғаффорова, э. Шодмонов, Х. Ғуломов. Она тили (1-синф учун дарслик). - Т.: Шарқ, 2009.
33. Т. Ғаффорова, э. Шодмонов, Г. эштурдиева. Алифбе (Савод). - Т.: Ўқитувчи, 1999.

34. Т. Гаффорова ва бошқ. Ўқиш китоби (1-синф учун дарслик). - Т.: Шарқ, 2009.
35. Т. Гаффорова ва бошқ. 1-синфда ўқиш дарслари. - Т.: 2003.
36. Умумий психология. - Т.: Ўқитувчи, 1999.
37. Х. Ғуломова, Т. Гаффорова. 1-синфда она тили дарслари. - Т.: Шарқ, 2003.
38. Х. Ғуломова, Ш. Йўлдошева, У. Шерматова. 4-синфда она тили дарслари. - Т.: Ўқитувчи, 2003.
39. Х. Ғуломова. 1-синф она тили дарс ишланмаларидан намуналар. // Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 1996. - №6. 11-14-бетлар.
40. Х. Ғуломова. Сўз туркуми - сонни ўрганиш. //Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 2005. - №4. 14-15, 37-бетлар.
41. Ш. Сариев. Савод ўргатиш дарсларида нутқ ўстириш. //Бошл. таъл. журнали. - Тошкент, 1997. - №4. 23-бет.
42. Ю. К. Бабанский. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. - Т.: Ўқитувчи, 1990.
43. Ў. Толипов, М. Усмонбекова. Педагогик технологияларнинг тадбиқий асослари. - Т.: Фан, 2006.
44. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари/ Р. Сафарова, У. Мусаев, П. Мусаев, Ф. Юсупова, Р. Нуржанова. - Т.: Фан, 2005.
45. Қ. Абдуллаева, К. Назаров, Ш. Йўлдошева. Савод ўргатиш дарслари. - Т.: Ўқитувчи, 1996.
46. Қ. Абдуллаева ва бошқ. Ўқиш китоби (2-синф учун дарслик).- Т.: Ўқитувчи, 2007.
47. Қ. Абдуллаева ва бошқ. 2-синфда ўқиш дарслари. - Т.: 2004.
48. Қ. Абдуллаева. Биринчи синфда нутқ ўстириш. - Т.: 1980.
49. Қ. Абдуллаева, С. Раҳмонбекова. “Она тили дарслари” (1-синф ўқитувчилари учун қўлланма). - Т.: 1999.

50. Қ. Абдуллаева ва бошқ. Савод ўргатиш методикаси. - Т.: Ўқитувчи,
1996.

МУНДАРИЖА

ОНА ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ - ПЕДАГОГИК ФАН

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси фанининг предмети ва вазибалари.....	
Она тили ўқитиш методикаси фанининг методологик ва илмий асослари.....	
Она тили ўқитиш методикасининг тамойиллари.....	
Она тили ўқитиш методикасининг текшириш методлари.....	
Она тили - бошланғич синфларда ўқув предмети.....	

САВОД ЎРГАТИШ МЕТОДИКАСИ

Савод ўргатиш методикасининг илмий, психологик ва лингвистик асослари.....	
Ўқиш ва ёзиш - нутқ фаолиятининг тури	
Ўзбек тилининг товуш тизими ва ёзуви.....	
Ўқиш ва ёзиш жараёнининг психофизиологик тавсифи.....	
Савод ўргатиш методларининг қиёсий-танқидий таҳлили.....	
Савод ўргатишда аналитик-синтетик товуш методи.....	
Болаларнинг савод ўргатишга тайёрлигини ўрганиш.....	
Савод ўргатиш жараёни.....	
Алифбогача тайёргарлик даври.....	
Алифбо даври	
Савод ўргатишнинг асосий даврида ўқувчиларни ўқишга ўргатиш.....	
Савод ўргатиш машқларининг асосий турлари.....	
Товуш устида ишлаш	
Товушлар артикулятсияси, диктсия устида ишлаш	
Савод ўргатиш даврида ўқувчилар нутқини ўстириш.....	

Савод ўргатиш даврида грамматик-орфографик билимларни амалий ўзлаштириш.....	
Гап устида ишлаш	
Сўз устида ишлаш	
Савод ўргатиш жараёнида ёзувга ўргатиш.....	
Ёзувга ўргатишнинг ташкилий ва гигиеник шартлари	
Ёзув дафтари билан ишлаш	
Ёзувга ўргатишда орфографик элементлар	
Ёзув дарсларида ўқувчилар нутқини ўстириш	
Савод ўргатиш даврида ўқиш ва ёзув дарслари.....	
Ўқиш ва ёзув дарсларига қўйиладиган талаблар.....	
Ўқиш ва ёзув дарсларининг турлари.....	
Оз комплектли мактабларда савод ўргатиш дарсларининг хусусиятлари.....	
“Алифбе” дарслиги қурилишининг илмий-педагогик тамойиллари	

СИНФДА ЎҚИШ МЕТОДИКАСИ

Ўқиш дарсларининг мақсад ва вазифалари, таълимий-тарбиявий аҳамияти.....	
Ўқиш дарсларида қўлланиладиган метод ва усуллар.....	
Ўқиш малакаларининг сифатлари ва уларни такомиллаштириш йўллари	
Ўқиш турлари.....	
Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг бадиий асарни идрок этишдаги психологик хусусиятлари.....	
Бошланғич синфларда бадиий асарни таҳлил қилиш	
Бошланғич синфларда бадиий асарни таҳлил қилишнинг адабий асослари	
Бадиий асар устида ишлаш жараёни.....	
Бадиий асарни ўқишга тайёргарлик.....	

Асар билан таништириш.....

Бадий асар матни устида ишлаш.....

Ўқиш дарсларида мустақил ишлар

Ўқиш дарсларида бадий асарларни жанрий хусусиятларига кўра ўрганиш.....

Ҳикояни ўқиш методикаси.....

Ертакни ўқиш методикаси.....

Масални ўқиш методикаси.....

Шеърни ўқиш методикаси.....

Мақол ўрганиш методикаси.....

Достон ўқиш методикаси.....

Илмий-оммабоп асарларни ўқиш методикаси.....

Топишмоқ, латифа ва тез айтишларни ўрганиш методикаси.....

Ўқишдан умумлаштирувчи дарсларни ташкил этиш.....

Ўқиш дарсларида нутқ ўстириш

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ МЕТОДИКАСИ

Синфдан ташқари ўқишнинг мақсад ва вазифалари.....

Синфдан ташқари ўқиш босқичлари.....

Синфдан ташқари ўқиш учун китоб танлаш тамойиллари.....

Синфдан ташқари ўқишга раҳбарлик қилиш шакллари

Синфдан ташқари ўқиш дарсларининг турлари.....

Синфдан ташқари ўқиш дарсларини режалаштириш

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ОНА ТИЛИНИ ЎҚИТИШ

МЕТОДИКАСИ

Бошланғич синф ўқувчиларида илмий дунёқараш элементларини шакллантиришда она тилини ўрганишнинг ўрни

Бошланғич синф ўқувчиларига она тилини ўргатишнинг лингвистик асослари

Бошланғич синфларда она тилини ўргатишнинг мазмуни ва вазифалари

Бошланғич синфларда она тили дарсларининг турлари ва уларга қўйиладиган талаблар

Бошланғич синф она тили дарсларида қўлланиладиган методлар.....

ФОНЕТИКА ВА ГРАФИКА АСОСЛАРИНИ ЎРГАНИШ

МЕТОДИКАСИ

Фонетика ва графика асосларини ўрганиш методикаси

Товушлар ва ҳарфлар, унли ва ундош товушларнинг хусусиятлари билан таништириш

Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар, уларнинг ёзувда ифодаланиши....

Бўғин устида ишлаш

ГРАММАТИКАГА ОИД ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ

МЕТОДИК АСОСЛАРИ

Грамматикага оид тушунчаларни шакллантиришнинг методик асослари

Грамматик тушунчаларнинг моҳияти. Уларни ўзлаштиришдаги қийинчиликлар

Тушунчани ўзлаштириш устида ишлаш жараёни

Грамматик тушунчаларнинг самарали ўзлашишини таъминлайдиган методик шартлар

Грамматик ва сўз ясалишига оид машқлар.....

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА СЎЗНИНГ МОРФЕМИК ТАРКИБИНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

Сўзнинг морфемик таркиби ва сўз ясалиши устида ишлашнинг аҳамияти
ва бу жараёндаги вазифалар

Бошланғич синф она тили дарсларида сўз таркиби ва ясалишини ўрганиш
методикаси

СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

Бошланғич синфларда сўз туркумларини ўрганиш.....

Отни ўрганиш методикаси.....

Сифатни ўрганиш методикаси.....

Феълни ўрганиш методикаси.....

**БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА СИНТАКСИС ЭЛЕМЕНТЛАРИ УСТИДА
ИШЛАШ МЕТОДИКАСИ**

**БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ
ИШЛАТИЛИШИ БИЛАН ТАНИШТИРИШ**

ОРФОГРАФИЯНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Бошланғич синфларда имлога ўргатиш.....

Имло қоидаси устида ишлаш методикаси.....

Имлога оид машқлар.....

**ОНА ТИЛИДАН БИЛИМ, КЎНИКМА ВА МАЛАКАЛАРНИ НАЗОРAT
ҚИЛИШ**

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ВА ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА НУТҚ ЎСТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Кичик ёшдаги ўқувчилар нутқини ўстириш йўллари ва вазифалари....

Нутқ ва уни ўстириш тушунчаси

Нутқ турлари

Ўқувчилар нутқига қўйиладиган талаблар

Нутқ - ўқувчилар тафаккурини ўстиришдаги муҳим восита

Ўқувчилар нутқини ўстиришнинг бошқа ўқув предметлари билан боғлиқлиги.....

ЛУҒАТ УСТИДА ИШЛАШ МЕТОДИКАСИ

Луғат устида ишлашнинг лингвистик асослари ва вазифалари

Сўз маъносини тушунтириш

Маънодош сўзлар устида ишлаш

Зид маъноли сўзлар устида ишлаш

Кўп маъноли ва шаклдош сўзлар устида ишлаш.....

Мантиқий машқлар

ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ТИЗИМИДА СИНТАКТИК ИШЛАР

Сўз бирикмаси устида ишлаш

Гап устида ишлаш

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚ ВА УНИ ЎСТИРИШ УСУЛЛАРИ

Боғланишли нутқ ва уни мактабда эгаллаш

Боғланишли нутққа оид асосий кўникмалар

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚ, ОҒЗАКИ ҚАЙТА ҲИКОЯЛАШ ВА ЁЗМА БАЁН.....

Оғзаки ва ёзма қайта ҳикоялашга қўйиладиган талаблар.....

Тўлиқ ва матнга яқинлаштириб қайта ҳикоялаш ва баён

Танлаб ҳикоя қилиш ва баён.....

Қисқартириб ҳикоя қилиш ва баён.....

Ижодий қайта ҳикоялаш ва баён.....

БОҒЛАНИШЛИ НУТҚ, ОҒЗАКИ ҲИКОЯ ВА ЁЗМА ИНШО

Иншо турлари

Ўқувчилар тарбиясида иншонинг аҳамияти.....

Иншо мавзуси ва уни ёритиш.....

Иншо режасини тузиш.....

Иншони ёзишга тайёрлаш.....

Ўқувчилар иншосини таҳлил қилиш.....

ИЎТҚИЙ ХАТОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ ..

Хато турлари.....

Хатоларни тўғрилаш ва уларнинг олдини олиш

АДАБИЁТЛАР